

KOVÁCS LÁSZLÓ

**ÉRMELELETES KORA ÁRPÁD-KORI TEMPLOM KÖRÜLI
TEMETŐKRŐL ÉS TEMPLOMUKRÓL
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN (1000–1141)**

FÜGGELÉK A KAUKÁZUSI HUNOK 7. SZÁZADI MEGKERESZTELTÉSÉRŐL

I. BEVEZETÉS

Alábbiakban a magyarországi templom körüli temetők létének mindössze első másfél évszázadról esik szó, egy páratlan időszakról, amikor a 10–11. század fordulójára csaknem kizárólagossá vált falusi temetők¹ folyamatosan visszaszorulva, II. Béla uralkodásának idején (1131–1141) végleg átadták a helyüket a keresztény temetkezési formának. Az előbbieket fogyasztásuk az utóbbiak szaporodásának folyamatába sírjaik érmeleletei engednek korhatározó pillantásokat, ezért foglalkozik e tanulmány – jelen formájában csak a temetőtípus-páros egyikével – az érmeleletes templom körüli temetőkkel (cintermekkel,² sírkertekkel), pontosabban – ahogyan az az alábbiak során kiderül – a feltártságuk következtében inkább templom körüli temetőrészeknek nevezhető lelőhelyek közül azokkal, amelyekben sír- vagy szórványleletként az I. István és II. Béla uralkodása közötti csaknem másfél évszázadban (1000–1141) kibocsátott magyar denárok valamelyike előkerült.

A korszakhatárok nem önkényesek. A kezdetet az önálló magyar pénzverés megindulása jelenti, amely a keresztény királyság létrejöttének következménye volt, mert ugyanazt az – érdemeiért 1083-ban szentté avatott – első magyar uralkodót tisztelhetjük az első érmekibocsátóként és a templomépítések törvényi szorgalmazójaként. Sorrendben tizedik utóda viszont nem konkrét parancsaival idézte elő a korszak végét, hanem elődeinek, I. Lászlónak és Kálmánnak igyekezete következtében éppen az ő uralkodása alatt ért véget a

temetőtípus-páros egymás melletti léte a falusi forma megszűnésével és a templom körüli kizárólagossá válásával, amely folyamat állomásait temetkezéseik érmeleleteinek változásai érzékenyen követték. E tárgyválasztás következtében nem tértem ki az érintett templom körüli temetőknek a II. Gézáéval (1141–1162) kezdődő magyar királyneves érmesorozatait szolgáltató, az itt tárgyaltaknál későbbi sírjaira, azokkal a lelőhelyekkel pedig egyáltalán nem foglalkoztam, amelyek érmekibocsátói sorának élén II. Géza vagy utódai álltak. Mivel pedig egy már sokszor bejelentett, de újra és újra elhalasztott befejezésű, tehát most is csupán készülőfélben lévő könyvem teljességre törekvő adatgyűjtéséből kiderült, hogy a falusi temetők egyetlen sírjából sem került elő az 1000–1141 közötti csaknem másfél évszázad egyetlen magyar királyneves érmetípusa (azaz H1–H54)³ sem ún. 12. századi anonim denárral vagy 12–13. századi brakteatával (azaz H77–190, illetve H191–H203 típusú érmével) együtt,⁴ ezt a jelenséget nem véletlennek, hanem kellő részletességgel egyelőre még nem ismert háttérű korhatározó vonásnak tekintetem, ezért a tárgyalt templom körüli temetők ez utóbbi típusokat tartalmazó sírjaival sem foglalkoztam, mint ahogy a csupán velük kezdő érmesorozatos lelőhelyekkel sem, mert önkényesen II. Béla pénzeinél későbbi kibocsátásúaknak tekintetem őket ugyanúgy, mint a valóban fiatalabb friesachi denáros vagy bécsi filléres sírokat, lelőhelyeket.

1 A 10–11. századi temetőtípusokról lásd A Kárpát-medence honfoglalás és kora árpád-kori szállási és falusi temetői, kitekintéssel az előzményeikre. Vázlat. – lásd ugyanebben a kötetben:

2 Cinterem a latin *coemeterium* 'temető; nyughely', s a középkori latin *coemeterium*, *cimiterium*, *cimeterium* 'ua.; templomudvar; templom körüli védett hely', azaz a templom körüli temető 1372 után adatolt középkori magyar megnevezése: TESz I: 443.

3 A kibocsátó nevét követő H és típusszám a HUSZÁR 1979. érmekatalógusának megfelelő sorszámaira utal.

4 Kovács 201?. Erről már: Kovács 1997, 291–309. Itt jegyzem meg, hogy a témaválasztásom következtében nem foglalkoztam a Zalavár (Za)-Kápolna lelőhelyű 691 sírral teljesen feltárt templom körüli temetővel, vö. RITÓÓK 2005, 173; ugyanis a temetőnek mindössze két sírjában volt érme, a 161.-ben egy római kisbronz, a 67.-ben pedig egy S-végű karikára húzott, átlukasztott II. András (1205–1235) verette H213/CNH 177 típusú denár: vö. Kovács 1989, 77: Nr. CXLVI. 449. A keltező érmék hiányát pótlandó, Ritoók Ágnes a temetkezéseket öt horizontba sorolta, s úgy vélte, „hogy a 0. horizontba sorolt síroknak nyugvó halottakat a templom építése előtt temették el. A temetkezőhelyet a 11. század első felében jelölhették ki a terület birtokosai nincstelen rab(?)szolgáik számára, akiket a várszigeti megtelepedéssel és berendezéssel kapcsolatos munkák elvégzésére itt telepítettek le. A templom helyét utóbb ennek a temetőnek ismeretében tűzték ki. A templomot a 11. század utolsó harmadában építhették fel, és a 13. század első feléig használták.”: RITÓÓK 2010, 8. Amennyiben a véleménye elfogadást nyer, akkor ez a temető annak a példája lehet, hogy Gellért püspök már működő temetőben kijelölt, majd felépítendő templom helyét is felszentelhetette, vö. 70. jegyzet.

Nem tárgya továbbá e tanulmánynak a templom körüli temetők templomának vagy más egyházi épületének egyetlen építészeti- és művészettörténeti vonatkozása sem, kivéve a bemutatott temetkezésekhez tartozó templomok alaprajzát, valamint alkalmanként a temetkezések és a templom vagy egyéb létesítményei (pl. a temető kerítése) korhatározó kapcsolatát. Végezetül konkrétan nem foglalkoztam a templom körüli temetők helyválasztásának, a településhez való kapcsolatának, benépesítése rendszerének, sírjai temetkezési jellegzetességeinek és mellékleteinek⁵ kérdéseivel sem – ezek mindegyike önálló kutatást igényel, amelyek megindulása örvendetesen regisztrálható.⁶

Magam tehát a Magyar Királyság egész területére kitekintő alábbi tanulmányomban csupán a kora Árpád-kori templomokat érintően a templom körüli temetőiknek mindössze egyetlen kis csoportjával, az

1000 és 1141 között kibocsátott érméket tartalmazó sírok sírkertjeivel, mint a pénzes temetkezések lelőhelyének egészével⁷ foglalkoztam.⁸ Az általános bevezetést követően áttekintésemben lényeges súlyt kapott a feltártság mértékének és a közlés állapotának taglalása is, ami a hiányosságok hangsúlyozásával talán a kutatás feladatainak kijelölését is megkönnyítheti.⁹ Úgy vélem, hogy mindezek eredményeként sajtóságon finomítani lehetett a templomok e kis csoportjának az egyéb források híján eddig főként az alaprajzuk típusára alapított keltezését is, s pontosabban meg lehetett határozni a fennállásuk kezdete, illetve a működésük legkorábbi ideje és a településük, épületük, papjuk első említése közötti idő nagyságát, mert korábban meglepő módon alig használták ki ehhez a sírkertjeik érmeleleteiben rejlő lehetőséget.¹⁰

5 Szatmári Imre régészeti oldalról fogalmazta meg, hogy a Békés megyében „feltárt templomokkal kapcsolatban a legnagyobb gondot továbbra is az épületek keltezésének nehézsége jelenti. Ebben a templom körüli temetők sírleletei segíthetnének talán leginkább, de ehhez is kiterjedtebb kutatásokra lenne szükség. Az eddig előkerült leletek – pl. az Árpád-korból egy-egy S-végű karika, gyűrű, gyöngyszem, ritkán egy-egy pénzérme, vagy a késő-középkorból néhány füles gomb, egyszerű ruhakapocs, pártá- vagy övdísz – ugyanis eredendő szerénységük és kis számuk miatt csak ritkán hordoznak olyan adatokat, amelyek pontosabb keltezést tennének lehetővé”: SZATMÁRI 1996a, 210.

6 Csak az érintett korszak vonatkozásában lásd MÉRI 1944; SZÓKE 1956; MÉRI 1964; BÁRDOS 1978; BÓNA 1978; RITOÓK 1984; SZABÓ 1984; SZABÓ 1985; VALTER 1985; BÓNA 1986; BÁRDOS 1987; SZATMÁRI 1994–1995; TARI 1994–1995; KULCSÁR 1995; TARI 1995; SZATMÁRI 1996a; RITOÓK 1997; GALLINA 1999; TARI 2000; K. NÉMETH 2001; NÉMETH 2002; SZUROMI 2002; SZATMÁRI 2003; SZUROMI 2003; RITOÓK 2004; SZATMÁRI 2004; VALTER 2004; FODOR 2005a; HALÁL 2005; RITOÓK 2005; RUTTKAY 2005; SZATMÁRI 2005; VALTER 2005; RITOÓK 2007.

7 Egyetértően idézhetem Ritoók Ágnes nyomán Méri István véleményét, miszerint „a középkori sírok leletekben szegényesek. Sokszor melléklet nélküli sírok egész sorozatára bukkanunk. Azonkívül az egymásra zsúfolódó temetkezések következtében olyan sírok fekdühetnek egy szintben, egymás mellett, melyeket korban négy-öt évszázad választ el egymástól. Egy-egy sír önmagában nem határozza meg a temető korát, sőt a leletszegénység még az egyes sírok közelebbi meghatározásának lehetőségét is erősen korlátozza. A középkori temetők szerkezete és a síroknak leletekben való szegénysége tehát egyaránt szükségessé teszi, hogy a sírokat összefüggésben tárjuk fel!”: MÉRI 1986, 27 (= MÉRI 1944, 6.); RITOÓK 2007, 256. Természetesen Méri a mellékleteket pótló feltárási összefüggések maximális megfigyelésére gondolt, magam viszont a csekély leletanyagból a legfontosabbakat, a korhatározó érméket emeltem ki.

8 A továbbiakban zárójelben megadott félkövér számok a mellékelt adattár és az *I. táblázat* sorszámai (1–119).

9 Az igen aktív templom- és templom körüli temető-ásató Szatmári Imre korábban már kifejtette, hogy „a továbblépéshez nélkülözhetetlen az eddig még közöletlen kutatások feldolgozása, a részleges feltárások kibővítése, és a teljesen új ásások és fiatal munkatársak számának növelése. A jelenlegi ismeretek részletesebb összegzésétől szintén remélhetünk olyan új megállapításokat, amelyek megalapozottságát a szélesebb vizsgálati anyag garantálja”: SZATMÁRI 1996a, 210.

10 Gervers-Molnár Vera nem a sírleletek felsorolása közben, hanem a ducói (33) és a gyula-főenyési (36) rotundák keltezésénél vette figyelembe a cintermük érmeleleteit: GERVERS-MOLNÁR 1972, 30, 33.

II. A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐKRŐL

A temetkezés helye szent volt a keresztények számára, mégpedig nem csupán az ünnepélyes megáldás révén, amellyel a területet használatba vették, hanem sokkal inkább a rendeltetése miatt, mivel a feltámadásra váró megszentelt test ideiglenes pihenőhelyéül szolgált.¹¹ Megszentelt hely volt a Krisztusra való emlékezés által is, hiszen földi sírban pihent az ő emberi teste is a dicsőséges feltámadásáig.¹² A templom körüli sírkertbe való temetkezést az is segítette, hogy az egyházatyák tanításának megfelelően „a lelkek üdvösségének előmozdításában nagy hangsúlyt helyez[tek] a szentek közelségére. A szentek és mártírok [ereklyéinek, sírjának] térbeli közelsége az elhunythoz a középkor folyamán a temetéseknek fontos motíváló tényezőjévé” vált,¹³ s „a halottal szemben tanúsított tisztelet az örök életbe és a feltámadásba vetett hitből” fakadt.¹⁴ „az elhunytakat a hozzátartozók minél közelebb akarták elhelyezni a szentek sírjaihoz, ezzel segítve őket a tisztítóútból való mihamarabbi szabadulásra, a purgatóriumi szenvedések lerövidítésére. Hozzá kell tennünk, hogy pusztán a templom, pontosabban az oltár közelsége is a meghalt hívek lelkiüdvéért való gyakori imádságos közbenjárást célozta ..., illetve mutatta a szándékot, hogy a hozzátartozók az 'Egyházra' bízták az elhunytat, amely majd szolgálata által annak lelkét az üdvösség elérésére fogja vezetni. ... Az elhunyt azzal, hogy az Egyház által megszentelt földre került, a templom és az *eucharistia* [oltáriszentség] közelébe, továbbra is az imádkozó

közösség tagja maradt. Az evilági élő, és a meghalt és eltemetett hívek összetartoztak, amely összetartozást az egymásért való közbenjárás jelenítette meg.”¹⁵

Kezdetben a keresztényeknek nem voltak önálló temetőik, hanem a római jog előírásának megfelelően a városon kívül, a *necropolis*okban temetkeztek. Később a római törvényeket mellőzve, a 4–6. században fokozatosan megjelentek a keresztény temetők a városokba épített plébániatemplomok mellett. „A plébániai templomot már a VI. századtól *parochianak* hív[t]ák, másik elnevezése ebben az időben 'keresztelő templom', mivel ezek a templomok rendelkeztek keresztelő kúttal, a keresztség kiszolgáltatásához, amit a plébános végzett. A plébánia jogai közé tartozott a területi elven nyugvó temetési jog [*ius funerandi*] is...”¹⁶ Tehát a templom körüli temetők elsősorban tulajdonképpen a plébániatemplom körül elhelyezkedő plébániai temetők, ahová – hacsak a halálára készülő másképpen nem végrendelkezett¹⁷ – a lakóhely szerinti illetékességgel kellett az elhunytat eltemetni.¹⁸ Amennyiben azonban nem ott helyezték örök nyugalomra, akkor a hozzátartozóinak megváltást (*pro fabrica ecclesiae*), ennek elmulasztása esetén bírságot kellett fizetniök.¹⁹ A szerzetesrendek kezdetben csak a tagjaik számára megnyitott temetőit hamarosan megkedvelték a laikusok is. „A gazdagabb családok, de az uralkodók is úgy próbálták biztosítani az elhunytakért való közbenjárást, hogy vagy maguk hoztak létre szerzetesi monostorokat,²⁰ vagy azokat nagyobb adományokkal,

11 „A hely 'szent' mivolta elsődlegesen a kereszténység által vallott felfogáson alapult, azaz, hogy a halálban találkozik az ember Teremtőjével, így maga a holttest is tisztelet tárgyává válik.”: SZUROMI 2002, 83–84.

12 SZUROMI-LÓVEI 2008, 816.

13 SZUROMI 2002, 23–24, 66, 81–82, 203; SZUROMI 2003, 79–80, 83–84; SZUROMI 2005, 10.

14 SZUROMI 2002, 30.

15 SZUROMI 2002, 81–82.

16 SZUROMI 2003, 67; SZUROMI 2005, 10.

17 SZUROMI 2002, 75–81; SZUROMI 2003, 65–66; SZUROMI 2005, 9–10.

18 SZUROMI 2002, 77–78, vö. 78–81.

19 SZUROMI 2002, 80–81; KUBINYI 2005, 14.

20 A klastrom (*claustrum*): zárda, szerzetesház; eredetileg a négyszögű folyosó, amely mentén a szerzetesi élet legfontosabb helyiségeit (porta, sekrestye, káptalanterem, ebédlő stb.) elhelyezték. Később a név átment az egész épületre, és Magyarországon a középkor folyamán szinte kizárólagosan a szerzeteházat jelölte. A 19. század végétől az elnevezés kettévált: az 1256-tól adatolt monostor szóval – TESz II: 951–952. – a helyhez kötött (*monasztikus*) birtokos rendek szerzetsházait, a klastromból pedig a monostor mintájára alkotott, 1784-ben először adatolt kolostor szóval – TESz II: 532. – a csak a 12. századtól kialakult nem birtokos (kolduló- és tanító-) rendek lakhelyét szokás jelölni. A középkorban a monostor (*monasterium*) megnevezés főként a jelentős méretű és művészi értékű köegyházat, a templomot mint szerzetesházat jelentette. Jellegzetes típusa volt a nemzetségi monostor, azaz hagyományos magyarázattal egy-egy nemzetség által az összetartozás kifejezésére és a közös temetkezés céljára, főként a 11/12. század fordulójától alapított templom, szerzetesházzal vagy anélkül, s egyszerre szolgált a nemzetség temetkezéshelyéül, továbbá a környék számára mintegy megjelenítette a család hatalmát, s ily módon biztosította az egybetartozás szellemét. A magyarországi *monasterium* szó jelentése bizonyos építészeti jellegzetességeket – 2 torony, 3-3 pillérrel 3 hajóra osztott belső tér – felmutató templomot is jelölt (Werbőczy Hármaskönyvében: *ecclesia cum duobus pinnaculis, ad modum monasterii fundata* – vö. WERBŐCZY 1990, 269; Titulus CXXXIII. 8. §; MAROSI 1999, 15. Mivel a nemzetségi monostorok általában csak haszonélvezeti joggal rendelkeztek, a nemzetségi szervezet 14. századi felbomlásával fenntartási alap nélkül maradván, elnéptelenedtek, pusztulásnak indultak. Pusztult monostorokról már a középkorban is beszéltek: vö. klastrom, kolostor: MKL VII, 8, 90–92, monostor, nemzetségi monostor: MKL IX, 305–306, 730. Újabbán Fügedi Erik arra utalva, hogy az egyházjog ilyen intézményt nem is ismer, a hagyományos magyarázatból csak a kegyúr és a temetkezéshely kapcsolatát tartotta meg, s magát a nemzetségi monostor kifejezést is elvetve csupán „nemzetségek vagy valamely nemzetség monostoráról” javasolt szólni:

illetve végrendeletük kedvezményezettjeként támogatták azzal a meghagyással, hogy a szerzetesek imádkozzanak az elhunyt családtagok leki üdvéért.²¹ Az alapítók és családtagjaik a templomba, később pedig a laikusok is oda vagy a sírkertbe temetkezhettek, amit a helyi plébánosnak adott adomány tett lehetővé, ezért alakulhattak ki a monostortemplomok körül is sírkertek. Végezetül cinterem övezhetett kisebb kő- és fakápolnákat is, ami ugyancsak a plébános temetési jogát akadályozta, vagyis a viszálykodást elkerülendő, az ilyen esetekben is a jogosultság megváltására kerülhetett sor.²²

A nyugat-európai írott források szerint a templom körüli temetők követelményrendszere a 8. századtól

formálódva a 10. századra teljesedett ki.²³ A Kárpát-medencébe érkező magyarok a 9. században használt templomokkal ugyan találkozhattak,²⁴ de a pannóniai templom körüli temetőikben a temetkezés hamarosan megszakadt,²⁵ s folyamatosság egyelőre itt csak egyes esetekben,²⁶ valamint csupán a nyitrai hajdani morva fejedelmi központ környékén mutatható ki.²⁷

A honfoglaló magyarokat az új hazában először a 10. század közepén kezdődött bizánci térítéssel járó templomok építése és a körük telepített templom körüli temetők létesítése érte el,²⁸ utóbbiaknak azonban egyelőre nincsen régészeti nyoma.²⁹ Ugyanígy nincsen nyoma annak sem, hogy a kalandozó hadjáratokban

FÜGEDI 1991, 58–59. Álláspontját Szakács Béla Zsolt finomította, miszerint „az egyéb egyházi alapításokkal szemben ezekre a monostorokra erősen rányomta a bélyegét az, hogy közvetlen magánkegyúri kézben voltak (szemben a királyi és egyházi alapításokkal), míg a nemzetség többi birtokával szemben kitüntette őket szakrális szerepük, kimagasló fontosságuk az üdvösség szempontjából, gyakran közös kegyurasággal és őseik s majdan saját temetkezési helyükkel.”: SZAKÁCS 2004, 75. – E tanulmány tárgyának korszakából tehát kolostorról nem beszélhetünk, csak klastromról vagy monostorról.

21 SZUROMI 2005, 10; KUBINYI 2005, 15.

22 SZUROMI 2002, 80. A kápolna „istentiszteleti célokra szolgáló kisebb épület, amelyet valamely kultusz hely mellett időnkénti használatra létesítenek”: FILEP 1980; valamely intézet vagy társulat alapította s felszentelt nyilvános kápolnába (*oratorium publicum*), pl. szőlőhegyi kápolnába, temetőkápolnába kívülállóik is beléphettek: MKL VI, 148. A temetőkápolnát a templomtól elkülönült temetőbe építették, s gyászmisét, halottak napi liturgiát tartottak benne: MKL XIII, 817; vö. KUBINYI 2005, 15; M. ARADI 2007, 165. A fakápolnákról még lásd lejjebb! A kisméretű egyhajós templomokat a kápolnáktól „részben csak egyházi státusuk” különböztette meg: MAROSI 1999, 16.

23 „A legkorábbi rendelkezések, melyek előírják a templomba/-köré való temetkezést, a Karoling korban születtek. Határpontnak szokás tekinteni Nagy Károly [768–800–814] 786, ill. 810./813. évi kapitulárait, melyek kötelezővé tették a pogány temetők felhagyását és a templom körüli temetkezést – ezek azonban csak a szászokra és a szász területekre vonatkoztak. A 895-ben tartott triburi [ma: Trebur, Kreis Groß-Gerau, Bundesland Hessen, Németország] zsinat foglalkozott először részletesebben a temetkezések kérdéskörével: 25. kánonjának kivonata szerint, »Ha lehetséges, a halottakat a templom mellé temessék«. A temetkezéshely kiválasztásának szabadságát még 1200 körül sem korlátozták. Ez a – különböző megszorítások miatt tulajdonképpen részleges – szabadság azonban már a keresztény ember szabadsága volt, aki az illetékes plébániát kielégítve, más egyház temetőjét is választhatva végső nyughelyül.”: RITÓK 2004, 115–116; SZÓKE 2005.

24 A 10. századra használhatatlanná váltak a zalavári templomok (57), csak a 10. század közepéig használták a zalaszabar (Za)-borjuállás-szigeti 9. századi egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom cintermét is: MÜLLER 1994. A Karoling-kori pannóniai templomokról: CONVERSIO 2002, XI–XIV. §: GYÖRFFY 2002, 192–195; SZÓKE 2005, 25–27. A Kárpát-medence nyugati szegletében helyenként fennmaradt a templom körüli temetkezés folyamatossága (33, 50, 54, 85, 112, 113). A morva fejedelemség itteni templomairól: RUTTKAY 2005, 31, 43.

25 „A több generáción át már keresztény hitben nevelkedett, többnyire a Karoling Birodalom keleti, délkeleti tájairól, Bajorországból és az Alpok vidékéről ide települt, a grófságok előkelő rétegét alkotó családok és a hozzájuk szorosan kötődő szolgálónépek a biztonságosabb nyugati tartományokba húzódtak vissza, csak azok maradtak, akiknek nem sok veszítenivalójuk volt. Ezek körében a kereszténység amúgy sem verhetett még olyan mély gyökereket, hogy a sok évszázados tradíciójú pogány hitvilágot kiszorítva annak helyébe lépjen; s a magyarok érkezésével pedig gyorsan visszarendeződött a régi világ. Ha a 10. század elején temettek is még templom körüli temetőbe, azt nem a keresztény valláshoz ragaszkodás miatt, hanem azért tették, hogy az elhunyt [a] családtagjai körében nyerhessen örök nyugodalmat – akit azonban már újra pogány szokás szerint hússal és edénybe tett ételmelléklettel láttak el a túlvilági útra.”: SZÓKE 2005, 26.

26 Kiss Gábor szerint „az egykori savariai 4. századi ókeresztény temető helyén – valószínűleg éppen a 303-ban Savariában mártírhalált halt Quirinus sisciai püspök első temetkezési helye fölött – már a 9. század óta egy (Szent Márton titulusú) templom állt. Ezt az épületet újra és újra renoválták, illetve átépítették, így valamikor a 11. század elején és annak végén is [30]. A templom körül a középkor időszakába sorolható temetkezések a 9. század óta folyamatosak és ezek a 11. század végéig hat, a 12. század végéig pedig már kilenc réteget képeztek. Ezek a sírok egy folyamatosan itt élő keresztény közösség hagyatékaként kezelhetők.”: Kiss 2000, 281.

27 RUTTKAY 2005, 31–33, 43: 1. tábla.

28 Szent Gellért püspök nagy legendája említi, hogy Ajtony nagyőzsi csatavesztését követően a győztes Csanád vitézei „a harcban elesett keresztények holttestét pedig felszedték, Marosvárra [Nagycsanád/Ráccsanád, régi Torontál m.; Cenad, jud. Timiş, Rom; vö. GYÖRFFY 1977, 166–168, 172, 174–176, 200, 327; BÓNA 1998, 105–106: 96a–b, 196: 96a–b. kép] vitték, és a Keresztelő Szent János egyház temetőjébe, a görögök [Ajtony által építtetett] monostorába temették el, mert más monostor azon a vidéken abban az időben nem volt (*Corpora vero Christianorum, qui ceciderant in prelio, tollentes duxerunt in Moroswar et sepelierunt in cimiterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in eadem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat*).”: SZABÓ 1983, 82; SZENTPÉTERY 1938, II: 491–492; M. ARADI 2007, 163. 1036 után is ebben a temetőben, azaz a templom falal körülvett udvarában/cintermében várakozott az összegyűlt tömeg, hogy Gellért és szerzetesei kezéből elnyerje a keresztiséget: „Az ispánok is, kiket a király rendelt oda, sokakat hoztak, és ezek Keresztelő Szent János monostorában megkeresztelkedtek. Mert nagy tömeg nép állt a kapunál a cinteremben...(*Ducebantur etiam multi per comites, quos constituerat rex et baptizabantur in monasterio Sancti Iohannis Baptiste. Stabat enim multitudo populi ad ianuam in cimiterio...*)”: SZABÓ 1983, 83; SZENTPÉTERY 1938, II: 494. További 10. századi bizánci görög templomok (és templom körüli temetők lehetőségének) említése: GYÖRFFY 1977, 47–48, 349.

29 Lovag Zsuzsa az 1000 körüli időszak keresztény temetkezéseit „azokban a nagy – gyakran több száz síros – ún. köznépi temetőikben [kereste], amelyeket a magyar kutatás hagyományosan a 10. század közepétől a 11. század közepéig terjedő időszakra datál”, mert feltételezte, hogy bennük

zsákmányolt, a Kárpát-medencébe hazahozott és itt letelepült keresztény foglyok még a 10. század második felében templomot építettek volna a maguk számára.³⁰ A 11. század elején megkezdődött magyar egyházszerzés az ország területét az 1001-ben felállított esztergomi érsekség³¹ mellett 1009-ben hét püspökségre osztotta,³² s az így létrejött egyházmegyék (*diocesis*) legkisebb területi egysége a plébánia lett. Egy hívő tehát nem a tetszése szerint választotta meg, hogy melyik plébániai közösségnek kíván a tagja lenni, hanem az a lakhelyéből szükségszerűen adódott.³³ A plébániai jogok közül a tárgyalat témához a fentebb már érintett eltemetés joga tartozott, tehát amennyiben egy régészeti feltárás során a templom környékén temetkezésekre bukkantak, az annak a jele, hogy az „egyház fennállásának teljes vagy bizonyos

időszakában rendelkezett a plébániajogok egyikével, a temetés jogával. ... A közzétett feltárások többségén valószínűsíthető, hogy a temetkezés a templom építését követően kezdődött el”³⁴ ennek az időrendi kapcsolatnak a feltételezése az alapja a templom és sírkertje jelen tanulmányban megkísérelt kölcsönös korhatározási kísérletének.

Az egyházszerzés széles körű templomépítéssel járt, amely a királyság kialakuló állami, világi-egyházi és szerzetesi központjaiban azonnal megindult, de az új hit terjesztéséhez, a rendszeres templomba járás biztosításához³⁵ a falusi egyházak sűrű hálózatára is szükség volt, ezért I. István király a II. törvénykönyve 1. cikkelyében elrendelte, hogy minden tíz falu építsen egy templomot,³⁶ ami értelemszerűen a körékerített³⁷

„a 11. század közepétől már keresztény rítus szerint temetkeztek, de erre csak a sírokban talált keresztény jellegű sírmellékletekből lehet több kevesebb bizonyossággal következtetni”: LOVAG 2000, 399. A keleti (bizánci) rítusú temetkezéseket valószínűleg nem lehet az ún. orans kartartás alapján elkülöníteni – kutatástörténettel: Takács 2005; ellenvélemény: Révész 2007 –, a 10–11. századi, s csupán kisebb részben bizánci típusú (ereklyetartó) mellkeresztek pedig két kivétellel – Székesfehérvár (41): FORSTER 1900, 14; Vészto (73): I. László 2 denárával keltezett téglásirban: SZATMÁRI 1995, 220–221 – éppen nem templom körüli, hanem falusi temetőből valók: LOVAG 2000, 399. Ugyanez vonatkozik a 10–11. századi délkelet-európai egyszerű mellkeresztekre is, amelyek közül a szórványleleteket elhagyva, 25-ből mindössze egyetlen temetkezés – Zalavár (Za)-Kápolna 74/96. sír – származott templom körüli temetőből: LANGÓ-TÜRK 2004, 429–432: 6. táblázat nyomán. A téglás temetkezések különféle típusairól: Kovács 1998, 26–42; Pap 2002.

30 Az első magyarországi nyugati térítő püspök, a Sankt Gallen-i Bruno (Prunward, Brun) volt, akit I. (Nagy) Ottó német császár (962 – 973) Pilgrim passauai püspök figyelmébe ajánlva küldött Magyarországra (90), s a „...missziójának eredményéről csak az ő eredményeit hamis számdékkal kisajátító Pilgrim leveleiből tudunk meg néhány részletet. Két-három év alatt a »nemesebb« magyarokból 5000-et kereszteltek meg, ugyanakkor a Magyarországra fogolyként hurcolt keresztények tömegesen vitték oda gyermekeiket megkeresztelni. Pilgrim ezek számát még a magyarokénál is nagyobbra tette, ami abból a megtévesztő látszattól fakadt, hogy a térítés a fejedelmi család udvarhelyein indulhatott meg, és nomád módra e fejedelmi »ordák« mellé telepítették le az idegenből elragadott fogoly kézműveseket és rab cselédeket. Pilgrim szerint ezek kezdték el építeni az első kápolnákat”: GYÖRFFY 1977, 72. Pilgrim passauai püspök (920 k., 971–991) 974-ben VII. Benedek pápához (974–983) írott levelének idevágó részlete, amelyben a magyarok megtérítése érdekében végzett munkájáról számol be: Kovács 2011, 136–137: Nr. 90.

31 GYÖRFFY 1977, 161–162.

32 GYÖRFFY 1977, 181–186.

33 MKL X, 1006–1007.

34 RITÓÓK 2007, 256.

35 I. István 1001-ben, I. törvénykönyvének 9. cikkelyében rendelte el, hogy „a papok pedig és az ispánok hagyják meg az összes falusi bírónak, hogy ezek parancsára vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik (*A sacerdotibus vero et comitibus commendatur omnibus villicis, ita ut illorum iussu omnes concurrant die dominica ad ecclesiam, maiores ac minores, viri ac mulieres, exceptis illis, qui ignes custodiant*)”: MAGYAR 1899, 24–25; ZÁVODSZKY 1904, 23, 144; SZILÁGYI 1961, 7; GYÖRFFY 1977, 186. Az idézett részről mint az önálló magyar törvényalkotás eredményéről: GYÖRFFY 1984, 802–803.

36 „Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel, s ugyanannyi rabszolgával lássanak el, lóval és kancával, hat ökörrrel és két tehénnel, 30 aprómarhával. Ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspök (*Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus, et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex provideat, presbiterum et libros episcopi*)”: MAGYAR 1899, I: 36–37; ZÁVODSZKY 1904, 45, 152; SZILÁGYI 1961, 14; GYÖRFFY 1977, 186–187. A II. törvénykönyvet hagyományosan 1030–1038 közé keltezték, Györffy György szerint azonban szintén a koronázást követő időszakból való: vö. SZILÁGYI 1961, 14; GYÖRFFY 1984, 803–804.

37 A temető gyakorlati szempontú, azaz az állati kártevés ellen védő, de bizonyára a megkülönböztetett tisztelet helyett is jelző körülkerítését a pogány magyarok is gyakorolták, vö. SZABÓ 1970; de az egyház is szükségesnek tartotta. „A templomok (temetők) körülkerítésére vonatkozó első hazai írott adat 1313-ból ismert”: RITÓÓK 2004, 116–117. Jól megfigyelt maradványa cölöplyuksorral kísért árok, vagy csak árok formájában több helyen is előkerült, pl. 14, 18, 19, 92 stb., vö. Bátmonostor (BK)-Pusztafalu: Biczó 1987). Szatmári Imre rámutatott, hogy több ásatásán is megfigyelte „a korai temetőárkok betemetésének és új, nagyobb sugarú kör mentén való kijelölésének nyomait. A sokáig használt temetőknél az újabb és újabb, nagyobb területet körülhatároló temetőárkok kijelölésének köszönhetően a korábbi árkok betöltésébe is sírokat ástak”: Szatmári 1996a, 210. A kerítettség természetesen „a hely korlátozott voltával járt, így helyenként szükség volt az újabb sírgödörök kiasása során előkerült csontok elhelyezésére szolgáló csontházra is [*osszarium, karnier*]. A magyarországi falusi templomok esetében ez többnyire a templom oldalához épített helyiség volt [pl. 20]... a felső szintjükön kápolnának, alul pedig csontháznak helyet adó, hol centrális, hol hosszsházás rendszerű karnerek... főleg a történeti Magyarország nyugati határszéle és a Felvidék településein...ismertek.”: LÓVEI 2005, 77; de a Duna–Tisza közén is előfordultak (pl. Bátmonostor). A leggyakrabban azonban az összegyűjtött csontmaradványokat közös gödörben temették újra: pl. 2, vagy az alsórajk (Za)-kastélydombi premontrai kolostor 13. századi Szűz Mária-templomának cinterme, ahol kiásták a 13–14. századi sírokat, a maradványokat egy árokban gyűjtötték össze, s az így létrejött „osszarium” fölé a 15–16. században újabb halottakat temettek: SZŐKE 1996, 267; RITÓÓK 2004, 118. Olykor valóságos tereprendezést is csináltak. A perkátai 11. század végén–12. század elején épült templom (100) a tatárjárás-

templom körüli temető megnyitását is jelentette. Bár a törvénykönyv még nem írta elő az oda való temetkezést is, a király érméit tartalmazó sírok alább bemutatott sorozata (33–39) kétségbevonhatatlan régészeti bizonyítéka bizonyos templom körüli temetők használatának már a 11. század első felében.³⁸ Jóllehet a templomok számának

gyarapodása a század derekán feltámadt pogánylázadások idején olyan törést szenvedett,³⁹ hogy I. László király az 1092. május 20-i szabolcsi zsinati határozata, azaz a király ún. I. törvénykönyve 7. cikkelyében a még mindig bizonyára nem elegendő egyházépület⁴⁰ felújítását rendelte el,⁴¹ és a 25. cikkelyben szükségesnek tartotta

kor vagy feudális pártharcok alkalmával leégett, a teljes talajfelszín legkésőbb a 13. század végéig a kun betelepülők elegyentették, a temetőárkot megújították (átvágyva vele több korábbi sírt), s a rendbehozott templomot és temetőjét a 14. század végéig használták. HATHÁZI 2004, 62–64, 67–70; RITÓÓK 2004, 118. A derekegyházi falusi temető talajfelszínét a 13. században elegyentették, „öt nagyobb és számos kisebb osszáriumot, illetve koponyafészket” létesítettek, majd erre építették a templomot és nyitották meg a templom körüli temetőt (2): HEGEDŰS 1981, 3; HEGEDŰS 1982, 88; RITÓÓK 1997, 167; áttekintően: RITÓÓK 2007, 259–260.

38 I. István pénzeinek forgalmát a síregyüttesek még I. András uralkodásának idejében is tanúsítják, sőt érméi kincsleletekben még I. Géza és I. László korára is megőrződtek; KOVÁCS 1997, 84; KOVÁCS 2008, 430–431: 1. táblázat.

39 Az 1046. és 1061. évi pogánylázadás résztvevői bizonyára sok templomot elpusztítottak. 1046-ban András és Levente Abaújvárra érkeztek a felkelők azt követelték tőlük, hogy „engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék meg a püspököket és egyháziakat, ronthatják le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet és tisztelhetőséget a bálványokat. Meg is engedték nekik, hogy kövessék szívük óhaját, hogy menjenek és vesszenek ösátyáik tévelygéseiben, különben nem harcoltak volna Andrásért és Leventéért Péter király ellen. (...quod permetterent universum populum ritu paganorum vivere, episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abicere et ydola colere. Permitteruntque eos secundum desideria cordis eorum, ut irent et perirent in adinventionibus antiquorum patrum suorum, aliter enim non pugnant contra Petrum regem pro Endre et Levente.)”. KÉPES 1964, II. 110: 8. §. I. András király állítólagos ediktumát, amelyet Szőke Béla idézett e téma tárgyalásakor – SZŐKE 1956, 125 –, a történettudomány nem fogadja el hitelesnek, de Antonio Bonfini elbeszélésében ugyanígy a Vata-féle lázadást követő időszak eseményei tükröződtek: Amikor I. András király „látta, hogy megszerezte a hatalmat, az egész országban a következő törvényt hirdette ki: Aki magyar vagy magyarországi lakos, vagy itt tartózkodó idegen a király által nemrégiben szükségből kényszerítve engedélyezett pogány szokásokat és szkita szertartásokat letéve nem tér vissza azonnal Jézus Krisztus igaz vallásához, és nem fogadja el az isteni István király által adott szent törvényt, fővesztéssel büntetendők. A falvak, mezővárosok és városok építsék újjá az összes ledöntött templomot és bazilikát, a régi módon tiszteljék és kövessék a püspököket és a papi testületeket, állítsák vissza a keresztény szertartást, vessék el a pogány ceremóniákat és a hamis bálványokat, rontsák le azok szobrai. (Qui postquam se rerum potitum esse cognovit, hoc per universum regnum promulgavit edictum: Quicumque Ungarus Ungarie incola peregrinusve frequentans deposito pagano ritu ceremoniisque Scythicis abrogatis, quas rex, quia usus ita postularat, paulo ante permiserat, ad veram Iesu Christi fidem evestigio non redierit ac sacram legem a divo rege Stephano traditam non receperit, capitalis esto. Vicus, oppidum et civitas queque demolita templa basilicasque reficito, pontifices collegiaque sacerdotum pristino more observato et pareto, Christianorum ritus revocato, profanas ceremonias falsosque deos exigit, eorum simulacra demolitor.)”. BONFINI 1995, 278–279: 2.2. 189–192; BONFINI 1936, II: 2.2. 189–192; vö. MAGYAR 1899, 46–47. 1061-ben Vata fia János és követői szinte az 1046-os követelések megismétlésével fordultak I. Béla királyhoz: „Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk,... romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat! (Concede nobis ritum patrum nostrorum, paganismo vivere... ecclesias destruere, campanas confrangere.)”. KÉPES 1964, 120: 95. §; vö. GYÖRFFY 1984a, 845–846, 866–867. Szatmári Imre is úgy vélte, hogy Békés megyében az „a legvalószínűbb, hogy a kereszténység jelentősebb arányú terjedése... csak Vata 1046. évi – és talán Vata fia János 1061 körüli – mozzalmának leverése után vett nagyobb lendületet, s csak ez után teljesedhetett ki.”: SZATMÁRI 1996a, 209.

40 11.b cikkely: „Ha... a falvak olyan távol vannak, hogy a falusiak az ő kerületük egyházába nem tudnak elmenni, köztük mindnyájuk nevében legalább egy menjen el kezében bottal... (Si vero villa remotae fuerint, et ad ecclesiam suam parochialem villani venire non potuerint, unus tamen ex eis nomine omnium cum baculo ad ecclesiam veniat...)”. MAGYAR 1899, 52–53; ZÁVODSZKY 1904, 66, 160; SZILÁGYI 1961, 30.

41 7. cikkely: „A lázadás miatt elpusztult vagy felegetett templomokat a király parancsára, az illető egyház papjai állítsák vissza. Kelyheket és ruhákat a király költségén adjanak, könyvekről a püspök gondoskodik (Ecclesias propter seditionem desolatas aut combustas, jussu regis parochiani restaurent: calices et vestimenta ex sumptu regis dentur; libros episcopus provideat)”, 8. cikkely: „A régiség miatt elpusztult egyházakat a püspök építse újjá (Ecclesias ex vetustate desolatas episcopus reaedificet)”. MAGYAR 1899, 52–53; ZÁVODSZKY 1904, 63–64, 159; SZILÁGYI 1961, 30. Németh Péter rámutatott, „daß der größte Teil der Dorfkirchen im 11.–12. Jahrhundert von Dübelmauern [boronafal] oder aus Holz und Stein (aus ‚paticsfal‘) gebaut wurde, in deren Bau nicht nur der Reichtum oder die Armut der Gemeinden oder des Kirchenherrn, sondern auch ihre Architektenwissenschaft oder das verfügbare Baumaterial eine wichtige Rolle spielen. Ich meine folgendes: Als das sog. I. Gesetzbuch vom König Ladislaus (1077–1095) von 1092 über die vernichteten oder abgebrannten Kirchen berichtet, weist er auf solche Gebäude, die eine leichte Beute der Flammern werden konnten, hin. Die früheren Stammesmönchkloster und die Kirchen der königlichen Komitatssitze waren die Beispiele für den Bau aus Ziegel und Stein...”. NÉMETH 2002, 90. Valter Ilona szerint, „a régisége miatt összedől” kifejezés is arra mutat, hogy nem minden helyen volt mód és szakadás a Szent István törvény előírásainak betartására, nem jutott mindenhol kőműves szakmunkás, viszont a fa ácsolásához minden faluban értettek. Bizonyosan több fából készült templommal számolhatunk a 11–12. században.”: VALTER 2004, 47. 1267-ben egy Lébény mellett felhagyott falu, Vitéz hospesei a győri püspöktől arra kértek engedélyt, hogy a Mindszentek tiszteletére szentelt fatemplomok helyett egy kőtemplomot építhessenek. Omodé püspök megadta az engedélyt, és 1270-ben megépült a kőtemplom: VALTER 1985, 17; bár temetkezési engedélyt nem kapott: M. ARADI 2007, 75. Szabó István szerint, „a kő- [tégla-] és fatemplom felépítéséhez szakértelem kellett – a díszes nagy templomok építését az idegen, elsősorban olasz mesterek végezték –, de a kis egyszerű templomok építése a helybeli mesterekre várt. Ezen túl a munka nagy része – nyers és durva része – elsősorban az építő anyag helyszínre fuvarozása a falu népére hárult. A mégis néha kezdetlegesen felrakott templom aztán könnyen romladozó állapotra jutott. Törvényeink már a XI. században a ’régiség’ miatt pusztulásra jutott templomok megújításáról szólnak... Ezzel ellentétben megesett, hogy az elnéptelenedt települések templomai továbbra is álltak a pusztákon, míg végül mégis omladozni kezdtek, s anyagukat lassanként elhordták más építkezésekhez. De megtörtént az is, hogy hatalmaskodás alkalmával lebontották a templomot, s fa részeit elhordatta a hatalmaskodó földesúr.”: SZABÓ 1969, 194; Németh 2002, 85. A bontásokhoz SZABÓ 1295., 1366. és 1450. évi oklevelet idézett: uo.

kitérni a temetkezés keresztény, azaz a templom mellé történő módjának előírására is. Az itt csupán böjttel szankcionálandó büntetésben,⁴² valamint az uralkodó érdmével jelzett síroknak a falusi és a templom körüli temetőben megmutatkozott kimagasló arányában (2. táblázat) viszont elégséges indoka látható utóda határozottabb utasításának. Kálmán király ugyanis az 1100 körül összeállított ún. I. törvénykönyve 73. cikkelyében szűkszavú kiméletlenséggel rendelte el, hogy „a keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek”,⁴³ ugyanakkor az egykorú esztergomi zsinat 9–10. cikkelyében kitért a megátalkodott bűnösökre, és kizárta őket a cinteremből.⁴⁴ Lehetetlen nem felismerni e törvények hatását az I. László, valamint Kálmán és két utóda pénzeit zárópénzként tartalmazó sírok arányának meghökkentő mértékű változásában a falusi és templom körüli temetők sírjai között (2. táblázat).

I. István törvényszövege a tíz falvankénti templomépítésről a keresztény hit népi terjesztésének legfontosabb előírása, de még csupán óhajta volt, viszont a 11. század folyamán mégis olyan eredménnyel

járt, hogy a pogányfelkelések és az időjárás pusztításainak kijávitásán, pótlásán kívül I. László és Kálmán törvényeiben a számszerűségnek már nem kellett szerepelnie. Kálmán – aki korábban váradi püspök lévén az egyházi igényeket nagyjából ismerhette – valószínűleg már annyira megelégedett a szentegyházak sűrűségével, hogy törvénykönyvében csak a régi hitűkhöz ragaszkodó izmaelitákat kötelezte templomépítésre,⁴⁵ a keresztény magyarokat pedig csak a meglévő templomok sírkertjébe való temetkezésre figyelmeztette. Ennek az lehetett az oka, hogy bár ez idő tájt még biztosan nem volt minden falunak temploma, a szentegyházak már annyira megszorodtak, hogy a környékük templom nélküli falvainak halottait hétköznapi módon el lehetett szállítani a templomos falvak cintermébe.⁴⁶ A templomok sűrűsége azonban nem számszerűsíthető, mert nemhogy a 11./12. század fordulójáról, hanem még a késő középkorból sincsenek „országos statisztikai számaink falvainkról vagy templomainkról” – írta 1969-ben Szabó István –, azzal mérsékelve kijelentésének súlyát, hogy „egy-egy falucsoport templomait összefüggő területen fel tudjuk mérni”.⁴⁷ Szabó azonban a példának választott 1478. évi

42 25. cikkely: „Ha valaki a vasárnapot nem tartja meg és az ünnepnapokat nem ünnepli meg, vagy a négy böjti időben és az ünnepek előestéin nem böjtel avagy halottait nem az egyház mellett temeti el, tizenkét napig kenyéren és vizen vezekeljen. Ha az úr szolgájának testét vagy a falusi bíró a szegénysorsú idegen vagy falubeli holttestét nem viszi az egyházhoz, ugyanúgy bűnhődjék (*Si quis dominicum diem non observaverit et dies festos non servaverit, aut quatuor tempora et vigiliis non jejunaverit, aut mortuos suos ad ecclesiam suam non sepelierit: duodecim diebus pane et aqua pœniteat in cippo. Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis villani vel hospitis, ad ecclesiam non detulerit, tantundem pœniteat*):” MAGYAR 1899, 56–59; ZÁVODSZKY 1904, 74–75, 162; SZILÁGYI 1961, 32.

43 73. cikkely: „Sepulture christianorum non nisi, in atrii(s) ecclesiarum fiant.”: az „in atris ecclesiarum” fordításai: „a templom csarnokában”: MAGYAR 1899, 116–117; a templom „cziintermében”: ZÁVODSZKY 1904, 92, 192; „templomok körüli térségben”: SZILÁGYI 1961, 48.

44 9. cikkely: „Ha valaki az elkövetett vétkéért rárótt vezeklést elhanyagolja s a püspöktől ezért kiközösítve e bűnében meghal, ne legyen eltemethető a templom sírkertjében, sem pedig papok által (*Si quis pro facionore commissio iniunctam penitentiam negligens, ab episcopo excommunicatis in eadem perversitate obierit, in cimiterio ecclesie non sepeliatur, nec a presbiteris*).” 10. cikkely: „Ha valaki betegségében papot nem hivat – ha csak nem hirtelen halál volt, – ugyanazon módon járjanak el vele: rokonai pedig vagy felesége negyven napi vezekléssel bűnhődjenek. Ha pedig rokonai nincsenek, a falusi bíró a falu két vénével együtt szenvedje ugyanezt a büntetést (*Si quis infirmatus presbiterum non vocaverit, nisi subitanea causa fuerit, eodem modo fiat de eo; parentes vero eius aut uxor XL dierum penitencia multentur. Si autem parentes non habuerit, villicus cum duobus senioribus ville idem iudicium subeat*).” ZÁVODSZKY 1904, 99–100, 199; SZILÁGYI 1961, 51. Azt hihetnők, hogy az egyházi temetés szertartásából kizárt személyek – szakadárók, eretnekek, hitehagyottak, kiközösítettek, *interdictum* (egyházi tilalom) alatt állók, gyilkosok, öngyilkosok, párbajban meghaltak, gyújtogatók, akik egyházi személyre kezdet emeltek, uzsoraszedők, istenkáromlók, az egyházi tized jogtalan bitorlói, illetve a botrányos életet élők – SZUROMI 2002, 114; uo. 113–184. –, továbbá a halva született vagy a keresztleetlenül meghalt kisgyermek – KUBINYI 2005, 13. – sírját nem lehet régészetiileg feltárni, ez azonban nem kizárt, jöllehet csaknem bizonyíthatatlan. Tóth Péter vetette fel, „hogy gyakran a település határán hantolták el azokat, akiket nem engedtek a temetőben, vagy a templomban eltemetni. Ezek szerint mindenütt található a temetőkön kívül sírokat, sőt kisebb sírcsoportokat is, amelyek az egyházi temetésből kizártak temetést rejtenek. Ilyenek lehetnek mezőkön, a rendes temető árkában, vagy a falu határvonalán.”: KUBINYI 2005, 13; vö. TÓTH 1996, 23–25, 28–29.

45 „Az izmaeliták minden falujának megparancsoljuk, hogy templomot építsenek s azt ugyanazon falu területéből adománnyal lássák el. S miután e templom felépült, az izmaeliták falujának a fele költözzön el a faluból és másutt települjenek le, hogy miképpen most egyforma szokásuk lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az isteni hajlékban is egyetértők legyenek velünk. (*Unicuique ville hysmahelitarum ecclesiam edificare, de eademque villa dotem dare precipimus. Que postquam edificata fuerit, media pars ville hysmahelitarum villam emigret, sicque altrinsecus sedeant, et quasi unius moris in domo, nunc nobiscum, una eademque ecclesia Christi, in divina unanimiter consistant.*)” 47. §: MAGYAR 1899, 111; ZÁVODSZKY 1904, 189–190; SZILÁGYI 1961, 44.

46 BÁRTH 1982. Ritoók Ágnes kérdésként vetette fel, hogy „mennyiben jelölnek korszakhatárt a hivatkozott határozatok? Az 1092. évi rendelkezés a templom körüli temetkezés kezdetét jelentené? A szabolcsi és az esztergomi zsinat között közel két évtized telt el. Elegendő volt e rövid idő arra, hogy egy addig idegen gyakorlat széles körben elfogadottá váljon, sőt az abból való kirekesztés a megszégyenítés eszköze legyen?” E kérdésekre önmaga pozitív választ adott: „A központokon kívül egyelőre nem tudjuk megjelölni a – nyilvánvalóan feljebbvalóik támogatásával és biztatására – »serényebb« közösségeket, körülhatárolni a »szorgalmasabb« régiókat. Mindenesetre úgy tűnik, hogy 1092. egy folyamatnak nem kezdetét, hanem közelgő kiteljesedését, az esztergomi zsinat pedig – szórványos kísérletektől eltekintve – annak végpontját jelentette. Azaz, az egyházak száma elérte azt a sűrűséget, hogy minden országlakost kötelezni lehessen a köréjük való temetkezésre.”: Ritoók 2004, 117.

47 SZABÓ 1969, 185.

Garai–Szécsi felosztásnál mégis „a valóságnál kisebb számú faluval számolt, és így a ténylegesnél magasabb arányt állapított meg az egyházas helyekre... ugyanis csak a Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyében összeírt [15. századi] falvakat vette figyelembe,⁴⁸ a többi megyét, ahol általában kevesebb faluban volt templom, elhagyta” – bírálta őt Kubinyi András,⁴⁹ aki részletezte a többi adatot is, s ezekben az egyes területi egységek falvaira nagyon eltérő templomos–templom nélküli arányokat kapott.⁵⁰ Ezek alapján megállapította, hogy a „templomok száma és a népesség egymással valahogy összefügg, azaz nem a települések száma a döntő... A legfontosabb, hogy a jobbágygazdaságok száma az 1478-as állapotot tükrözi, a templomok pedig esetleg 100–200 évvel korábban épültek. Nem ismerjük továbbá a templomok nagyságát, befogadó képességüket sem.”⁵¹ Szakértelem híján meglepőnek tűnik Szabó Istvánnak az a megállapítása, hogy „a fenti adatok, melyeket 1–2 helység adataival innen-onnan tetszés szerint szaporíthatnánk, elsősorban arra

engednek következtetni, hogy az országnak sok ezernyi faluja felerészben vagy talán még magasabb arányban, a XV. században templomot mondhatott magáénak. Ha meggondoljuk, hogy a XI. században milyen kezdetekkel indult meg a templomépítés, hatalmas építkezési mozgalom körvonalai bontakoznak ki előttünk.”⁵² Az építési mozgalom természetesen nem vitatható, de a 12. század közepére elért eredményessége csupán annyira becsülhető, hogy a települések negyedénél–felénél több aligha lehetett kőből vagy téglából épült templomos, továbbá kisebb részében állhatott csak – egyébként először a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében említett⁵³ – fatemplom,⁵⁴ s míg talán a kőtemplomok mindegyikéhez, a fatemplomokhoz és fakápolnákhoz csak bizonyos, esetleg csupán csekély hányadához tartozhatott – régészetiileg kutatható – templom körüli temető. Ráadásul azonban még az is bizonytalan, hogy hány falu létezett ekkor Magyarországon, a fenti feltételezéseket pedig azok számához kellene arányítani.⁵⁵

48 „A Garai Jób javaiból 1478-ban Szécsi Miklós részére kiadott becsüs- és beiktatólevelben egyebek között [76] Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyei falu szerepel... a falu templomának rövid leírásával együtt. A szóban forgó 76 falu közül 43-nak nem volt temploma vagy kápolnája, s a templomos-kápolnás 33 falu – nem számítva az oklevélbe foglalt Siklós várát – a következőképpen oszlott meg: kéttornyú egyház és kápolna kőből 1; parochiális egyház és kőkápolna 1; köegyház toronnyal 7; köegyház kőtoronnyal 7; köegyház torony nélkül 5; köegyház fatoronnyal 3; köegyház fakápolnával 1; kőkápolna 1; fakápolna temetkezési joggal 2; fakápolna temetkezési jog nélkül 2; fakápolna 3. A fenti 76 falu közel felében tehát templom állt. A templomtalan falvak nagy részben a Dráva-vidék apró kis falvai voltak Baranya megyében. A Vas, Veszprém és Csongrád megyék Garai-falvai körülbelül háromnegyed részben templomosak voltak.”: SZABÓ 1969, 185. Szabó István maga hasonlította össze a fentieket a Zalonai István birtokainak megbecsüléséről szóló 1399. évi oklevéllel, amely az elhunytak nagyrészt Torna, kisebb mértékben pedig Borsod megyéből 17 faluját említette, s a hegyvidéki falvak közül 13-ban volt templom, és pedig 4 köegyház toronnyal, 1 fatoronnyal, 2 torony nélkül, valamint 6 fakápolna: uo. 185–186. A csanádi püspökség területére vonatkozó Oszlári–Bobal-per 1424. évi birtokbecsűjében említett 12 falu fele volt templomos: uo. 186. Visszatérve a fatemplomokra, a 76 faluból 7-ben volt ilyen egyházi épület, de temetővel csak 2 rendelkezett. Kubinyi András részletezéséből kiderült, hogy az említett Garai-birtokhoz tartozó siklósi uradalom 42 helységéből hatban volt fakápolna, de csak egyhez tartozott temető: KUBINYI 1986, 211. A Varasd megyei császárvári – a Császárvár/Cesargrad egy vár maradványa a Klanjec (Krapinsko-zagorska župa, Hor) mai város felett emelkedő Careva gorán – uradalom 1489. évi birtokbecslő oklevelében 1 mezővárost és 83 falut említettek, amelyekhez 4 torony nélküli kőtemplom tartozott temetővel, továbbá még szintén 4 fakápolna temető nélkül. „A feltűnően ritka templomhálózatra vonatkozó adatokkal nem vitatkozhatunk, ez aprófalvas települések esetében máshol is kimutatható az országban, hiszen egy néhány házas kislel nehezen építhetett templomot vagy tarthatott el papokat. Itt inkább az a különös, hogy a viszonylag nagy létszámú uradalmi lakosság temetkezőhelyéül csak négy temető szolgált.”: KUBINYI 2001, 5–6.

49 Kubinyi 1986, 211.

50 5 Bács megyei faluból templomos volt 100%, a somlói és cseszneki uradalom 22, ill. 18 településéből 50–50%, a siklósi uradalom 42 helysége közül pedig csak 26,2%.: KUBINYI 1986, 211.

51 KUBINYI 1986, 211.

52 SZABÓ 1969, 186.

53 Az 1075. évi keltezésű oklevélnek 13. századi interpolált szövege maradt fenn, amelynek e betoldásai között szerepel a knyeczsi Mindenkor Szűz Mária-templomának adományozása is, amelyet az adományozó I. Géza „korábban is – amíg fakápolna volt – birtokolt, mivel az királyi [kápolna] volt.”: Garamszentbenedeki 2006, 67. Knyeczsi/Knesecz, azaz Zsitvakenéz (Bars m.; Zlaté Moravce–Kňažice, okr. Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, Szlk.): vö. uo. 53.

54 Alsó-Ausztriában egy 11. századi adat szerint Szent Altmann (*1015 k.) passauai püspök (1065–1091) a vizitációja alkalmával Passautól a magyar határig csak fatemplomokat talált, s ezek közül hármát a múlt században régészetiileg is megkutatottak: mindegyikük egyhajós, félköríves vagy egyenes szentélyzáródású fatemplom volt, amelyekre később egyhajós, egyenes szentélyzáródású kőtemplomot emeltek: VALTER 1985, 17; M. ARADI 1998, 113.

55 Kristó Gyula véletlenszerűen kiemelt megállapításai szerint „a falu középpontjában a templom állott, ha a falunak egyáltalán volt temploma. I. István király törvényben foglalt szándéka, hogy minden tíz falu építsen egy templomot, a 12. században már bizonyára teljesült, de a falvak többségében még ekkor sem állott templom.”: KRISTÓ 1984, 1114. „A korszakunkbeli [azaz a korai feudalizmus időszakából (1116–1241) való] országos faluszám pontos megállapításának áthidalhatatlan akadályai vannak. Ehhez részint az ország lélekszámának, részint pedig az átlagos falunagyságnak ismeretére lenne szükség. Márpedig a lélekszám meghatározása megbízhatatlan becslésen alapszik, erre az ingatag alapra további következtetéseket nem lehet építeni. Hasonló nehézségek adódnak az átlagos falunagysággal is... Korszakunkban dinamikus növekedhetett a falvak száma, részint új falvak keletkezése, részint pedig a nagy népességű falvak szétesése, osztódása folytán, s ez ismét nehezíti a tisztánlátást az országos faluszám hozzávetőleges megállapításában... Mindent egybevéve meg kell elégednünk azzal a keveset mondó általánossággal, hogy korszakunkban már sok ezerre rúgott a falvak száma Magyarországon.”: Uo. 1109–1110. Abu Hámid al-Garnáti arab utazó (1100?–1169?/1170?) állítására, hogy az 1150 körüli években Magyarországon több mint tízezer helységben imádkozhattak a mohamedánok, Kristó azt jegyezte meg, hogy „ez a szám kétségtelenül túlzás, ennyi falu ekkor egész Magyarországot területén nem volt.”: Uo. 1100.

Az írott források és a régészeti megfigyelések mennyiségi összevetését pedig az nehezíti meg, hogy „a régészeti topográfia tapasztalatai szerint az egykori települések területe napjainkban szinte minden esetben több régészeti lelőhelyből állítható össze,” s az Árpád-korban a templomos lelőhelyek legalább három, nem mereven elkülönülő formában jelentkeznek, amelyekhez a korabeli faluközösség több-kevesebb, kisebb-nagyobb régészeti lelőhelye csatlakoztatható.⁵⁶

A kereszténység megerősödését jelző temetőváltás elrendelésén túl, az I. László király I. törvénykönyve 22. cikkelyében foglaltak, legalábbis részben, talán szintén a temetkezésekkel voltak kapcsolatosak.⁵⁷ Bár a magyarországi törvényszöveg sajnos nem részletezte a pogány áldozási céllal és ajándékokkal felkeresett fák, források és kövek helyét, egy cseh forrás alapján némi, talán nem is teljesen erőltetett magyarázat kínálkozik.

A magyar királysággal szemben, a keresztény térítés mintegy bő évszázados előnnyel indult meg a cseh hercegségben,⁵⁸ ahol immár az új hit hatására a pogány halotthamvasztást felhagyva átmenetileg sírcsoportokból

összeálló pogány temetőket létesítettek a falvak határában, amelyeket még a 10. században, s főként a hatalmi központokban, olyan soros temetők váltották fel, amelyek „félkeresztény” átmenetet képeztek a templom körüli temetők irányába.⁵⁹ A falusi lakosság azonban konokul ellenállt, és szántóföldeken, erdőkben vagy útkereszteződéseknél – talán a falvak határait is telepítve a temetőit⁶⁰ – temette el a halottait, azaz egyértelműen az egyház által jóváhagyott területeken kívül.⁶¹ Cosmas (1045 k.–1125), a prágai székesegyház krónikáiró dékánja a *Chronica Boëmorum* c. munkájában őrizte meg I. Břetislav herceg (1037–1055) 1039-ben kiadott – s inkább Kálmán, mint I. László ide vonatkozó törvénycikkelyéhez hasonló – rendeletét, miszerint büntetés kifizetése után e máshová temetetteket is a hívők temetőjében kell elhantolni.⁶² Sok fogamatja nem lehetett a rendeletnek, mert egy fél évszázaddal később, 1092-ben, az éppen trónra lépett II. Břetislav herceg (1092–1100) nem késett betiltani a még mindig fennmaradt erdei és mezei temetkezéseket, sőt az elhunytak nyugalmaért részben e síroknál végzett istentelen játékokat is.⁶³ A

56 1. „Közepes nagyságú, a többihez képest mindenképpen átlagosnak tekinthető lelőhelyen fordul elő templom. Erre adnak a topográfiai kötetek vidékünkön legtöbb példát. Ennek magyarázata kétségkívül az lehet, hogy az egykori falvak leginkább egymáshoz hasonló kiterjedésű, közepes nagyságú lelőhelyekből tevődtek össze.” 2. „Nem ismeretlen másrészt az a jelenség sem az Árpád-kori településeknél, hogy van egy központi, jelentősebb kiterjedésű, kisebb területű szállásokkal körülvett falumag, ahol leggyakrabban a templom is található.” 3. „Találkozunk továbbá olyan esetekkel is, hogy a nagy térségben szétszórót, fölöttébb kis területű, csaknem szállás jellegű lelőhelyek egyikén építettek templomot, mintegy elhatározva azt, hogy ott segítik elő a falumag, s az egyházi vonzáskörzet központjának kialakítását.” Felvethető, de nem általánosítható az a feltevés, hogy „minél kisebb területű a templomos lelőhely, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a templom is rövidebb életű lehetett.”: SZATMÁRI 1994–1995, 50.

57 22. cikkely: „Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökrrel fizessenek (*Quicumque ritu gentilium iuxta puteos sacrificaverint, vel ad arbores et fontes et lapides oblationes obtulerint, reatum suum bove luant*).”: MAGYAR 1899, 56–57; ZÁVODSZKY 1904, 73–74, 161; SZILÁGYI 1961, 32.

58 TRĚŠTÍK 2000, 249; TRĚŠTÍK 2000a, 407.

59 Ez a temetőtípus, amelyben a halottakat sorokban temették el, „biztosan összefüggött a keresztény temetkezési szertartással, akkor is, ha még ez sem felelt meg a temetőre vonatkozó kánoni előírásoknak, amelyeknek egy térben pontosan körülhatárolt, megszentelt területnek kellett elhelyezkednie [helyesen: lenniük: „*welcher ein räumlich genau abgegrenztes, geweihtes Gelände sein soll*”: SOMMER 2000c, 426.], ahol a halottakat helyhiány miatt egymásra temették; ilyen temetők [*cimiterium*/templom körüli temető] keletkeztek Csehországban a 12. században. A soros temetők is mutatják azonban a kereszténység terjedését az országban. Ezek ugyanis azokon a temetőhelyeken létrejött szabályozott sírterületek voltak, amelyekre a temetkezési jogok érvényesek voltak. Itt lényegében a plébániakényszer szabályainak [l. alább] megszilárdulásáról van szó a hívek életében. 1000 körül ezek a törekvések természetesen még gyerekcipőben jártak. Az egyházi előírások csak a hatalmi központokban érvényesülhettek, ahol megvoltak azok az egyházi és világi hivatalok, amelyek képesek voltak az előírások betartatására.”: SOMMER 2000b, 261. A temetkezési hely szabadon megválasztható volt, amennyiben azonban nem a lakóhely szerint illetékes plébániára vonatkozott, akkor ez utóbbit a másként végrendelkező halott rokonságának megfelelő összeggel kárpótolnia kellett, vö. SZUROMI 2002, 75–81.

60 Vö. TÓTH 1996.

61 Uo.

62 Lib. 2., cap. 4: „Hasonlóképpen azoknak, akik a halottaikat mezőkön vagy erdőkben temetik el, s hasonlóképpen azoknak, akik ezt tenni szándékozzák, a főesperesnek egy ökröt, a fejedelmi kincstárnak pedig 300 denárt kell fizetniük, a halottat pedig kötelesek a hívők temetőjében elhantolni. Ez az, ami nem tetszik az Istennek, és ezért hagyott el minket, a nyáját, Szent Adalbert, s ment inkább tanítóként idegen népekhez. Hogy ezt többé nem fogjuk tenni, erősítsük meg a mi és a ti esküvésetekkel. (*Similiter et qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos, huius rei presumptores archidiacono bovem et CCC in fiscum ducis solvant nummos; mortuum tamen in polianthro fidelium humi condant denuo. Hec sunt, que odit Deus, hec sanctus Adalbertus pertesus nos suas deseruit oves et ad exteris maluit ire docturus gentes. Hec ut ultra non faciamus, nostre simul et vestre fidei sacramento confirmamus.*)”: BRETHOLZ 1923, 88. A forrásadatot idézte: SZŐKE 1956 124; SOMMER 2000, 261; SOMMER 2000a, 402. E rendelet némileg más szöveggel az olomouci székeskáptalan levéltárában is fennmaradt: „Azokat, akik a keresztény hitben megboldogult halottjaikat mezőkön vagy erdőkben temetik el (*qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos fideliter descendentes*)”, az említett módon kell megbüntetni: SZŐKE 1956 124.

63 Lib. 3., cap. 1: „Azokat a pogány szokásokat is, amelyeket a még félig pogány falusiak pünkösdi harmad- vagy negyednapján tartottak, miközben a forrásoknál áldozatot mutattak be és a gonosz lelkeknek [állatot] öltek, továbbá az elhunytaknak az erdőkben és mezőkön létesített sírjait, és azokat a játékokat, amelyeket a két- és háromfelé ágazó útkereszteződéseknél mintegy a lelkeik megnyugtatására pogány módra rendeztek, ezenkívül azokat a profán játékokat, amelyeket a halottaik felett féktelen módon gyakoroltak, miközben az árnyakat hívták és maszkkal az

fenti adatokat a magyar régészeti irodalomban először értelmező Szőke Béla csodálkozva ismerte fel, hogy a fiad (So)-kérpusztai falusi temetőásatásának színhelyére mennyire érvényesek Cosmas megjegyzései, hiszen ez a sírmező is egy mély, rejtett völgyben, útkereszteződésnél, hatalmas fák árnyékában, vagyis olyan jellegzetes pogány kultuszhelyen feküdt,⁶⁴ amelynek néhány fája vagy ligete II. Břetislav szemében ugyancsak kiirtandó pogány jelenség volt.⁶⁵ Mindezt figyelembe véve tehát elképzelhető, hogy az I. László király I. törvénykönyve 22. cikkelyében áldozati helyként említett kutak, források, vagy még inkább fák, kövek – legalábbis egy része – pogány falusi temetőben állt, vagy annak a tartozéka volt.

Nem lehetett könnyű megküzdeni a pogány hagyománnyal azért sem, mert az az olyan, fentebb már említett, hivatalos „félkeresztény” soros temetőkben is megjelent, mint a prága-lahovicei, ahol egymás mellett végezték a pogány és keresztény szertartás szerinti temetéseket,⁶⁶ vagyis a rítusok felismerhetően

keveredtek. Ezért feltehető, hogy hajdan talán nem volt éles a különbség Magyarországon sem a két (azaz falusi és templom körüli) temetőtípus között, amit az alábbi forráshely bizonyíthatna, amennyiben a már működő falusi temetők kényszerülte, még a templom felépítése előtti gyors keresztény használatbavételének lehetőségére való utalásként volna értelmezhető.

Amikor I. István király visszahívta a bakonybéli remeteségből Gellértet és csanádi püspöknek (1030–1046) tette meg, szerzetesek mellérendelésével könnyítette meg a jövődó térítők munkáját. Gellért és szerzetesei nagy buzgalommal keresztelték a Marosvár (*urbs Morisena*/Nagycsanád; Cenad, jud. Timiș, Rom) környékbelieket, s egy alkalommal „mintegy száz férfiember járult a püspökhöz, s azt kérte, hogy szenteljen meg számukra helyeket, ahol templomokat építhetnek (*accesserunt ad episcopum quasi centum viri, postulantes sibi sanctificari loca pro ecclesiis construendis*).” Kérésüknek megfelelően később „a püspök elment

arcuk előtt körbetáncoltak, mindezeket az utálatos és egyéb istenkáromló cselekményeket az Isten népe körében a jóra való herceg mindörökké berekesztette. (*Item et supersticiosas institutiones, quas villani, adhuc semipagani, in pentecosten tertia sive quarta feria observabant, offerentes libamina super fontes mactabant victimas et demonibus immolabant, item sepulturas, que fiebant in silvis et in campis, atque scenas, quas ex gentili ritu faciebant in bivitis et in trivitis quasi ob animarum pausationem, item et iocos profanos, quos super mortuos suos inanes cientes manes ac induti faciem larvis bachando exercebant, has abhominaciones et alias sacrilegas adinventiones dux bonus, ne ultra fierent in populo Dei, exterminavit.*): BRETHOLZ 1923, 161; a forrásadatot idézte: SZŐKE 1956, 124; SOMMER 2000b, 261. A nyugat-európai egyház is igyekezett távol tartani a templom körüli temetőt a világi eseményektől. „Ezt jelzi az 1231-es Rouen-i Zsinat, amely megtiltja a táncot mind a temetőben, mind pedig a templomban. De ez magyarázza a D. 1 c. 29 de cons. rendelkezését a keresztények sírjain való lakmározás tilalmazásáról is.” SZUROMI 2002, 83. Szuromi Szabolcs Anzelm szíves tájékoztatása szerint a D. 1 c. 29. de cons. rövidítés azért nincs a könyvében feloldva, „mert hivatalos rövidítései a *Decretum Gratiani* egyes részeinek. A *Decretum Gratiani* az az 1140 körül összeállított kánonjoggyűjtemény, amelyben a bolognai egyetemi kánonjogi oktatás alapgyűjteményeként Gratianus mester összegyűjtötte az addigi teljes kánonjogot, s ez lett az ún. *Corpus iuris canonici* hat gyűjteménye közül az első, és 1917-ig volt hatályban. A hivatkozott helyek rövidítésének feloldása: D. 1 c. 29. de cons.: a *Decretum Gratiani* III. részének, ami a *De consecratione* címet viseli, az 1. *distinctio* 29. kánonja.”: Szuromi e-mailje 2009. aug. 3-án.

64 Teljesen elfogadható véleményét a következőkben summázta: „*Ich halte es nämlich für unbestreitbar, daß die Wälder und Felder der angeführten Verordnungen nicht nur im allgemeinen den Bestattungsort außerhalb des christlichen Kirchhofes bedeuten, sondern auch auf den heidnisch-kultischen Charakter der von Bäumen bestandenen Stellen hinweisen. Unsere Meinung wird auch durch weitere Verordnungen der erwähnten Herrscher unterstützt; wir finden nämlich darunter auch solche, die ausdrücklich über die heidnisch-kultische Rolle der Bäume und der Haine sprechen.*”: SZŐKE 1956, 125. II. Břetislav rendeletének ide vonatkozó szövegét l. a következő jegyzetben.

65 A trónra lépett II. Břetislav a hívei számára Prágában háromnapos ünnepséget rendezett, „emellett – amennyire az számára az újdonsága következtében lehetséges volt – néhány rendeletet hozott az egyház javára, néhányat az ország érdekére, és mivel már ifúságától kezdve minden reményét Istenbe helyezte, most, alig hogy hatalomra került, a keresztény egyház iránti buzgalomában kiütötte az összes varázslót, jövődómondót és jóst az országból, és kivágattatta és elégette az összes ligetet és fát, amelyet a köznép még sok helyen tisztelt (*ubi pro novitate sui quantum valuit quedam ad utilitatem ecclesie decernens, quedam ob commoditatem huius terre instituens, sicut olim ab ipso sue etatis tyrocinio omnem spem habuit in solo Dei patrocinio, ita modo principatus sui in exordio christiane religionis zelo succensus nimio omnes magos, ariolos et sortilegos extrusit regni sui e medio, similiter et lucos sive arbores, quas in multis locis colebat vulgus ignobile, extirpavit et igne cremavit*).”: BRETHOLZ 1923, 161.

66 A pogány „szokások közül a legáltalánosabb az étel formájában bemutatott áldozat volt. Cosmasnak, de más forrásoknak is, különösképpen az úgynevezett Opatovicei Homiliariumnak [püspöki használatra szánt, penitenciákat is tartalmazó, a 11./12. század fordulójáról való kézikönyvnek] köszönhetően olyan szertartásokat is ismerünk, amelyekről semmilyen olyan nyom nem maradt, amelyet régészeti úton bizonyítani lehetne. Gondolunk itt elsősorban a halott melletti éjjeli virrasztásra, amely általánosan hozzá tartozott a kora középkor európai kultúrájához. Prümi Regino szövegeinek köszönhetően értelmezhető Cosmas töredékes feljegyzései, amelyek féktelen éjszakai táncokat említnek a halott körül, amit Cosmas erősen féljál. Ezek kifejezetten pogány próbálkozások voltak arra, hogy megbékítsék a halottat, akitől az életben maradtok tartottak. ... A 10. század végén azonban már nem a pogányság és a kereszténység tudatos szembeszegüléséről van szó, hanem a szertartások keveredéséről.” A 10. század végére eltűntek a sírokból a halott túlvilági felszerelési tárgyai, hogy átadják helyüket „az egyszerű nép jellegzetes dísz tárgyainak, az S-alakú hajkarikáknak és különösen a 11. században a halotti obulusként adott érméknek. Bizonyos mértékig ezek a tárgyak is védelmi szerepet láttak el. Főleg az obulust szokták úgy magyarázni, mint kapupénzt a túlvilágra. Egy nagyon hihetőnek tűnő értelmezés szerint viszont az aprópénz a halott azon jogának kifejezője, miszerint igényt tarthat a hátrahagyott közösség vagyonának egy részére.”: SOMMER 2000b, 261–262. Petr Sommer másutt is megerősítette, hogy „a keresztény szokásoknak megfelelő kelet-nyugati tájolású puritán temetkezési gyakorlat ellenére a sírmellékletek szokása továbbra is fennmaradt élelmiszer, rontás ellen védő tárgyak, halotti obulusok stb. formájában. Keresztény gyakorlat előtti hagyományból származik a fatörzsből készült fakoporsók használata, a vámpírok ellen oltalmazó praktikák feltűnése stb.”: SOMMER 2000, 245; SOMMER 2000a, 402.

szerzeteseivel az egyházmegyét meglátogatni, és felszentelni azok temetőit,⁶⁷ akik templomot akartak építeni... (...*episcopus egrederetur cum fratribus suis suam visitare dyocesim, ut consecraret eorum cymiteria, qui erant ecclesias constructuri...*)⁶⁸ A szóhasználatból inkább úgy tűnik, hogy a falvak korábbi, Gellért püspök ottjártakor már használatban lévő falusi temetőiről esik szó a szövegben, ahová később templomot is emelhetek.⁶⁹ Mindenesetre meg sem kíséreltem elkülöníteni az esetleg a megszentelésük következtében kereszténnyé lett, de templom nélkül maradt falusi temetőket.⁷⁰

Voltak-e egyáltalán ilyen temetők? I. (Nagy Szent)

Gergely pápa (590–604) ugyan megtiltotta, „hogy olyan helyen épüljön templom, ahol korábban temető állt, nehogy a beszenteléssel hitetlenek sírját is megszenteljék”,⁷¹ s ez a tilalom a későbbiekben is fennmaradt. Egy keresztény temető megszentelésének/meggyalázásának (*violatiojának*) általános és konkrét fajtái lehettek, s az előbbiek közül régészetileg különösen jelentős az a tilalom, hogy ott, ahol pogányt temettek el, tilos templomot, közvetve pedig temetőt felszentelni,⁷² az utóbbiak pedig magára az eltemetettre vonatkozó tilalmakat rögzítették.⁷³ Mindezt figyelembe véve azt hihetnők, hogy keresztény templomot és templom

67 Szabó Flóris fordításában „felszentelni azok temető helyeit” olvasható, ami nem utal azzal a határozottsággal a már használatban lévő temetők felszentelésére, mint a latin eredeti: „*ut consecraret eorum cymiteria*”: SZABÓ 1983, 84. Egyébként valóban a püspök „feladatai közé tartozott az újonnan létesített temető földjének a szentelt vízzel történő megáldása is”: SZUROMI 2003a, 6; SZUROMI 2005 10; vö. SZUROMI 2002, 84. A temetési rítus csaknem „kortárs emléke Magyarországon a Pray-kódex Nagy *Sacramentarium*ában maradt fenn. A kódexnek, amely a boldvai [BAZ] bencés apátság számára készült, a keletkezése III. Béla uralkodásának idejére (1171–1196) 1192–1193, illetve 1195–1196 közé tehető. A fol 34r-en olvashatjuk a *Consecratio cimeterii*-t, azaz a temető felszentelésének szövegét...”: SZUROMI 2002, 204.

68 SZABÓ 1983, 84–85.

69 Vö. KOVÁCS 1993a, 67. Így értelmezte Laszlovszky József is, idézve a fenti legendarészletet: „*This clearly suggests that some of the cemeteries regarded by archaeologists as pagan burial grounds were consecrated cemeteries.*”: LASZLOVSZKY 1991, 41. Tari Edit talányosan vetette fel: „Talán a temetőben építendő templom szokás[á]t jelenti ez a mondat? Ebből ugyan nem derül ki, hogy a helyet az egyházi előjáró választotta, vagy a templom építésre már kiválasztott helyet csupán megszentelte. Jól ismert az a szokás, hogy korábbi köznépi temető dombját jelölték ki templom építésére, és az egyház ráépült a sírokra”: TARI 2000, 226–227. Ritoók Ágnes többször is rámutatott, hogy egy templom felépülhetett egy korábbi sírmező területén is. „A templom felépítése nyomán a körülötte fekvő teljes rendelkezésre álló területen temetkeznek, többé-kevésbé »szabályos« sorokban, csoportokban, illetőleg folytatják a temetkezést, amennyiben a templom egy már korábban megnyitott temetőben épül fel.”: RITOÓK 1997, 168. Erre „a gyakorlatra utal a nagyobbik Gellért legendában leírt, templomépítés céljából történt temető beszentelés” is: RITOÓK 2005, 173: 1. jegyzet; vö. RITOÓK 2010, 8: 1. 5. jegyzet. Falusi és templom körüli temető egymáshoz közeli helyszínváltására gondolt Tettamanti Sallotta felvetése nyomán: KULCSÁR 1995, 231: 20. jegyzet; vö. TETTAMANTI 1975, 89 (19, *32, 90). M. Aradi Csilla véleménye szerint „a legenda szövegéből úgy tűnik, hogy a temetőt több esetben már a templom megépítése előtt használatba vették”: M. ARADI 2007, 163.

70 Mindennapos temetkezési szokások régészetileg megfogható különbségének híján, illetve a keresztény jellegű sírmellékletek ritkasága és értelmezési bizonytalanságai alapján, nem láttam értelmét annak, hogy megkíséreljem szétválasztani a falusi temetőknek az ezredforduló és a felhagyásuk közötti szakaszát mindvégig pogányként maradt vagy időközben kereszténnyé lett változatra; egyébként az utóbbiak templomos formáját nevezte átmeneti típusúnak: KULCSÁR 1995, 227. Végül is a frissen megtért Dániában sem hozott egy ilyen kísérlet eredményt: „*I have serious doubts whether, after the establishment of the church at the turn of the millennium, Christians were buried in pagan cemeteries to any significant extent, and I likewise doubt that pagans were buried in any substantial numbers in Christian churchyards. On the other hand, ... one cannot say anything at all about how widely there were both pagan communities with their cemeteries and Christian communities with their churchyards side by side in Denmark in 11th century. Archaeologically, however, there are no great problems involved in distinguishing the one from the other.*”: KIEFFER-OLSEN 1997, 188. Csehországban is inkább csak feltételezték a soros temetők keresztény voltát, és ugyanígy történt Lengyelországban is. Itt is a szláv hamvasztásos (halmos) temetkezés volt a pogány forma, amelyet részben helyi skandináv, részben keresztény hatásra a soros temetők (*außerkirchliche Friedhöfe*) váltottak fel, amelyekbe még pogány jellegű tárgyakat is mellékeltek. Ezek a temetők a 11–13. századig maradtak használatban, közben pedig inkább csak a 11. század végétől kezdett gyarapodni a templomok melletti temetők száma is. Ezeket „a halottak egységes elhelyezése – fejjel nyugat felé – jellemzi, valamint az, hogy fával bélelt sírba, koporsóba vagy halotti lepelbe tették, a sírok több rétegben kerültek egymásra, és a ruhán kívül legfeljebb pénzt találtak még a halottak mellett. Az utóbbi szokás az újkorig fennmaradt.”: KARA–KURNATOWSKA 2000, 323; KARA–KURNATOWSKA 2000a, 530.

71 SZÖKE 2005, 22.

72 „Az általános uiolatio-k közül ki kell emelnünk a 4. kategóriát. A D. 1. 27. de cons. kifejezetten azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy azon a helyen, ahol pogányt temettek el, tilos templomot felszentelni. Bár ez a szöveg a templomszentelésre, illetve mise bemutatására vonatkozik sajátos értelemben, mégis az előzők alapján méltán értelmezzük ezt a kitélt temetőre is, mint szent helyre. Ebből azonban az is következik, hogy a pogány holttestének megszentelt földbe való temetése sérti annak szent jellegét. A D. 1. 28. de cons. további támponttal szolgál az előző kánonban foglaltakhoz, hiszen bár először itt is az az alapelv kerül rögzítésre, hogy azt az egyházat, amelybe hitlent temettek el, tilos felszentelni, mégis utána a szöveg leírja az orvoslás lehetőségét is. E szerint megengedett a templom felszentelése, ha a helyről maradéktalanul eltávolították a tetemet. Ettől fogva misét is szabad bemutatni, illetve hívők is temetkezhetnek azon a helyen.”: SZUROMI 2002, 197, 207–208. Az egyházi közösségbe való újrafelvétel (*reconsecratio*) tehát a hitetlen tetemének eltávolítását jelentette, amit a terület szenteltvízzel való ünnepélyes megáldása követett, s ezt a püspöknek kellett végeznie: uo. 198; vö. KIEFFER-OLSEN 1997, 186–187.

73 „A konkrét uiolatio abban különbözik az általános uiolatio eseteitől, hogy az közvetlenül a halott, vagy annak sírja ellen irányul. Ez történhet a római jogi uiolatio-nak megfelelően a sírkő, síremlék ledöntésével, a tetem kiásásával, illetve a sír feldúlásával. Valójában ez az a uiolatio, amely megfelel a római jogi uiolatio fogalmának és sajátosan is *sacriliegiumot* [szentségtörést, megszenteltetését] jelent, hiszen nemcsak az Egyház által megszentelt területet sérti meg az elkövető, nem csak annak immunitása ellen követ el erőszakot, hanem magát a holttestet háborgatja, amely Isten és az ember találkozásának kitüntetett helye a halálban, így önmagában is tiszteletré méltó.”: SZUROMI 2002, 199. *Violatio*-t jelentett már az is, „ha valaki a tetemhez, vagy annak maradványaihoz hozzáért”: Uo. 193.

körültemetőt tilos volt pogány sírmező felett létesíteni, azonban a felsorolt *violatiók* egyike sem valamiféle azonos helyszínű, korábbi pogány temető sírjaira és emberi maradványaira vonatkozott, hanem egy már működő templom körüli temetőbe jóhiszeműen eltemetett, s csak utóbb pogánynak bizonyult tetem eltávolítására,⁷⁴ illetve ugyanilyen temetőnek sírgyalázással történő megszenteltetésére. Pogány sírmezőkre, sírokra, csontmaradványokra nem?

A régészeti megfigyelhető gyakorlat ezt a megkülönböztetést látszik bizonyítani. Így a Rajna-vidéken antik hagyományt követve régebbi temetőbe, vagy legalábbis azok szélére építettek templomot, az alemann és bajor területen pedig a 6. századtól temetkezési kápolnát (*memoria*-épületet) emeltek gazdag egyének vagy harcosok sírja fölé. „A soros temetőben emelt templomok főleg a Rajna-vidéken az antik tradíció szerint az *extra muros* – a kivezető utak mentén elterülő – temetőben emelt sírkápolnák mintájára épült *coemeterial*-templomok ... ily módon templomkertek központjaivá váltak és ezzel a temetkezéseket a régi helyen folytathatták.”⁷⁵ Amennyiben ez a temetőtípus a Kárpát-medencében egyáltalán megjelent, akkor csak a 11. században jelenhetett meg,⁷⁶ s megnevezésére Szőke Béla a „gellértegyházi típusú temető” megjelölést javasolta.⁷⁷ Azonban hamarosan kiderült, hogy éppen e névadó lelőhely nem felelt meg a típusnak, mert ott

inkább egymást térben és időben is elkülönülten követő két temető létezhetett.⁷⁸ Ritoók Ágnes is úgy vélte, hogy e kánonjogi előírásokból az következett, „hogy a feltárási eredményeknek megfelelő szigorú meghatározás szerint gellértegyházi típusúnak csak azt a temetőt lehet nevezni, melyet egy korábbi pogány temető *mellett* [Ritoók kiemelése] épített templom körül nyitottak. Ez a gyakorlat összeegyeztethető a kánonjogi előírásokkal és egyben a Gellért-legenda szövegével is. A legenda sorai alapján több helyen alkalmazhatták ezt a megoldást, jelenleg azonban Gellértegyháza mint ’típus’ – ismereteim szerint – párhuzam nélkül áll a Kárpát-medencében.”⁷⁹ A templom körüli temetők feltárási arányait ismerve az okok közül a kutatási hiányosság egyáltalán nem zárható ki. Különös módon ugyancsak a csanádi püspökség területén és Gellértegyházától nem messze fekvő Décsén (17) esetleg elképzelhető hasonló helyzet (honfoglalás kori sírok a templom nyugati homlokzata előtt), de itt a feltárási korlátozott volt még a gellértegyházinál is kevesebb feltételezést tesz lehetővé.⁸⁰ Mindenesetre erre a lelőhelypáros típusra sem alkalmaznám a lejáratódott „gellértegyházi típus” megnevezést, hanem a konkrétabb „falusi-templom körüli temetőpáros” elnevezést ajánlom.

Mindezek ellenére azonban régészeti megfigyelések bizonyítják, hogy egyes falusi temetőben (talán inkább a belsejükben, mint a szélükön, de semmiképpen sem mellettük) valóban voltak templomok, ezért erre a

74 Vö. SZUROMI 2002, 207–208.

75 SZŐKE 2005, 23.

76 A karoling Pannóniában sikeresen folyt térítés eredményeként a 9. század közepétől templomok sorát építették, amelyek köré az előkelőbbek temetkeztek, míg a vidéki köznép megmaradt a soros temetőinél, de elhagyta az olyan korábbi pogány szokásait, mint a sírgödörök változtatás tájolása, a padmalyos, fülkés sírok ásása, a nagyobb sírmélység, a sírépítmények és a sírgödörben összerótt nehéz fakoporsók használata, állattemetések, étel- és italmellékletek adása. A magyar honfoglalás mintegy száz évre megszakította ezt a fejlődést: SZŐKE 2005, 26–27. A 9. századi morva templom körüli temetőről: RUTTKAY 2005.

77 „A magyar köznépi temetők túlnyomó többsége ... a X. század elejétől a XII. századig folyamatosan használatban volt. ... Ez a folyamatos hosszantartó temetkezés még olyan esetekben is megállapítható, amikor az egyház a már régóta használt pogány temetőben épített templomot s a további, most már keresztény temetkezést is oda irányította. Kiváló példája ennek az orosháza-gellértegyházi temető.” [53]: SZŐKE 1959, 38.

78 Szőke Béla az orosháza-gellértegyházi templom körüli temető (53) 10. századnak tekinthető leletei alapján gondolt arra, hogy itt egy korábbi falusi temető létezett, amelybe később a templomot építették – vö. előző jegyzet! –, de Dienes István meggyőzően választotta szét e korai pogány sírmezőrészt, valamint a legkorábban Salamon H17 denárával jelzett templom körüli temetőt: DIENES 1965, 158–160: Nr. 10. Dienes István véleményét osztotta Bóna István is, elutasítva a „Modell von Gellértegyháza”-t. „Das Grab 57, mit Beigaben von Steigbügel und Trense, aufgrund dessen der Beginn der Belegung des Friedhofes auf das 10. Jahrhundert datiert wurde, lag weit außerhalb der Kirche umringendes Kirchhofes [mintegy 27 méterre északra, a templomhajó rekonstruált északi falától, a feldült terület közepén, vö. Zalotay 1957, kihajtott temetőterkép a 72–73. oldal között] – vielleicht wirklich in einem Reihengräberfeld. Aufgrund eines einzigen Grabes traute sich auch der Ausgrabungsleiter nicht, den Bau der Kirche auf eine frühere Epoche als das 12. Jahrhundert zu datieren.”: BÓNA 1978, 125–127, 127: 21. jegyzet; vö. ZALOTAY 1957, 52. Kulcsár Mihály is rámutatott, hogy a „megszakítás nélküli, folyamatos használat nem bizonyítható.”: KULCSÁR 1995, 227–228, 231: 21. jegyzet; RITOÓK 1997, 167; RITOÓK 2007, 256–257.

79 Ha jól értelmeztem Ritoók Ágnes érvelését, akkor falusi temető mellé – akár csak néhány száz méterre – épített templom és sírkertje szoros időbeli egymásutánosságának feltevésével már több régész megpróbálkozott, de a szinte bizonyosság erejéig elfogadható lelőhelypárt eddig csak Fodor István tárt fel teljesen Hajdúdorog (HB)-Temetőhegyen, vö. II.2.5. fejezet!

80 Ritoók 2007, 257–258. Magam Décsén csupán az egymásutánosság példájaként szerepeltettem, hiszen 1000–1141 között kibocsátott érme a sírkertben nem került elő. Az egyik lovas sír a benne talált kengyel típus szerint inkább a 10. század második felére volt keltezhető, viszont a sírkert 178 sírjával is csekélynek nevezett feltártsági részletében kevés Árpád-kori lelet (közte egy H133 típusú anonim denár) mellett, többségében késő középkori melléklet látott napvilágot: SZATMÁRI 1996, 163, 163: 7. jegyzet. Ezért, bár az ásató azt állította, hogy „a templom építésére biztosan a XI. század folyamán került sor, lehetséges, hogy a század első felében” – SZATMÁRI 2005, 107 –, állítását, s ebből következően a két temetkezési forma megközelítő folyamatoságát nem tekintetem bizonyítottnak.

temetőtípusra a teljesen félrevezető „gellértegyházi típusú temetők” helyett a „falusi előzményű templom körüli temetők” elnevezést ajánlom.⁸¹

II.1. FALUSI ELŐZMÉNYŰ TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK (1–32)

A falusi előzményűnek tekintett templom körüli temetők⁸² között elsőként említendőek azok a lelőhelyek, ahol az Árpád-kori templom alapfalai korábbi, falusinak ítélt temető érmés sírját metszették (1–3). Bár ilyen esetekben a megcsonkított temetkezések pénze az alapozás *post quem* keltezését is lehetővé tette, nem igazíthatott el abban a kérdésben, hogy a templom cinterme a falusi temetőt egy különleges „gellértegyházi módszer” szerint ott helyben folyamatosan követte-e, vagy a szentegyház a falusi temető felhagyása után, valamikor később – akár a régi temető ismerete nélkül –, csak az alkalmas helyre épült, s a két temető között nem volt folyamatos a temetkezés.⁸³ A kérdésben talán akkor látnánk világosabban, ha az érintett lelőhelyeken teljes feltárás történt volna, s mind az érmék, mind a többi leletek, valamint az egymásratemetkezések teljes állománya vizsgálható lenne; azonban mindenütt csak részfeltárássra volt lehetőség. A ceglédi Nyúlfülehalm (1) Péter H6 denáros 5. sírját csonkította meg a templomépítés, s mivel a többi pénzes sírban egy 11. századi meghatározhatatlan érmén kívül csak 12. századi veretek voltak,⁸⁴ a temetkezés megszakítására gondolhatnánk. A lelőhelyen azonban Tari Edit ásatását megelőzően szórványleletként I. András H?, Béla dux H11 (3) és I. László H22 érméje is előkerült, sőt mindhárom Béla-érméről azt is feljegyezték, hogy egy-egy csontváz szájúregében találták,⁸⁵ vagyis a pénzmellékletek feltételezhető folyamatossága a

temetkezés folyamatosságának is a jele lehet, bár maga a szertartás váltása itt sem keltezhető, hiszen a II. Géza és III. Béla kibocsátotta, valamint az anonim denárok inkább a templom körüli temetőből, viszont az ezeknél korábbiak, főként a II. István-denár, mindkettőből származhattak.⁸⁶ Még ez az óvatos feltételezés is megkérdőjelezhető azonban, ha elfogadjuk az ásató véleményének első felét, miszerint a mai Nyúlfülehalmot a középkorban Szentlászlóhalomnak nevezték, s e név a tetején álló templom titulását őrizhette meg, akkor a szentegyházat csak I. László 1192. február 2-i szentté avatását követően szentelheték fel a tiszteletére. Tari Edit az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a 12. századi érmeleletek alapján keltezett cinteremhez oly módon társította a templomot, hogy a század első harmadában-felében feltételezett felszentelésekor még más titulusa lehetett, amelyet egy fél évszázad múltán Szent Lászlóra változtattak.⁸⁷ Derekegyházon (2) az ásató vélte úgy, hogy csak a falusi temetőt rejtő kurgán tetejének tatárjárás utáni elegyengetését követően építették meg a templomot, amelynek feltételezhetően 13. századi cintermétől nemcsak a megbolygatott 12. sír Salamon H17 denárával jelzett kora túlságosan távoli, hanem mivel a falusi temetőkkal a mai ismereteink szerint legkésőbb a 12. század közepén országos mértékben felhagytak, a temetkezésekben mintegy 100–180 éves megszakítás feltételezhető. Vinkovciban (3) a minden bizonnyal az épület alapozása által metszett 22. sír I. László H26 és 27. sír H27 denára alapján a 11. század vége–12. század elejére keltezett építésű templom cintermét a 19. századig használták. Mivel pedig az 55. sírből II. István H45 denára, az 50.-ből pedig egy H94 anonim denár is előkerült, közvetlenül nem cáfolható az a feltételezés, hogy a templom egy I. László vagy II. István koráig működött falusi temetőre települt. A fenti három temető

81 Benkő Elek szíves szóbeli véleménye szerint egy templom körüli temetőhöz tartozó templom építését megelőző falusi temető létét elsősorban az bizonyíthatná, ha e falusi jellegű sírokat nemcsak átvágja a templom alapozása, hanem ilyen sírok a templombelsőben is megmutatkoznak, vagyis a templomot – legalábbis a 10–11. század vonatkozásában – nem érintetlen területre emelték. Alexander Ruttkay is utalt arra, hogy az általa tárgyalt négy templomban, illetve még néhányban, nem voltak középkori temetkezések, mert a „legkorábbiak” a 16. század második feléből és a 17. századból származtak: RUTTKAY 2005, 40–41.

82 Ilyen tárgyú adatgyűjtést végzett: KULCSÁR 1995; TARI 1995, 150–151; RITOÓK 1997, 167–168; TARI 2000, 226–227.

83 Az „alkalmas hely” véletlenszerűen még egymástól időben távoli objektumokra is vonatkozhatott, így Ritoók Ágnes említette különleges példaként az újszilvás (Pe)-gólyajárási Árpád-kori templomot, amelynek hajójában Tari Edit sértetlen magányos szarmata sírra talált: TARI 1994 259; RITOÓK 2007, 258. Magam azonban csupán egy-egy magaslat tetejére és főként déli, délnyugati lejtőjére kiterjedő falusi temetőre – Tettamanti 1975, 87–88 –, illetve a tetőre épített templom köré kerített cinteremre gondoltam.

84 15. sír közelében: 11. századi meghatározhatatlan érme H?, 8. sír: II. István H47a?, 48. sír: II. Géza H55, 28. sír: III. Béla H69, 39. sír: 12. századi anonim denár H118, szórvány 14. századi bécsi denár: TARI 1994–1995, 206.

85 FÉK 27: Nr. 141; a részletes adatokat Tari Edit és Simon László szívességének köszönhetem. Megjegyzendő, hogy Tari az általa is ismert szórványérmékkel – vö. Tari 1994–1995, 213: 24. jegyzet – a templom és temető keltezésében nem érvelt. A Béla dux-érmék helyéről Balanyi Béla emlékezett meg: TARI 1995, 193.

86 Tari Edit meg is jegyezte, hogy „a 48. sírban talált II. Béla [helyesen: II. Géza H55] pénz a templom fennállásának kezdetét korábbi időre valószínűsíti, mintsem a védőszent alapján gondolt 1192-es kezdet. Bár az utóbbi időben nem zárható ki az sem, hogy a temetkezés a korábbi köznepi temetőhöz tartozott”: TARI 1994–1995, 204. Magam azt a lehetőséget választottam, hogy mind a 8. sírbéli II. István H47a és a 48. sírbéli II. Géza H55 denár már a templom körüli temető lelete volt, ugyanis e sírok a templom tájolását követték, vö. uo.

87 TARI 1994–1995, 206–208.

kis sírszámú, tehát valójában alig megismert részletét csak a véletlen sorolta össze, közös ismertetőjegyük nincsen, egyhajós félköríves (1, 3), illetve egyenes szentélyzáródású (2) templomuk vagy falujuk első említése pedig csupán 14. századi (1, 3), vagy a lelőhely említetlenül maradt (2).

A falusi előzményűnek tekintett templom körüli temetők nagyobb csoportját azok a lelőhelyek képezik, ahol korábbi sírcsoport több-kevesebb joggal volt feltételezhető (4–20). Néhány esetben 11–12. századi érmék sírleletei is jelezheték a korábbi temetőtípus meglétét: I. András–II. Béla (6), I. László (13, 19), Kálmán (8), Kálmán és II. István (11), vagy szórványleletek is: II. Béla (11, 19), vagy csupán szórványleletek: Salamon (12), I. László (5) denárai, de általában más megfontolásból vélekedtek a kétféle temetkezési mód egymást követő jelentkezéséről. A leggyakoribb indok a templom alapfalai által metszett temetkezések vagy az utóbbiakra települt alapozás bizonyította korábbi sírok előfordulása volt (5, 7, 9, 11, 14–16, 18–20), de a soros falusi temetők és a templom körüli temetők eltérő temetkezési szokásainak (8, 12), vagy a cinterem maradványainál korábbi leletek előkerülésének ténye (17), lehetősége (4, 10, 13) vagy történeti okfejtés (6) volt a megállapítás alapja. A különböző erejű érvek következtében e csoport egymástól elütő tagjainál nemcsak a kétféle temetkezési mód közvetlen egymásutánisága, hanem a gyakorlata sem tekinthető bizonyítottnak. Nem véletlen tehát, hogy a különféle korú, 3 és 612 sírig feltárt cinteremrészleteknek egymáshoz semmi közük sincs, a hozzájuk tartozó templomok alaprajzilag semmitmondóan változatosak, a rájuk közvetlenül vagy közvetve vonatkozó első említések, illetve történeti adatok pedig 1003 és 1455 között szóródtak.⁸⁸

A következő csoportban (21–32, 64) inkább korábbi és későbbi templom körüli temető léte valószínűsíthető, de nem zárható ki, hogy a korábbi temetkezések

falusi temetőhöz tartozhattak. A besorolást gyakran az elégtelen közlés nehezítette meg, mindenesre a körítőfalon kívüli sírok fekvése alapján valóban falusi temető is megelőzhetette a templom körüli (32), esetleg a kőtemplomot nyomtalanul elpusztult vagy feltárhatatlan fatemplomra építették (23, 25, 31), a többségében pedig bizonyára egymást váltó templomok folyamatosan használt sírkertje volt a lelőhelyen (21–22, 24, 26–28, 29?, 30). A korai temetkezések tényét néhány esetben I. István (30), I. András (24), I. László–II. István (29) és I. László–II. Béla (32) denárainak sírleletei, továbbá I. István (29) és II. Béla (24) szórványérméi is tanúsították, de ezek többsége – talán az I. András-érme kivételével – sem tekinthető falusi előzmény bizonyítékának. Az ásató tartózkodásával egyetértve nem vázoltam időrendi következtetést egy alapozás által metszett csontváz kapcsán (64). A 26 síros temetőrészlettől az 1077 temetkezéssel teljesen feltárt (de a tárgyaltaknál későbbi, 12–13. századi) temetőig terjedő Árpád-kori vagy késő középkori cintermekben megoszlott a különböző alaprajzú templomok aránya, míg a közvetlen vagy közvetett első említésük a 11–16. század között változott.⁸⁹

Mielőtt rátérnék az érméik alapján időrendi csoportokba rendezhető templom körüli temetők tárgyalására, érdemes egy kitérőt tenni a fentiekben már érintett fatemplomok és egyebek kapcsán. Voltak ugyanis paticsfalú templomok is, amelyek földbe ástott cölöpeinek közét vesszővel fonták be, majd mindkét oldalát agyaggal kitapasztották,⁹⁰ s e falszerkezet cölöplyukainak rendszere régészetileg felismerhető akár a tárgyalt korból, akár a későbbi időből.⁹¹ Másutt nyomtalanul elpusztult fatemplomra akkor gondoltak, ha az inkább falusi jellegű temetőben nagyobb sírmentes folt mutatkozott, ahol hajdan ilyen faépület állhatott.⁹² Ugyancsak felismerhetlenné vált fatemplomot sejtettek az olyan esetekben, amikor a 12. századi érmés sírokat

88 B A besorolt templomok között volt rotunda (12), egyhajós félköríves (7, 9, 11, 14, 17), patkóíves (5, 10, 19) és egyenes (15) szentélyzáródású épület, továbbá fatemplom (16) és ismeretlen típusú alaprajzú egyház (4, 6, 8, 13, 18, 20), mégpedig 11. (6, 11), 12. (17), 13. (4, 7, 9, 10, 12, 19, 20), sőt 15. századi (5, 16, 18) első említéssel, illetve azonosíthatatlanul (8, 13–15).

89 I A besorolt templom körüli temetőkben egyhajós, félköríves (21, 22, 26, 27), patkóíves (24, 25) és egyenes (28–30) szentélyzáródású épület, továbbá fatemplom (23, 31) állt, mégpedig 11. (23, 32), 12. (30), 13. (22, 24, 25, 26), 14. (21), 15. (28), sőt 16. (31) századi első említéssel, illetve azonosíthatatlanul (27, 29).

90 Ilyen épületek utálnak többek között a Sövényegyháza, Himesegyháza (= fonott templom), Ágasegyháza elnevezések.

91 Pl. Nyirderzs (SzSzB)-Görögkatolikus templom: itt Németh Péter a 12–13. század fordulójáról való paticsmentes templomot, valamint a 13. század második felében erre épült téglamentes templomot tárt fel: ISTVÁNOVITS–KURUCZ 1984–1986, 26: Nr. 30; NÉMETH 2002, 85–86; Zirc (Ve)-Szűz Mária-templom: a 11. század elején fagerendákkal erősített, bevakolt fonott sövényfalú félköríves szentélyű templomra, a 12. század elején egy nagyobb, patkó alakú szentélyű templomot építettek: KRALOVÁNSZKY 1985, 356–360. Korábbi fatemplomot említő 15. századi okleveles adatok: K. NÉMETH 2001, 397.

92 „The pagan uprisings of the 11th century very often destroyed the churches built by these communities, as it was recorded in late 11th century laws. Archaeological data also suggest that the ruins of these early churches can hardly be found because of their light structure. Thus, the clear distinction between burial grounds with rows of graves and cemeteries around churches, i. e. between pagan and Christian cemeteries, does not really exist. This conclusion makes it even more difficult to explain the impoverishment of grave goods in the 11th century cemeteries and the factors of this process.”: LASZLOVSKY 1991, 41–42. Néhány példa: Balatonmagyaród (Za)-Pusztaszentegyház: a középkori négyzetes szentélyzáródású templom alatt „feltehetőleg ... már korábban is állt itt egy templom, mivel a templom falai minden oldalon korábbi sírokat metszettek és egy sírban a templom

tartalmazó templom körüli temetőhöz⁹³ csak későbbi téglá- vagy kőtemplom társult (pl. 16, 23, 31, 32, 114), de Kurt Horedt szerint ez volt a helyzet a következő lelőhelyeken is: Homoróddaróc (Udvarhely m.; Drăușeni/Draas, jud. Brașov, Rom), Kide (Kolozs m.; Chidea, jud. Cluj, Rom), Kisalmás (Hunyad m.; Almașu Mic de Munte, jud. Hunedoara, Rom), Szászfehéregyháza (87),

Székelypetőfalva (Háromszék m.; Peteni, jud. Covasna, Rom), Sztrigyszentgyörgy (*101), Várfalva (32).⁹⁴ A falusi temetők sírmentes foltjaira egyébként más magyarázatot is találtak: fatemplom helyett pogány áldozóhelyként kezelt szent ligetek, szent élőfák,⁹⁵ fabálványok⁹⁶ is állhattak ott.

belsejéből vékony bronzhuzalból készített S végű fülkarikát találtunk. E korábbi templom jóval szerényebb méretű volt, s valószínűleg fából épült, mert alapfalaknak semmiféle nyomára nem akadunk.”: SZÖKE-VÁNDOR 1986; Főnyed (So)-Gólyásfa: a 427 sírig feltárt 12–13. századi temetőrészlet térképén „a temető középtől kissé északabbra nagyobb méretű hiátus jelentkezett, mely egy kerek, vagy szögletes apszisú, egyhajós templom meglétét valószínűsíti... Egészen egyedülálló azonban az a tény, hogy sem alapozási árokkal, sem összefüggő cölöplyuk sorral nem találkozunk, [ezért] ... a templom falazata ... boronatechnikával készülhetett.”: M. ARADI 1998, 113. Zalasabbar (Za)-Borjúállás-sziget: a 9. századi paliszád falas erősségben az úr 6 × 10 m-es udvarházát, közepén pedig a 17 × 7 m-es templomát építették fel. „Ezek az épületek... fából, boronatechnikával készülhettek, ezért a felmenő falaknak semmi nyoma nem maradt. Alaprajzukat azonban pontosan kirajzolják a később közéjük ásott sírok. Ezenkívül megmaradt a templom talpgerendái alá tett kövek egy része, ill. a templom hajóját borító – egy máshol elbontott római épület ideszállított falazótéglaiból kirakott – padló, több foltban.”: MÜLLER 1996, 135. A templom körüli temetőt a 9. század második fele és a 10. század közepe között használták: uo. 135, 138; vö. még RITÓÓK 2007, 258–259.

93 Az ún. „közbecsű jegyzékből tudjuk, hogy léteztek temetővel rendelkező fakápolnák is.”: KUBINYI 2005, 15. Kubinyi András itt a Werbőczy István által 1517-ben kiadott Tripartitumba foglalt adatokat idézte, ahol az alábbi összehasonlítható becsértékek maradtak fenn a különféle templomokról: „monostor vagy klostrom, melyben kegyuraknak, vagy más előkelő nemeseknek temetkező helyök van (*monasterium, sive claustrum, sepulturam patronorum & aliorum specialium nobilium habens*)” – 100 gira, „monostor módjára alapított kéttornyú egyház (*ecclesia cum duobus pinnaculis, ad modum monasterii fundata*)” – 50 gira, „monostor nélkül való, vagy nem monostor módjára alapított kéttornyú egyház (*ecclesia cum duabus turribus, seu duabus pinnaculis, non monasterium existens, vel non per modum monasterii fundata*)” – 25 gira, „minden más egytornyú anyaegyház, melyben temetkező hely van (*omnes aliae ecclesiae matronae cum una turri, sepulturam habentes...*)” – 15 gira, „a torony nélkül épült, de temetkező hellyel bíró egyház (*sine turri autem constructae, tamen cum sepultura*)” – 10 gira, „fa-kápolna, vagy nem kőből épült imaház, de a melyben temetkező hely van (*capella lignea, seu sacellum non lapideum, sepulturam tamen continens*)” – 5 gira, „ugyanaz temetkező hely nélkül (*absque sepultura vero*)” – 3 gira. Összehasonlításul egy kővár 100, egy „népes nemesi telek, vagy udvarhely” 3 gira becsértékének minősült: WERBŐCZI 1990, 269–270: Titulus CXXXIII. 7–13. §; MAROSI 2008, 205–207. A gira a nemesfémek mérésénél használt súlyegység, a márka 15–17. századi magyar neve volt: HÓMAN 1916, 46–47: 2. jegyzet, s a 15–18. században használt ún. budai márka 245,53779 g ezüstsúlyt jelentett: uo. 94–99, ami 400 denárral volt egyenlő: WERBŐCZI 1990, 270: Titulus CXXXIII. 20. § 5. Korábbi, 15. századi becsűjegyzéket is vizsgálatába vonva Fügedi Erik az alábbi következtetéseket vonta le: „1/ a temetkezőhely fontos tényezője volt a templomok értékének; azok, amelyek nem rendelkeztek vele, alig értek valamit, vagy kifejezetten semmire sem tartották őket; 2/ a *sepultura*-ról ugyan a nagyobb egyházi épületekkel kapcsolatban nem emlékeznek meg, de világos, hogy egyszerűen elképzelhetetlen a létük kripta nélkül; 3/ az igazi monostort az jellemzi (és nyilván értékét is az emeli), hogy abban kegyurak és más olyan nemesek nyugszanak, akik életükben egyházi pályát futottak be...”: FÜGEDI 1991, 51. E régészeti szempontból is nagy jelentőségű megállapításokat Marosi Ernő helyesbítette. Megállapítása szerint lényeges, hogy ezen örökbecsű jegyzékekben „nem a templomepületek valóságos piaci értékéről [volt szó], hanem a formájuk és a hozzájuk fűződő kegyúri jogok által képviselt reprezentatív értékekről. Három alapvető kritérium vonul végig a jegyzékekben: az építés módja, a szilárd (kő) vagy fa építőanyag és a temetkezési jog (*sepultura*),” vagyis „a *sepultura* nyilvánvalóan nem építészeti (kripta), hanem jogi fogalom.” – MAROSI 1999, 14, 16; MAROSI 2008, 206.

94 HORED T 1986, 139.

95 Lásd fentebb, valamint néhány véletlenszerű példa: SZÖKE 1956, 126–130; DIENES 1972, 60. Szőke Béla nyomán Tettamanti Sarolta 11 szóba jöhető lelőhelyet sorolt fel azzal a megjegyzéssel, hogy „ezeknek a sorát ki lehetne egészíteni minden olyan nagy sírszámú temetővel, amelynek a nagyobbik fele feltárt.”: TETTAMANTI 1975, 89; KOVÁCS 2006, 241: 59. jegyzet. A sírokkal övezett „szent fák, ligetek” számára kihagyott kerek foltok egyértelműnek látszó példáit az esztergályhorvati (Za)-alsóbárándpusztai 9–10. századi pogány temetőben figyelték meg: MÜLLER 2004, 9–10, 23: I. tábla. „A szent fák, szent ligetek emlékét helynevek is őrzik. Anonymus szerint a *silva Igyfon*, vagyis az Igyfon-erdő a Maros és a Szamos között volt [ANONYMUS 2002, 138: 11. §, 165: 51. §]. ... Az Igyfon névből az *igy* azonos az *egyház* szavunkban lévő török eredetű *gy* 'szent' jelentésű szóval, második része régi magyar szó, 'sűrű, fonadék' a jelentése. A 'szent' jelentésű szó van az *ünnep* szavunkban is (< *id nap* 'szent nap')”: RÓNA-TAS 1997, 287.

96 „A káli és sárbogárdi temetők É-i, ill. ÉK-i szélein faoszlopok, »bálványfák« nyomait figyelték meg... Néhány helynévből is következtethetünk pogány áldozóhelyekre: Bálvány, Bálványos, Bálványdomb (a mezőzombori temető) stb. határrésznek.”: Tettamanti 1975, 89; vö. Dienes 1964, 92–93. M. Nepper Ibolya azt jegyezte meg a püspökladány (HB)-eperjesvölgyi temetőben, hogy „a 10. századi temetőrésznek csaknem a mértani közepén helyezkedett el egy sír nélküli szabad térség, ahol egy közel 2 méter mélyre leásott 'facölöp' (faoszlop, bálványfa) csonkját találtuk meg. Ez lehetett a szent berek, egy fás, bokros hely, ahol áldozatot mutattak be.”: M. NEPPER 2002, I: 220. Megjegyzésre érdemes, hogy az 1235–1236-os években a Volga középső vidékén fekvő Magna Hungariában (= Baskíriában) járt Julianus barát azt hagyományozta ránk az ott maradt magyarokról, hogy „bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk sincs Istenről, *de bálványt sem imádnak* [K. L.], hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak.”: Julianus 1965, 43; vö. SZEGFÜ 1980, 11.

II.2.1. Az adatgyűjtésről

Közismert, hogy terepbejárásakor a kiemelkedő helyeken, dombokon, halmokon⁹⁷ megfigyelt épület- és csontmaradványok megbízhatóan jelzik a hajdani falusi templomokat és temetőjüket, városi vagy egyéb települési leletmentésen pedig elegendő a többretegű temetkezés felbukkanása – jobb esetben korhatározó leletek kíséretében – az azonosításukhoz. Érthető, hogy Tettamanti Sarolta elégségesnek tartott mindössze annyit közölni róluk, hogy „a falusi templomok a XI. század közepe után kezdenek épülni, eleinte csak szórványosan. Azonban csak I. László törvényei (1077–1095) tudják általánossá tenni a templomépítést és a köré való temetkezést”,⁹⁸ s fel is sorolt közülük nyolcat.⁹⁹ A tárgyalt korszakba tartozó falusi templomok alaprajztípusait a hajó és a szentély formája együttesen különbözteti meg: mind a centrális, kör alakú hajóhoz, mind pedig a hosszúkas, téglalap alakú hajóhoz a keleti oldalon félkör- vagy patkóíves,¹⁰⁰ illetve egyenes záródású szentély csatlakozhatott, a hajó nyugati harmadában pedig egy-két oszlop tartotta a karzatot. A harangot önálló fatoronyba akasztották.¹⁰¹ A kialakult vélemény szerint a templomok a fenti alaprajzi változatok nyomán általánosságban nem keltezhetők, hiszen még a félkörívesek sem szabályszerűen voltak korábbiak az egyenes szentélyzáródásúaknál.¹⁰² Mindezek ismeretében az ásató

régész Kiss Gábor pontosan összefoglalta a templomokra vonatkozó műemléki kutatás nehézségeit: „Az általában egyhajós és félköríves szentélyzáródású alaprajz ... önmagában aligha tekinthető korjelzőnek. Így pusztán ezen épületalaprajzok, a köztudottan szerény Árpád-kori okleveles anyag adatai és a patrocíniumok alapján messzemenő egyházszervezési és egyéb következtetéseket aligha szabad levonni. Mindebből természetesen az is következik, hogy a pusztán az álló falakra korlátozódó műemléki kutatás nemigen alkalmas a templomalapítás valódi korának meghatározására. A jövőben minden bizonnyal egész sor templomot kell majd legalább egy évszázaddal korábbra keltezni”,¹⁰³ s egy ilyen korábbra keltezési eljárás alapja lehet az általam ajánlott módszer: bizonyos templomokat az érmeleleteik következtében jobban keltezhető templom körüli temetőik szerint csoportosítani.

Az érmés temetkezéseket tartalmazó, alább értékelésre kerülő lelőhelylista hangsúlyozottan csupán a címben megnevezett korszak kutatásának jelen állását tükrözi, annak három alapvető hiányosságával, ezek: a többségében csak részleges feltártság, az elégtelen publikáltság és az érmemelléklet-adás szubjektivitása.

Bár a függelékben közreadott lista az eddigi legnagyobb a maga nemében, az már a bevezetőben kiderült, hogy nem az összes, hanem csupán az érmeleletes templom körüli temetők összegyűjtésére tettem benne kísérletet, és az érme-sírmellékleteik legkorábbi kibocsátói alapján csoportosítottam őket. Természetesen a legkorábbi kibocsátók csupán a feltárások eredményét,

97 Dienes István összegyűjtött Bálvány előtagú lelőhelyneveket, amelyek „temetőikben felállított nemzeti bálványokra utalhatnak”, s szerinte e helynevek „arra engednek következtetni, hogy a temető egykoron áldozati hely is volt, éppen ezért érthető, hogy a kereszténység terjesztői igyekeztek megtiltani a pogány temetők használatát”. Utalt arra is, hogy a határjárásokban „pogányok temetője” helymegnevezés is előfordul: DIENES 1964, 92–93, 93: 75. jegyzet; TETTAMANTI 1975, 89. Tóth Péter megkísérelte rendszerbe foglalni a pogány kori őskultusz emlékeit. Szerinte „a leszármazottak védelme és oltalmazása az ősök legfontosabb feladatai közé tartozott, a sírjaik ezért kerültek az adott csoport által birtokolt terület határára, sokszor a reájuk emlékeztető (kő)bálványokkal együtt, amelyek olykor még a nevüket is fenntartották. Az ősök sírjai körül kialakult temetők lettek a helyszínei a kultuszhoz kapcsolódó szertartásoknak, s a hely szakrális jellege az ott lévő forrásokra és fákra is áterjedt, talán éppen azért, mert szerepet kaptak a szertartásokban. Az élők és az istenség között közvetítő ősök oltalmára a leszármazottak nem csak az általuk lakott és birtokolt terület biztonságát, hanem életük minden fontos mozzanatát (születés, avatás, házasság stb.) illetően is igényt tartottak, s ennek az oltalomnak a megnyerése érdekében vagy maguk jártak el, vagy papjaik segítették őket. Az ősök előtt bemutatott szertartásoknak a rendszeres, vagy a bizonyos alkalmakhoz kötődő áldozat is része lehetett. A kereszténység terjedésével természetesen az ősök vallásos tisztelete is tiltott lett és lassanként meg is szűnt, nyomai azonban ... többé-kevésbé eltorzult formában még évszázadokon keresztül fennmaradtak azokban a hiedelmekben és szokásokban, amelyek a határokhöz kapcsolódtak.”: TÓTH 1996, 30–31. A falvak határvonalán ástott síroknak az őskultusszal való összekapcsolásával kapcsolatban Kubinyi András elfogadta, hogy Tóthnak „egyes esetekben bizonyára igaza is lehet, azonban nem mernék általánosítani” – írta: KUBINYI 2006, 13. A temetőikben végzett pogány szertartásokról fentebb már volt szó.

98 TETTAMANTI 1975, 89.

99 Felsorolt korai példái: Abasár (He)-Bolti-tető, Esztergom (KE)-Vasútállomás (34, 43), [Csongrád]Felgyő (Cso)-Gedahalom, Kaszaper (67), Kisnána (He), Kocsér (Pe), Mezőkovácsháza (Bé), Pusztaszer (Cso), [Pusztaszer-Sövényháza]Ópusztaszer (Cso) stb.: TETTAMANTI 1975, 113: 20. jegyzet.

100 A patkóíves szentélyzáródású templomok kutatástörténetéhez: SZATMÁRI 1996a, 49–50; SZATMÁRI 2005, 39–40 (további kutatástörténettel).

101 TARI 1995, 154–158; TARI 2000, 217–218.

102 Részletes áttekintéssel, s a kutatás előrehaladtával a 11. század elejétől kezdődően épült templomok számának növekedését jósolva: Szabó 1985, 54–60. Korábbi egyenes szentélyzáródásúra épült félköríves szentélyzáródású templomok példái: TARI 1995, 158–159; TARI 2000, 218. SZATMÁRI Imre Békés megyei vizsgálatai szerint az Árpád-korban a félköríves szentélyzáródás a leggyakoribb, a négyszögletes és a patkóíves egyformán jóval kevesebb: SZATMÁRI 2005, 40.

103 Kiss 2000, 281–282.

s nem a sírkertek megnyitásának idejét tükrözik, mert az állomány alapvető hiányossága a lelőhelyei döntő többségének az ásatások leletmentő jellegéből következő részleges feltártsága. Nyilvánvaló, hogy beépített területen a teljes feltárás ritkán valósítható meg, egy hosszú ideig használt, többször átépített templom többretegű cintermében¹⁰⁴ a fiatalabb temetkezések kényszerűségből pusztították el a korábbi idők sírjait (alkalmanként a megbolygatott csontmaradványok kisebb-nagyobb részét épített vagy csak megásott osszáriumokba gyűjtve), s még a mezőgazdasági művelésű földeken is utolérhette a templom körüli temetőt a pusztítás: a templom alapfalainak kibányászásakor, vagy véletlenszerű nagyobb földmunkák, pl. földelhordás alkalmával, de a folyamatos szántással is, különösen azokban a szokványos esetekben, amikor a kiemelkedésen, halmon, kurgánon állt templom körüli lejtőn elhelyezkedő sírok az erózió és a szántás következtében a talajfelszínre kerülve pusztultak el. Ideális esetben a tárgyalt korszak vizsgálatához a tatárjárás idején elmenekült, s vissza nem települt lakosság által felhagyott, és beépítetlen területen, különféle földmunkákkal alig bolygatott 11–13. századi templom körüli temetők lehetőleg teljes feltárására volna szükség.¹⁰⁵ A teljes feltárás ilyesfajta igényének kiválóan megfelelt a Kálmán érméivel indult és a 14. század

második felében már valószínűleg elhagyott esztergom-zsidódi Szent Tamás-templom 819 síros templom körüli temetője (82), de természetesen a sziszifuszi munkával feltárt ducói rotunda (33) körüli 1882 síros (2200-ra becsült nagyságú) 9–19. századi különleges templom körüli temető, vagy az ószéplaki 1995 sírig feltárt 11–18. századi (99) sírkert is, de nem lehet említetlenül hagyni a mindössze 107 sírral teljesen feltárt karcsai temetőt sem, amelynek a lehetséges templom körüli vagy falusi besorolása közül korábban az első, jelenleg azonban már a második meghatározása az elfogadott.¹⁰⁶

Az értékelés esetlegességét a többségében részleges feltártság mellett az elégtelen publikáltság is fokozza. E helyzet bemutatására a vizsgált 120 lelőhelyet nagyon felületesen és pontosan összevethetetlen, de elsősorban a templom körüli temetőre vonatkozó adatok alapján négy csoportra osztottam. A régészeti adatközlést illetően különböző minőségben, s az embertani anyag értékelésére való tekintet nélkül közöltnek számítható 36 lelőhely.¹⁰⁷ Akár a templom körüli temető, akár a templom vonatkozásában részben közöltnek, illetve a szűkszavú ásatási beszámolónál bármilyen tekintetben bővebb adatközlést előzetes jelentésnek ítélem; ebből a típusból kicsit több – 38¹⁰⁸ – volt, de értelemszerűen kevesebb, mint a legtágabban értelmezett 43 ásatási

104 A feltárás nehézségeit és ajánlott módszereit hazai földön először foglalta össze az ásatásain híressé vált megfigyelő, s tanítványai révén iskolát teremtő Méri István: MÉRI 1944; vö. MÉRI 1964; MÉRI 1986.

105 Legalább az olyan ritka esetekben, amikor egy hozzáférhető és teljesen megismerhető lelőhelyhez a kutató feltárási szándéka is társul, szükséges volna megtalálni az anyagiakat a munka elvégzéséhez, pl. Hajdúdorog (HB)-Kati-dűlőben, ahol Fodor István a templom körüli temető 705 sírjának feltárásáig jutott el (92).

106 Az ásató korábbi jellemzése szerint, „a sírok sorokba, s a sorok kisebb csoportokba rendeződnek. Feltűnő, hogy a temető közepén mintegy 10 × 10 méteres üres sáv van, ahol nem találunk temetkezéseket. Habár régészeti nyoma nincs, de feltehető, hogy e helyen egy talpakon álló kis fatemplom volt hajdan, s e rész azért maradt szabadon. Ez egyben azt is jelentené, hogy a temetőt benépesítő közösség már keresztény volt... A karcsai temető népessége legfeljebb a 10. század közepén betelepített valamely csoport leszármazottja lehet, amelyik maga is új szállást nyitott a 11. század második harmadának az elején... Továbbra is felvethető, hogy a karcsai temető felhagyása egybe eshet a közeli (1 km-re fekvő) karcsai templom első fázisának építésével”: Révész 2001. Új véleményében Révész László is arra utalt, hogy a temetőbeli sírcsoportok közötti üres helyek magyarázatára egybeült is felmerült az a lehetőség is, „hogy az üres térségben fatemplom emelkedett, mely napjainkra már minden régészeti nyom nélkül elpusztult. Több esetben valóban egyértelműen kirajzolódik a sírok elhelyezkedése nyomán a hajdani, bizonyára talpgerendákon álló templom alaprajza. A karcsai temető esetében azonban ezzel aligha számolhatunk. A temető laza szerkezete, a sírok egymástól való távolsága egyáltalán nem utal semmiféle cinteremre vagy temetőkertre. Szinte teljesen hiányzik a szuperpozíció, ... Sem a temetkezési szokások, sem pedig... a temető leletanyaga nem ad választ arra a kérdésre, hogy az itt nyugvók pogányok voltak-e, avagy már keresztények?” Révész 2011, 535–536. A kis temető felhagyása és a közeli karcsai rotunda építése összefügghet egymással. „Az előbit használó kis település lakói talán maguk is dolgozhattak az új templom építésénél, hogy annak elkészülte után, Kálmán király uralkodása alatt vagy röviddel azt követően már maguk is a templomkertbe hantolják el halottaikat”: uo. 540.

Noha nem tartozik a tanulmányom tárgyához a bátmonostor (BK)-pusztafalui templom és sírkertje, de mint a legnagyobb magyarországi templom körüli temetőfeltárás és feltárási megérdemlik itt is a megemlítést. Bátmonostor(a)/Botmonostor egyházát Both bihari ispán (1192–1193) kezdte építeni, s az egyhajós, félköríves szentélyű templomot egy 1198-as pápai irat már állóként említette. A tatárjáráskor pusztult el, s 1345-ben említették ismét, ekkorra a szerzetesi egyházat gótikus stílusban újjáépíthették, és 12 ágostoni szerzetes számára készült kolostori épületekkel egészítették ki. A gótikus plébániatemplomtól délre feltárt „kapolna pincetere, amelyet síkfödém választott el a tényleges kápolnatértől, osszárium volt”: Biczó 1985, 367. A lelőhely feltárási: Henszlmann Imre 1871-ben a templom és kolostor egy részét, Köhegyi Mihály 1966-ban 103 sírt – KÖHEGYI (1967) –, Biczó Piroska pedig 1977–86 között további 2646 sírt tárt fel a 14. század második fele–15. század közötti időből. Az épületegyüttes a török hódítás idején pusztult el: GYÖRFFY 1963, 709–710; BICZÓ 1985; utolsó ásatási jelentés: BICZÓ 1987; FARKAS 2005, 245. Ez a feltárt magyarországi legnagyobb, Biczó szerint mintegy 80%-ig feltárt középkori temetőrészlet, amelyből 3783 egyén maradványait vizsgálták meg a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén 2001–2003 között: FARKAS 2005, 245–246.

107 1, 3, 7, 9, 31, 36–37, 40, 42, 45, 50, 53–55, 59–61, 63–64, 67, 70–71, 75–78, 83–84, 86–87, 89–90, 99–100, 102, 114.

108 4, 6 (érmeleletek), 8, 11, 15–17, 19–23, 25–26, 28, 30, 33, 46–49, 58, 62, 68, 72, 74, 81–82, 92, 93 (MNMM Adattárában hozzáférhető), 97–98, 104, 106, 112–113, 116, 118.

jelentésből.¹⁰⁹ Abban nem tettem különbséget, hogy egy-egy lelőhelyet egy vagy több jelentés ismertett-e, továbbá közéjük soroltam a helyszínelési beszámolókat és a terepen történt földmunkák eredményeire való bármilyen részletességű visszaemlékezéseket is. A felsorolást két közöletlen lelőhely (39, 85) zárja. Mivel az előzetes és ásatási jelentések adatközlése általában elégtelen, célzatos adatgyűjtés esetén¹¹⁰ csak levelezéssel lehetett részletesebb ismeretekhez jutni, ami még a kutatás jelen állásának megismerését is megnehezítette.

Végezetül az értékelést megnehezítette az, hogy a pénzmellékletadás szubjektív halottas gyakorlat volt, közismert, hogy nem került érme minden sírba. Ráadásul az elhunytak nem és életkor szerint eltérő módon részesültek belőle, a falusi temetőekben a csupán egy vagy több érmét tartalmazó temetkezések dokumentálható többségében férfi nyugodott, míg az egy- vagy többérmés, valamint egyéb mellékletet is rejtő sírok zömében nő feküdt, s ezek a különbségek a templom körüli temetőekben a női arány változatlansága mellett a gyermekiek előretörésével változtak a férfiakkal szemben. Az adatgyűjtéséből rendkívül látványos folyamat nyilvánul meg a két temetőfajtában, összehasonlítva az egyes uralkodók által kibocsátott érmékkel jelzett temetkezések mennyiségi változását (2. táblázat), és pedig a falusiaknál a hosszabb ideig trónon ülő és több érmetípust kibocsátó uralkodók, I. István és I. László kora közötti érmeszámának növekedésében, majd a Kálmán és II. István idejét jelző zuhanó csökkenésében, végül a II. Béla kori utolsó fellendülésében, ami egyelőre magyarázat nélküli. Ezzel szemben a templom körüli temetőknél az I. Géza koráig mutató, kisebb mennyiségekkel ugyan, de hasonló arányú, inkább lappangás, mint mennyiségi fejlődés I. László idején jelentősen megugrott, mert az ő verete több sírban bukkant fel, mint az összes elődjéé, s ezt a kiugrást Kálmán kora még növelte is úgy, hogy a két utóda korszakának pénzes sírjaival együtt már lényegesen felülmúlta a falusi temetőbeli kortárs érmés temetkezések mennyiségét. Mivel pedig sem a falusi, sem a templom körüli temetőben nincs lehetőségünk elkülöníteni az egymást követő királyok uralkodása idején külön-külön eltemetettek számát, önkényesen feltételezhető, hogy az érmés temetkezéseik mennyiségi változása egyenesen arányos az összes elhantolásnak a falusi temetőben való csökkenésével és a templom

körüli temetőben való növekedésével. Azaz a pénzmellékletadás természetes, talán a pénzforgalom szélesedésével párhuzamos növekedése a falusi temetőben az I. László és Kálmán korabeli törvények hatására az ő uralkodásuk idején megszakadt, s már I. László országlásának idején megindult a nagyobb arányú temetkezés a templom körüli temetőbe, ahol II. Géza korától (1141–1162) kizárólagossá vált. Ez idő alatt a falusi temetőbe való temetkezésnek azonban nemcsak a növekedése szakadt meg, hanem Kálmán időszakától kezdődően az immár megismételt törvényi előírásoknak megfelelően annyira vissza is szorult, hogy II. Géza korára meg is szűnt. Ez volt a fő vonulata az érmemellékletadásnak, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy a magyarországi templom körüli temetők leletanyaga szerint az egyház sohasem tiltotta be vagy sohasem tudta betiltani a pénzmellékletadást, de azzal egy időben, hogy a falusi temetők használatát sikerült a megszűnésig visszaszorítani, papjai révén talán erőteljesebben felügyelhetette mindazt, ami a templomkertbeni temetésekor történt, ennek jele lehet, hogy a templom körüli temetőben Kálmánénál jóval ritkábbakká váltak a közvetlen, s általam vizsgált két utóda, sőt II. Géza és az őt követő magyar királyok veretei még akkor is, ha a királyneves érmék mellett az anonim denárok jó részét is – amint az logikailag valószínűleg elkerülhetetlen – a 12. század második feléből származtatnánk.

II.2.2. A templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi érméje, illetve zárópénze alapján¹¹¹ csoportosítva

I. István (1000. dec. 25–1038. aug. 15.) H1 érméjével kezdődően (30, 33–39)

Az első magyar király két érmetípusa (H1–H2) kibocsátásának, ebből következően pedig a pénzforgalom országos mértékű kiszélesedésének, s ennek függvényeként a 10. században is gyakorolt halotti obulusadás hirtelen megszaporodásának időrendi keretei egyelőre nem tisztázottak,¹¹² ezért nem határozható meg, hogy a pénzeivel keltezett sírok az uralkodásának melyik évtizedében, vagy későbbi pénzdarabokkal való közös előfordulásuk alapján akár három utóda valamelyikének

109 2, 5, 10, 12–14, 18, 24, 27, 29 (a cinterem), 32, 34–35, 38, 41, 43–44, 51–52, 56–57, 65–66, 69, 73, 79–80, 88, 91, 94–96, 101, 103, 105, 107–111, 115, 117, 119.

110 Mint a másfél évtizede készülő Kovács 2017-höz (?) az érmék kísérelőleteit, sírbeli helyzetét, állapotát, meghatározását és darabszámát illetően, melyben egyetlen kivétellel (96) minden ásató készségesen állt a rendelkezésemre, amit ezúton is megköszönök.

111 Lásd az Adattár (III.) bevezetésének 3–4. pontját.

112 Vö. Kovács 1997, 83–94, 237: 84. táblázat; Kovács 2004.

korában kerültek-e a földbe,¹¹³ mindenesetre falusi temetőben tízszeres, de még felszorozva¹¹⁴ is csaknem háromszoros többséggel a templom körüli temetőkhöz képest (2. táblázat). Az ide sorolható nyolc templom közül hét a sírkert részletének, valamint egy feltártnak minősíthető rotunda a cintermének (33) együttesen 15 síros bizonyítéka alapján azonban magától értetődően a legkorábbi egyházi épületekhez tartozott. Egy 9. században épült rotunda (33) körül a temetkezés folyamatosan jutott el a 11. századig, a többi egyház azonban már az I. István törvényi előírásának megfelelően csak a 11. század első évtizedeiben létesült az esztergomi királyi székváros közvetlen környéki Kovácsi és Abony faluban (34–35), valamint Szombathely (30), Fövenyes (36), Keszi (37), Kér (39) és azonosítatlan nevű (38) falvakban. Az érmeleleteik tanúsította további rövidebb-hosszabb idejű folyamatosság csak négy temetőben mutatkozott meg (33–35, 37), ennek hiánya a többinél a csekély feltártsággal magyarázható. A temetőkhöz tartozó templom két-két esetben rotunda (33, 36: patkóíves szentéllyel), illetve egyhajós, egyenes szentélyzáródású (30, 37) egyház volt, egy további egyhajós, kívül négyzetes szentélyzáródású épület pedig belül félkörívesen kialakított szentélyűnek készült (35). Sajnos egyelőre feltárhatatlan a háromhajós Szent Kozma és Damján-templom szentélye (34), végezetül még kutatásra vár egy (39), és megfigyelés nélkül pusztult el egy templom (38) maradványa. A keltezett épületek tehát nem adnak jelentős érvet a legkorábbi félköríves és egyenes szentélyzáródású falusi templomok egymáshoz viszonyított időbeli elterjedésének megítéléséhez, az egykorúságuk kimondásához pedig talán több adatra volna szükség. A biztos alapon álló régészeti keltezés és a településsel vagy a templommal kapcsolatos első okleveles vagy egyéb említés időbeli távolsága nyilvánvaló, hiszen a 11–14. század között szóródott.¹¹⁵ A leletcsoport csak viszonylag jól ismert, mert két közölt (36–37), illetve két részben közölt (30, 33) tagja van, továbbá három ásatási jelentéshez (34–35, 38) egy közöletlen adat (39) is tartozik.

Orseolo Péter (1038. aug.–1041. szept., 1044. júl.–1046. szept.) H6 érméjével kezdődően (40–42)

Talán csupán véletlen, hogy az elődjénél rövidebb ideig uralkodó király H6 típusú érméjével a falusi temetőkének csupán egynolcadát (felszorozva is alig több mint egyharmadát) jelentő (2. táblázat) négy sírral képviselt három templom körüli temetőrészlet kezdődik,¹¹⁶ bizonyítván, hogy a cintermük közepén a templom legkésőbb ekkor már állt. Legfontosabb közülük a székesfehérvári királyi bazilika (41), amelynek belsejében került elő a Péter veretével zárult érmemelléklet-együttes, továbbá Peturwasara/Pétervására és Kovácsi falvakban (40, 42). A temetkezések további folyamatossága a feltárási körülmények következtében csupán egyetlen helyen mutatkozott (40). Tudjuk, hogy az 1015-ben alapított háromhajós, félköríves fő- és két négyzetes oldalszentély-záródású székesfehérvári királyi bazilika már állt I. István 1038. augusztus 15-én bekövetkezett halálakor, de csak a temetés alkalmára szentelték fel,¹¹⁷ vagyis a Péter-érmés temetkezés a minden bizonnyal nem az uralkodó rokonságához tartozó legkorábban eltemetett személyek közül való lehetett. A másik két templom egyike egyhajós, félköríves szentélyzáródású volt (42), illetve feltáratlan maradt (40), s a korabeli székesfehérvárit kivéve, a másik két templom első említése egyaránt több mint két évszázaddal későbbi.¹¹⁸ A leletcsoportból két lelőhely közölt (40, 42), egy pedig ásatási jelentésből ismert (41).

Aba Sámuel (1041. szept.–1044. júl.) H7 érméjével kezdődően (–)

A király H7 típusú érméivel jelzett sírok mennyisége mind a falusi, mind a templom körüli temetőkben olyan csekély – bár az előbbieken az utóbbi mindössze egynél tizennégszer (felszorozva is csaknem ötször) több (2. táblázat) –, hogy nem meglepő a vele kezdődő sírmellékletes temetők hiánya.

113 Templom körüli temetőből egyetlen esetet ismerek a székesfehérvári királyi bazilikából (41), amelyben I. István 4 denárát Péter érméjével együtt tárták fel. Falusi temetőben az ilyen sírok gyakoribbak, I. István denára Péterével 8, Aba Sámuelével 1, I. Andráséval pedig 12 temetkezésben bukkant fel együtt. Nem véletlen, hogy az utóbbi 12 sírból tizenben a király első, tehát korábbi, H8 denártípusa volt, s csupán kettőben a második, H9 típus.

114 Miután nagyjából 3,5-szer több érmés temetkezés került elő a nagyobb lelőhelyszámú és jobban feltárt falusi, mint a templom körüli temetőkben (1096 : 313), az utóbbiak sírszámát 3,5-del megszorozva, elméletileg arányosabban összevethető, látszólagos mennyiséget kaptam; ezt a fiktív számsort szerepeltettem a 2. táblázat 3. sorában.

115 A 11. (37), 12. (30, 35), 13. (34, 39), 14. (33, 36) századból, illetve említés nélkül (38).

116 Az 5. érmés sír egy korábbi templom körüli temetőből (34) való, egy további H6 denáros temetkezést viszont értelemszerűen falusi temetőből származónak (1) tekintettem.

117 GYÖRFFY 1977, 384–385.

118 A 11. (41), illetve a 13. (40, 42) századból.

I. András (1046. szept.–1060 ősze) és Béla dux (1048–1060 ősze) H8–H9, H11 érméivel kezdődően (24, 43–49, 50)

I. András hosszabb idejű uralkodása alatt két érmetípust (H8–H9) bocsátott ki, s csaknem vele egyidejűleg birtokolta a hercegi méltóságot öccse, Béla, egy érmetípust (H11) veretve. Páros országlásuk az érmemellékletes temetkezések első csúcsideje, a tárgyalt korszakban is csupán az I. László kibocsátotta denáros temetkezések száma magasabb. A falusi temetőekben – ahol a királyi vereteknek csupán negyedét szolgáltatták a hercegi érmék – csaknem tizenegyszeres (még felszorozva is majd három és félszeres) többségben kerültek elő a testvérpár kibocsátotta zárópénzek a templom körüli temetőkhöz képest (2. táblázat), s a sírkertekben a csupán a temetőhasználat folyamatosságát jelző, korábban már tárgyaltak közül I. András és Béla dux vonatkozásában 6 + 0 lelőhelyen 11 + 0, az itt először érintett 7 + 2 lelőhelyen pedig 9 + 2 sírból. Mivel az Oroszországból hazahívott hercegek, András és a néhány hónap múlva, 1047-ben elhunyt bátyja, Levente, első ténykedése a Csolt nembeli Vata vezette 1046. évi pogányfelkelés leverése volt, ezután I. István példáját követve András király és Béla herceg¹¹⁹ fő feladatának a megrendült kereszténység erejének helyreállítását tekintette, főként a felgyújtott és lerombolt templomok újjáépítésével. Természetesen mindez nem tükröződhet az uralkodói testvérpár érméjével kezdődően keltezett lelőhelyeken, mert mindegyikük csupán részlegesen feltárt. Többségük az ország jelentős helyeiben tehát már legalább I. András korában álló templom körül létesült és I. András denárával jelentkezett: az esztergomi királyi székhely melletti Kovácsi falu Szent Lőrinc- és Szent Mihály-temploma mellett (24, 43), Kolozs megye első ispáni székhelyén, Kolozsmonostoron (45), a barsi várispánsági székhelyen (47) és a nyitrai várispánsági székhely mellett (46), valamint az Árpád-kori Masegyháza faluban (48), és két további, azonosítatlan faluban (44, 49). Béla herceg pénze legkorábban a pozsonyi vár sírkertjében volt kezdő érme (50). Bizonyos további folytonosságot jelző későbbi érmék a feltártságból következően a felsorolt lelőhelyek között, ha hézagosan is, de gyakran mutatkoztak (43, 45–48, 50). A felsorolt temetőkhöz tartozó templomok közül egy a tárgyalt korban kerek, belül hatkaréjos rotunda volt (45), egy háromhajós bazilika (50), három pedig egyhajós, közülük kettő patkóíves (24, 48), egy pedig félköríves (46) záródású falusi templom. Sajnos négynek az alaprajza ismeretlen maradt (43–44, 47,

49). Egyikük (47) első említése meglepően közeli az temetőhasználat kezdetét jelző érmés időjelzéshez, míg a többi településhez vagy templomhoz kötődő első említés a pénzletek bizonyosságától mintegy fél–negyedfélszáz év között szóródott.¹²⁰ A leletcsoport publikáltsági állapota szokványos: közölt (45, 50), részben közölt (46–49), és ásatási jelentés formájában ismert (24, 43–44).

I. Béla (1060. dec. 6–1063 szept. tája) H12 érméjével kezdődően (51–52)

Bár a királlyá választott Béla hercegnek az 1061. évi Vata fia János vezette pogányfelkelés pusztításait kellett orvosolnia, a korabeli temetkezésekben nem a templomépítő tevékenységének, hanem inkább a rövid ideig tartó uralkodásából, csekélyebb összmenyiségű pénzkibocsátásából, s feltehetőleg az ezzel arányos sírmelléklet-adásból következő kevés temetkezésnek érmeleletei mutatkoztak, egyelőre még mindig a falusi temetőbeliek több mint nyolcszoros (még felszorozva is több mint kétszeres) túlsúlyával a templom körüli temetőkkel szemben (2. táblázat). A cinteremrészletekben mindössze két-két korábban tárgyalt, illetve itt először érintett lelőhely két-két sírjában volt H12 denár zárópénz, az utóbbi két temetkezést feltehetőleg Sód és egy ismeretlen nevű falu I. Béla korában tehát már álló, ismeretlen alaprajzú templomának sírkertjében (52, 51) tárták fel. Sód első említése mintegy két évszázaddal későbbi a sírkertbeli denár tanúságánál. A két lelőhely csupán igen eltérő színvonalú helyszíni, illetve ásatási jelentésből ismert.

Salamon és Géza dux (1063 ősze–1074 tavasza) H14–H17, H18 érméivel kezdődően (6, 53–57, –)

Salamon király négy (H14–H17), társuralkodója, Géza herceg pedig egy (H18) denártípust veretett, s a falusi temetőben a királyiak tizenötszörös mennyiségű sírleletben bukkantak fel a hercegiekhez képest. A falusi–templom körüli temetők összevetésében ugyancsak feltűnő különbségek jelentkeztek, hiszen Salamon denárai csaknem huszonnegyszeres (még felszorozva is csaknem hétszeres), Gézáé pedig csaknem háromszoros többségben kerültek elő a falusiakban, mint a templom körüli temetőben, de az eddigiekhez képest újdonságként Géza cintermi példányai felszorozva már kissé felülmúlták a falusi kortársaikét. Salamon király veretei három már tárgyalt lelőhely három sírjában bukkantak fel, és öt érintett lelőhely hat temetkezésében voltak legfiatalabbként a sírkertben, viszont Géza veretei

119 András hívására Béla herceg csak 1048 táján érkezett Magyarországra: GYÖRFFY 1984a, 856; MAKK 1994. 120 A 11. (47), 12. (46.), 13. (24, 43, 45) és 16. (48) századból, továbbá említés nélkül (44, 49).

hiányoztak a már tárgyalt sírkertekből, ráadásul az érintett öt példány két olyan cinterem egy-egy sírjának melléklete volt, amelyben egy-egy Salamon-denár is napvilágot látott (56–57), vagyis az ide sorolt templom körüli temetőkkel Salamon zárópénzei kapcsán kell csak számolnunk. Salamon denárai egyébként két, már korábban tárgyalt templom körüli temetőben is a folyamatosságnak (6, 33), egyben pedig a feltárt rész lezárásának (34) a jelzését szolgáltatták, s tovább használták azokat a temetőrészeket is, amelyekben legkorábbi érmeként az ő veretei láttak napvilágot. A temetőkhöz tartozó templomok igen változatos környezetben álltak már legalább Salamon korában: a dévényi királyi határvárban (54), a visegrádi ispáni vár melletti faluban (56), s további két Árpád-kori faluban: amelyből az elsőt feltevésszerűen Gellértegyházával, a másodikat Udvarival (53, 55) azonosították. Különleges jelenség a 11. században újjáépített zalavári 9. századi Szűz Mária-templom, amelyet Szent Adorján tiszteletére szenteltek fel (57). Az ide sorolt templomok közül egy-egy rotunda (54), egyhajós, patkóíves, illetve félköríves szentélyzáródású (53, 56) épület volt, egy következő csupán egy 1569. évi alaprajzról ismeretes háromhajós, a hajókkal csaknem egyenlő szélességű egyetlen félköríves szentélyzáródású egyházként (57), végezetül egy pedig feltáratlan maradt (55). Lehetséges, hogy a részleges feltártság az oka, hogy két cintermet is későbbre kelteznek az érmeleletei, mint a 11. század elejéről való első említésük (56–57), míg a többiek évszázadokkal később tűnnek csak fel az írásos emlékekben.¹²¹ E Salamon kori sírkertészletek viszonylag publikálnak tekinthetők, hiszen három közülük közölt (53–55), a maradék pedig ásatási jelentés szintjén vált ismertté (56–57).

I. Géza (1074 nyara–1077. ápr.) H19–H20 érméivel kezdődően (–)

A rövid ideig uralkodó király H19–20 típusú érméivel jelzett sírok mennyisége a falusi temetőkben még az Aba Sámuelét tartalmazókhoz képest is csekélyebb (2. táblázat), ráadásul a templom körüli temetőkben előfordult egyetlen példány sem egy sírkert legkorábbi pénze, hanem egy korábban már tárgyalt cinteremből (56) való volt, vagyis önálló korjelzőként nem beszámítható.

I. László (1077 tavasza–1095. júl. 29.) H21–H30 érméivel kezdődően (13, 29, 32, 58–74)

Az elődeinél – I. István királyt leszámítva – hosszabb

ideig uralkodó, s mindannyiuknál sokkal több, 10 denártípust (H21–H30) kibocsátó király országlása a már tárgyalt törvénykezésével mintegy előkészítette a két temetőtípus használatának arányában bekövetkezett fordulatot, hiszen a pénzeivel jelzett – egyébként a 275 temetkezésével a tárgyalt korszak pénzmellékletadásának uralkodók szerinti legnagyobb mennyiségét elért – falusi temetőbeli sírok száma csupán háromszorosa az ugyancsak megszaporodott templom körüli temetőbeliekének, sőt felsorozva ez utóbbiakat, azok már enyhe többséget mutatnának (2. táblázat). I. László érméi 31 templom sírkertjének 85 temetkezésében voltak zárópénzek, közülük 11 cinterem 59 verete korábban már tárgyalt és többségében a későbbi érméivel a folytonosságot is tanúsító lelőhelyről származott, köztük a kiemelkedő számú, 26 sírral jelentkezett Ducóval (33). Így kezdő érmeként csak 20 templom körüli temetőrészlet 26 temetkezéséből bukkant fel a király pénze, azaz teljesen feltárt sírkert egyetlen egy sincsen közöttük. További négy templom így megállapított fennállásának idejét árnyalhatja, azaz az egyház korábbi építésére utalhat, hogy a cintermében az I. László kori sírleletnél korábbi szórványérme is napvilágot látott: I. István H1a (29), Salamon H17 (63, 71) és H? (73) denára. Az I. László korában tehát már állt templomok sorában megnevezhető a tordavári ispáni székhely várnépeinek egyháza (32), valamint a következő 15 azonosított falu temploma: Bajmóc (59), Csapa (62), Csolt/Mágor (74), Dorog (65), Gyógy (58), Homokeyház (70), Komlós (72), Kosztolány (63), Ludasegyház (71), Mercse (69), Necső (66), Perg (67), Szanna/Szerhet (64) és Szent Miklós-szeg (73), amelyek sorát 5 azonosíthatatlan falu (13, 29, 60, 61, 68) temploma és cinterme zárja. Az érintett egyházi épületek között egy rotunda (58), többségében pedig egyhajós egyenes (29, 63–64, 66–67, 73), illetve félköríves (69, 74) szentélyzáródású falusi templom, valamint feltételezett fatemplom (32) volt, néhány esetben (59, 60, 62, 65, 68, 71–72) pedig legalábbis elméletileg még van lehetőség a templom feltárására, míg a maradékban (13, 61, 70) már nincs. Kortárs említése csupán egyetlen objektumnak (32) maradt, a többségükre csak a 13. századból ismerünk utalást.¹²² A csoport tagjai többé-kevésbé megismerhetők, bár csak a kisebbségük közül (59–61, 63–64, 67, 70–71), a többi legalább részben (29: csak a templom, 58, 62, 68, 72, 74) vagy csupán ásatási jelentésben (13, 32, 65–66, 69, 73) publikált.

¹²¹ A 13. (54–55) és a 15. (53) századból.

¹²² A 11. (32), 12. (59, 63), 13. (58, 60, 62, 64, 67, 69, 73–74), 14. (65, 70) és a 15. (66, 72) századból, valamint azonosíthatatlanként (13, 29, 61, 68).

Kálmán (1095/1096–1116. febr. 3.) H31–H43 érméivel kezdődően (8, 11, 75–91)

II. István (1116. febr.–1131. márc. 1.) H44–H47 érméivel kezdődően (92–95)

I. István királyt leszámítva, az elődeinél hosszabb ideig a trónon ült, s mindannyiuknál több, 13 denártípust (H31–H43) kibocsátó király ismételt szabályozta az alattvalói temetkezését, s a törvényi előírásának megfelelően végbe is ment a két temetőtípus használati arányában bekövetkezett látványos fordulat, hiszen a pénzeivel jelzett falusi temetőbeli sírok száma immár kevesebb mint egyharmadára csökkent a templom körüli temetőbeli kortársaiénak, amelyek felszorozva immár a falusiak tizenkétszeresét tennék ki (2. táblázat). Kálmán denára 39 cinterem 104 sírjának zárópénzeként mutatkozott, de ezek többségét, 20 templom körüli temetőnek a már ezelőtt megnyitott sírkertek folyamatos használatát tükröző 76 veretét korábban érintettem; közülük itt is ki kell emelnem a ducói cinterem (33) 37 példányát. Így végül csak 19, legalább már Kálmán korában állt templom 28 sírját keltezte a király verete – közülük az egyikben (78) egy I. László H22 denár szórványlelete akár korábbi fennállást is sejtetett. Ezek az egyházi épületek az erdélyi Fehér megye és a püspök székhelyén, Gyulafehérvárban (11), a trencsényi határvárban (88), az egeri püspöki székhelyen (81), a nyitrai vár mellett (85), továbbá az Árpád-kori Csecstő? (90), Kalodva (83), Kutas (77), Peterd (80), Szentjános (79), Szentmárton (89), Szőlős (84), Villa Albae (87), Zsámbék (91) és Zsidód (82) faluban, s további azonosítatlan falvakban (8, 75–76, 78, 86) állottak, s e sok temetőrészlet közül kiemelés érdemel a gyakorlatilag teljesen feltártnak tekinthető zsidói Szent Tamás-templom temetője (82). A sírkertek közepén állt templom rotunda (88–89), illetve rotundát követő háromhajós bazilika volt, félköríves fő-, és négyszegletes záródású mellékhajókkal (81), egyhajós, félköríves (11, 76, 80, 82, 87, 92) vagy patkóíves (85, 90) szentélyzáródással, illetve ismeretlen, de még feltárható (79, 83, 86) vagy elpusztult (8, 75, 77–78, 84, 91) maradványokkal. Az érmeleleteknél is korábbi közvetlen vagy közvetett első említésen (11, 81, 88) túl, a további utalások a 12–15. század között oszlanak meg.¹²³ A csoport tagjainak adatai alig ismertek. Kevés közöttük a közölt (75–78, 83–84, 86–87, 89–90), másokat csak részben ismertettek (8, 11, 81–82), a továbbiakat pedig csupán ásatási jelentés vagy egyéb beszámoló formájában publikálták (79–80, 88, 91). Van közöttük közöletlen templom körüli temető is (85).

Bár II. István a hosszabb uralkodási idejű, és közepes számú érmetípust (H44–H47) kibocsátó uralkodók közé tartozott, a vereteivel jelzett sírok mennyisége az elődeiéhez képest minden tekintetben alaposan megváltozott. Egyrészt falusi temetőből csak két temetkezés egy-egy példány¹²⁴ ismeretes, templom körüli temetőben ugyan 32 (sőt felszorozva 109!), de Kálmán denáraival összevetve a sírkertbeli számuk az egyharmadára csökkent. Ez a csökkenés, amelyet minden bizonnyal a Kálmán-féle törvény hatásának erősödése váltott ki, együtt járt a templom körüli temetők térhódításával, s egyúttal bennük a pénzmellékletadás mértékének feltűnő visszaszorulásával. A 15 sírkert 32 II. István-érmés temetkezése úgy oszlott meg, hogy tíz cinterem 28 sírja korábban már tárgyalt templom körüli temetkezés folyamatosságát jelezte, köztük egyedül Ducón (33) hihetetlenül sok, az összes alkalomnak több mint a felében, azaz 18 esetben, míg a temetkezés e korbéli indulását mindössze négy templom körüli temetőrészlet négy sírjának érmeje tanúsította, bár kettejüknél egy-egy Péter H6 (93) és Salamon H? denár (94) akár még korábbi fennállást is sejtethetett. A tehát legalább II. István korában már létezett újabb falusi templomok közül egy a visegrádi szolgáltató népek falujában (95), továbbá a feltevészerűen Apácaegyházával azonosított (93) és két további azonosítatlan Árpád-kori településen (92, 94) állott, s egyhajós, félköríves (92, 95), illetve egyenes szentélyzáródású (93), végezetül ismeretlen alaprajzú (94) épület volt, s mindössze egyiküknek maradt írásos, 15. századi említése (94). A kis csoport kevéssé ismert, egyikük részben (92), a többi pedig csupán ásatási jelentés (93–95) formájában hozzáférhető.

II. Béla (1131. ápr. 28–1141. febr. 13.) H49–H51, H53–H54 érméivel kezdődően (96–101)

A király csaknem tízéves uralkodása alatt 5 denártípust (H49–H51, H53–H54) veretett, s jóllehet templom körüli temetőbeli érmés temetkezéseinek mennyisége megtartotta a köznépekkel szembeni több mint két és félszeres (felszorozva pedig több mint kilencszeres) előnyét, azonban az utóbbi temetőfajtában talán bizonyos nosztalgiából, vagy a régebben elhunyt rokonok mellé való temetkezés vágyától sarkallva még egyszer utoljára a korábbi időszaknál jóval – a II. István-vereteseknél

123 A 11. (11, 81, 88), 12. (82, 85), 13. (87, 89–91), 14. (80, 83) és 15. (77, 79, 84) századból, valamint említés nélkül (8, 75–76, 78, 86).

124 Magyarhomorog (HB)-Könyadomb 460. sír; Vinkovci-Meraja (3) 55. sír: ennek II. István-denárát az ásató megfigyelését elfogadva nem a templom körüli temető, hanem az azt megelőző falusi temető leletanyagához soroltam!

hétszer – több érmemellékletes sírt ástak. Hogy a templom körüli temetők említett előnye mégis megmaradt, az nem kis részben két csaknem teljesen feltárt temetőbeli, a már régen használt ducói (33) kilenc és az újonnan nyitott ószéplaki (99) hét temetkezésnek köszönhető. Mindenesetre a 19 cinteremben feltárt 38 II. Béla-veretes sír közül 13 lelőhely 25 temetkezése már korábban bemutatott templom sírkertjének folytonos használatát tanúsította, s a király denára mindössze hat templom körüli temető 13 sírja révén jelezte a használat(bavétel) jelenleg megállapítható korát. Tehát a hat újabb templom legalább a király uralkodásának idején már használatban volt, közülük a nyitrai ispáni várban az első templom (98), az esztergomi bencés apácák temploma (97), az Árpád-kori Senye és Széplak falu (96, 99) és két további település egyháza (100–101). Három templom egyedi építészeti megoldással rendelkezett: az egyik (97) egyhajós, keleti és nyugati végén egyaránt félköríves szentélyzáródású volt, a másik (99) ugyancsak egyhajós, félköríves szentélyzáródású épület nyugati végéhez kerek torony, a harmadik (96) egyetlen hajójához pedig azonos szélességű félköríves szentélyzáródás csatlakozott, a maradék pedig ismeretlen alaprajzú (98, 100–101). Hármójuk első említése csaknem kortárs, azaz 12. századi, míg egy további utalás a 14. századból maradt fenn.¹²⁵ A csoport publikáltsága szokványos, hiszen két-két lelőhely között (99–100) vagy részben között (97–98), illetve ásatási jelentés formájában (96, 101) vált ismertté.

II.2.3. Összefoglalás

A felhasználható régészeti adatoknak a II.2.1. fejezet elején részletezett alacsony minősége ugyanilyen szinten előlegezte e tanulmány eredményeit. Ennek megfelelően tényként csupán annyi állapítható meg, hogy az I. István király korában felépített templomok közül néhányat (30, 33–39) a cinterme érmés sírleleteire alapozott régészeti módszer segítségével is keltezni lehetett. A későbbiekkel illetően pedig egy olyan sajátos rend keletkezett, amelynek tagjairól csak annyi vált bizonyossá, hogy egy-egy adott uralkodó idején már felszentelt templomok voltak,

használatba vett templom körüli temetővel, s abban az adott kibocsátó érméjének sírmellékletével. Természetesen továbbra is ismeretlen maradt az építési idejük, hiszen a temetőjük megnyitását a részleges feltártság és a pénzmellékletadás szubjektív gyakorlata következtében a rendelkezésre álló régészeti adatok alapján lehetetlen megállapítani. Mégis az azonos keltezési nehézségekkel küzdő falusi és templom körüli temetők érmeleleteinek mennyiségi változásában valóságos társadalmi folyamat ismerhető fel (2. táblázat). A tárgyalt csaknem másfélszáz év első kétharmadában, azaz az I. István és I. László uralkodása közötti évszázadban a falusi temetők érmés temetkezéseinek száma a kezdetéhez képest mennyiségi növekedést és szinten tartást mutat,¹²⁶ majd a maradék időben a minimálisra csökken, hogy a végén, II. Béla idején még egyszer, de utoljára megnövekedjék. Aligha kétséges, hogy a pénzmellékletadás ilyen változása annak a folyamatnak a – számunkra szerencsésen fennmaradt és értelmezhető – jelzője, ahogy a pogány indítású falusi temetők visszaszorultak, majd megszűntek, végleg átadva helyüket a templom körüli temetőknek. Ezt a feltételezést elfogadva azonban aligha lehet nem elfogadni e feltételezésnek a templom körüli temetőkre vonatkozó párját, miszerint az érmeleleteik mennyiségének I. László koráig tartó pangása, majd az ő és utóda, Kálmán uralkodási idején való megszaporodása ugyancsak egyenes összefüggésben áll a cintermek létesítésének megindulásával, majd növekedésével, de miközben a falusi temetőkben a megszűnés felé haladás utolsó fél évszázada még felismerhető, a sírkertekben a kizárólagossá válás már nem ennyire nyomon követhető. Ennek a jelenségnek az lehet az elsődleges oka, hogy miközben a falusi tömegek temetkezése a 12. század közepétől a cintermekben folytatódott, a pénzmellékletadás feltűnően csökkent. Ezt a változást a késő Árpád-korban (1141–1301) kibocsátott vereteknek a magaméhoz hasonló régészeti adatgyűjtésével lehet majd bemutatni, remélve azt is, hogy az adatokból olyan érmetani és időrendi következtetések is levonhatók lesznek,¹²⁷ amelyek lehetővé teszik a temetkezések anyagának pontosabb besorolását.

125 A 12. (98–99) és a 14. (96) századból, valamint említés nélkül (100–101).

126 A rövid ideig uralkodó királyok vereteitől eltekintve, I. István idejéből 149, I. András és Béla dux korából 291, Salamon és Géza dux korából 228, végezetül I. László idejéből 275.

127 Korábban már utaltam arra, hogy egyelőre keltezhetetlenek a 12. századi anonim denárok és obulusok (H76–H190), valamint brakteáták (H191–H203), hosszú uralkodási idejéhez képest kevésnek tűnik a II. Gézáéknak (1141–1162) tulajdonított mindössze két denár (H55–H56), s talán nem végleges Imre (1194–1204) ugyancsak két típusa (H74–H75) sem, viszont III. István (1162–1172), IV. István (1162–1163) és III. László (1204–1205) szükségszerű érmekibocsátásai pedig annyira bizonytalanok, hogy az első királynak feltételezett néhány, a második uralkodóhoz sejtett két veretet Huszár Lajos fel sem vette és sorszámmal sem látta el az érmekatalógusában, a gyermekkirály pénzverését pedig nem is tartotta valószínűnek: Huszár 1979, 39, 42. Mindehhez járul még a jelenleg III. Béla (1172–1196) rézpénzeinek tekintett H72–H73 típusok megbízható meghatározásának hiánya, valamint a II. András (1205–1235) és utódai által veretett érmék (H204–H283, H293–H398, H407–H432) belső időrendjének kidolgozatlansága. Természetesen mindezen veretek előkerül(het)tek a templom körüli temetők második másfélszáz évének (1141–1301) temetkezéseiben. – Kéziratom lezárása után jelent meg, s bár a témájához amúgysem tartozott volna, említetlenül sem hagyható, Ujszászi Róbertnek III. Béla rézpénzeivel kapcsolatos ismereteinket összefoglaló monográfiája: Ujszászi 2011.

Végül is a feldolgozott régészeti adatok csak annak megállapítását tették lehetővé, hogy a pénzes sírokkal jelzett templom körüli temetőkben épített templomok bizonyos időszakokban már fennálltak: I. István korában nyolc (30, 33–39), vagy a 11. század kissé meghosszabbított első felének, I. András uralkodásának végéig (1060) számítva 20 (24, 30, 33–50), ami a század második felében (1095 tájáig) újabb 29-cel egészült ki (6?, 13, 29, 31–32, 51–74), s a 12. század első felében még további 28-cal (11, 75–101) bővült, azaz a mennyiségi növekedésük minden értékelési nehézség ellenére is a templomépítéseknek az írott forrásokból is kikövetkeztethető szaporodását tükrözte. A tárgyalt 78-ból ismertté vált alaprajzú 42–44 templom öt-hat típusát ugyan a fenti időszakokban egyenlőtlen mennyiségben tárták fel, de mivel a másfél évszázados folyamat végére ez az öt-hat típus határozottan eltérő nagyságú csoportokat alkotva talán sejtetni engedte a templomépítési elvárások fejlődési irányát, hiszen a kisméretű egyhajós falusi egyházak között 15 félköríves, tíz egyenes és öt patkó alakú szentélyzáródással épült, s ezt a sorozatukat pedig a hét rotunda, öt háromhajós bazilika és két fatemplom egészítette ki. Miután a megismert 44 templom mellett 34 ismeretlen maradt (közülük 20 még feltárható, 14 már nem), az I. István kori keltezésű nyolc épületet leszámítva megmaradt 70 templom építési/felszentelési dátumának meghatározhatatlansága miatt elhamarkodott volna a templomtípusok kronológiájában annál többet állítani, hogy kezdettől fogva a legvalószínűbben mindegyik típus építésére sor kerülhetett.

Azt hiszem, hogy e csekély eredményeket Kárpát-medencei léptékben kiterjeszteni nem lehet, Szatmári Imre párját ritkító monográfiája nyomán azonban legalább egy megyét illetően az alábbi áttekintés készíthető. Szatmári Békés megyéből 237 egyházi épület (monostor, templom, kápolna) összegyűjtött adatait dolgozta fel, ezek közül 166-nak a lokalizálása valamilyen régészeti módszerrel: terepbejárással, helyszíni szemlével, ásatással megtörtént.¹²⁸ A leletkatasztere alapján valamilyen szintű és dokumentált ásatásra 58 helyen került sor,¹²⁹ s ha ezt a számot a korlátozott időhatárú, tehát a nem teljes középkorra kiterjedő saját anyaggyűjtésem miatt megfelezzük, akkor az így kapott 29-hez képest nem is kevés (45%) az általam szerepeltetett 13 templom

érmeletes templom körüli temetője (36, 53, 64, 67, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 84, 93).¹³⁰ E felsorolt cintermek alapján a következő módon lehetett a templomuk keltezését pontosítani, több-kevesebb évvel korábbra a véletlenszerűen fennmaradt első említésüknél:¹³¹ I. István korában épült a 36 (11. század), Salamon korában már állt az 53 (Árpád-kori), I. László korában már állt a 67, 70, 72 (11. század), 64, 74 (Árpád-kori), Kálmán korában már állt a 77 (11. század), 76, 79, 80, 84 (Árpád-kori), II. István korában pedig már áll a: 93 (Árpád-kori).

Sajnos, az Árpád-kori templomépítés fejlődésének további, II. Géza uralkodási idejével (1141–1162) kezdődő folyamata még ezzel a szerény eredményű módszerrel sem vizsgálható addig, amíg – ahogyan erre fentebb már utaltam – az 1301-ig veretett magyar érmeiket (beleértve az anonim denárokat és a rézpénzeket is) nem sikerül legalább a kibocsátóik szerint rendezni, s már ezek ismeretében folytatni a templom körüli temetők anyaggyűjtését egészen 1301-ig.

II.2.4. A csak szórványérmeiket tartalmazó templom körüli temetők és templomuk a legkorábbi szórványérméjük szerint csoportosítva (102–119)

Fentebb már többször említettem olyan templom körüli temetőt, amelynek sírleletbeli „kezdő” érméjénél – a legvalószínűbben ugyancsak temetkezésből származó – korábbi veret került elő szórványleletként (12, 29, 54, 63, 71, 73, 78, 93, 94, 97, 101), több-kevesebb valószínűséggel árnyalva, pontosabban korábbra keltezve a templom fennállásának a hiteles sírleletekből igencsak ingatag módon megállapítható későbbi korát.

Ugyanez érvényes azokra a lelőhelyekre is, ahol kizárólag szórványleletek formájában őrződtek meg a feldúlt temetkezésekből származó érmék, hiszen legfeljebb a többérmés sírokbeli együttesek eshettek szét. Mivel azonban két kivétellel¹³² maguk e templom körüli temető(részlete)k is egyérmések, a pénzeik szinte sírleletként kezelhetők, de azért van köztük különbség. A többségük pontosan meghatározott (102–103, 105–106, 108,¹³³ 112?, 114–117), van amelyik még meghatározásra vár (107, 111, 113, 118), néhányuk pedig elveszvé, ellenőrizhetetlen típusúvá vált (104, 109–110, 119). Sajnos az általuk keltezhető templomok felének

128 SZATMÁRI 2005, 77–83.

129 Ezek közül 33 teljes templomalaprajzot, 26 pedig csak részmegfigyeléseket eredményezett: SZATMÁRI 2005, 26.

130 Azt azonban nem lehet említetlenül hagyni, hogy a régészeti kutatottság imponáló mértéke Bálint Alajos, Implom József, Juhász Irén, Kovalovszki Júlia, Méri István, Olasz Ernő, Szatmári Imre és Zalotay Elemér, valamint a régészeti topográfia 6., 8. és 10. kötete munkatársai áldozatos munkájának köszönhető.

131 Zárójelben Szatmári Imre megfelelő adata: SZATMÁRI 2005, 55–56.

132 Péter H? és Kálmán H? (2) denára aligha származhatott egy sírból (104), míg Kálmán H? és II. Béla H? denára esetén (110) ez nem elképzelhetetlen, de bizonyásként nem lehetett számolni vele.

133 Valószínűleg részleteiben közöletlen I. László H27 denár sírlelete.

feltáratlansága (103, 111, 115–117, 119?), illetve végleges pusztulása (105, 109–110) következtében ismeretlen az alaprajza, a többiek között feltételezett fatemplom (114), rotunda (112), egyenes (102, 104, 113) és félköríves (107, 118) szentélyzáródású, valamint háromhajós templom (106, 108) egyaránt előfordult. E bizonytalan keltezésű cintermekhez, illetve templomokhoz köthető első említések a szokásos szóródást mutatták a 11–15. század között,¹³⁴ s a publikáltságuk mértéke sem volt különleges: közölt (102, 114), részben közölt (104, 106, 112–113, 116, 118) és csupán különféle szintű jelentésben ismertetett (103, 105, 107–111, 115, 117, 119) van közöttük.

II.2.5. Kitekintés

A fenti példákból véletlenszerű fény derült a templom körüli temetők egyéb temetkezési formákkal való kapcsolatának többféle változatára. Volt olyan eset, amikor két egymás közelében álló, pusztulásnak indult 9. századi templom egyikét a másiktól kitermelt kőanyaggal újjították fel a 11. század elején, s nyitottak körülötte új sírkertet (57). Előfordult, hogy a 9. századi templom pusztulását nem állították meg, de temetőjében a temetkezést egészen a 19. századig folytatták (33). Másutt a templom és cinterme több-kevesebb valószínűséggel korábbi falusi temetőre települt (1–3, 4–20), de a templom átépítése, bővítése sem okozott törést a folyamatos temetkezésben (21–32). Különleges esetekben másképpen is összekapcsolódott egy-egy falusi és templom körüli temető. Szombathelyen a Szent Márton-templom 1. periódusát jelentő téglatemplom alatt elhelyezkedő fatemplom cintermét (30 – amelynek

11 sírja ismert), és a tőle északra mintegy 100 méterre lévő Kisfaludy utcai 138 síros falusi temetőt a 11. században párhuzamosan használhatták, amit a megfigyelt hasonlóságai és eltérései mellett az első lelőhely egy, a második három I. István H1 denára tanúsított. Kiss Gábor elemzése szerint az első temetőbe a település tehető keresztény lakosai, a másodikba – legalábbis részben – a besenyő eredetű várnépek temetkeztek, de a téglatemplom I. László korabeli felépítését követően már az utóbbiak is a templom körüli temetőbe kényszerültek.¹³⁵ Időben párhuzamos használatot tettelezt fel egy falusi-templom körüli temetőpáros kapcsán Alexander Ruttkay is.¹³⁶ Korábban olyan sok szó esett arról, hogy az érmeleleteik bizonyága szerint a falusi temetőket legkésőbb II. Béla uralkodása alatt, illetve azt követően váltották fel végleg a templom körüli temetők. Mivel azonban egyik temetőtípusban sem sok a teljesen feltárt – a falusiból természetesen jóval több –, ezek megszűnéséről, míg a templom körüliek megnyitására általában nem könnyű felelősségteljesen nyilatkozni, bár különféle feltételezések elképzelhetők. Így Kiss Gábor szellemes érvkészlettel, de a bizonyítás minden lehetősége nélkül egész sorozatát vetette fel ilyen Vas megyei lelőhelypároknak,¹³⁷ s az ő ötletei kapcsán K. Németh András a középkori Tolna megyét illetően vélte úgy, hogy „mivel megyénk kora Árpád-kori soros temetőinek katasztere rendelkezésünkre áll,¹³⁸ néhány esetben megpróbálhatjuk a 11. században felhagyott temetők közelében megtalálni azt a templomot, amely köré a soros temető felhagyása után tovább temetkeztek, bár ezek egyikének feltételezett korai voltára sem következtethetünk egyéb kritérium alapján.”¹³⁹ Egy feltételezett lelőhelypáros közelsége

134 A 11. (106), 12. (112), 13. (118), 14. (103, 108, 111, 113–114) és 15. (102) századból, valamint írásos említés nélkül (104–105, 107, 109–110, 115–117, 119).

135 Kiss 2005.

136 A zobordarászi templomtól (46) csak két kilométernyire fekszik a Csekej (rég.: Nyitra m.; Čakajovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Templomdűlő (poloha Kostolec) lelőhelyű soros temető. Az előbbibe I. András korától, az utóbbiba a 9. század elejétől II. Béla koráig temetkeztek, „azaz a két temetőt mintegy 80–100 éven keresztül párhuzamosan használták.”: RUTTKAY 2005, 38.

137 1. Ikervár-Virág utca: 10. századi falusi temető magyar denár nélkül és a falu későbbi Szent György-plébániatemplomának temetője; a helységben töltötte a karácsonyt Salamon király 1073-ban. 2. (30). 3. Csepreg-Szentkirály (10): a bizonyára Szent István-templom a 11–12. század fordulóján a falusi temetőre épült, s templom körüli temetőjébe temetkeztek az ekkortájt megszűnt Szakony (GyMS)-Tsz majori falusi temető korábbi használói is. 4. A sorokpolány (Vas)-berekaljai falusi temetőt legfeljebb a 12. század közepén felhagyták, és a település Szent Vencel-templomának cintermében folytatták a temetkezést. 5. A répelak (Vas)-várdombi falusi temető népessége a 12. század elejétől talán az 1328-ban említett nicki (Vas) Szent Miklós-templom köré temetkezett. 6. A sitke (Vas)-herceg-hegyi szórványtelepek által jelzett falusi temető fenntartói később az 1349-ben említett Szent Lőrinc-templom középkori elődjének sírkertjére váltották át: Kiss 2000, 280–281.

138 ÓDOR 1999.

139 Szerény próbálkozásnak tekintett, megalapozottnak valóban aligha nevezhető példái: Koppányszántó (To)-Homokbánya: a 10. század vége–11. század elejére keltezhető 15 síros falusi temetőrészlet, vö. ÓDOR 2000, „amely minden bizonnyal a tőle kb. 400 m-re fekvő Csát falu – mindössze 1342-ben említett – templomát körülvevő temetőben élt tovább”; Závod (To)-Alsó-Ziller-dűlő: a 10–11. századi temetőtől „Ny-Dny-ra 800–1000 m-re található az elpusztult középkori Cél falu templomának helye a szájhagyomány szerint”; Úzd (To): 11. századi temetőrészlet, amelytől „D-DNy-ra... kb 2,5 km-re fekszik a Pesty Frigyes által is említett Pusztatemplom”: K. NÉMETH 2001, 393.

alapján gondolt Liska András és Szatmári Imre is két temető folytonosságára,¹⁴⁰ egy másik kettős-hármas lehetőségét pedig Szatmári maga valószínűsítette.¹⁴¹ Van azonban e váltásnak az eddig említetteknel jóval valószínűbb lelőhelypárja is, ahol a közelség mellett, különösen szerencsés módon, a falusi temetőt záró érméjét kibocsátó uralkodót éppen az utódának verete követi a templom körüli temető nyitó pénzdarabjaként. Ezt a párost Fodor István tárta fel Hajdúdorogon (HB), ahol mintegy 500 m távolságra került elő a temetőhegyi 702 síros 10–12. századi falusi temető II. Béla denárának zárópénzével, és a tőle északnyugatra a szállásföldek-templomdombi 12–13. századi 1215 síros, templom körüli temető, amelynek megnyitását II. Géza (1141–1162), nagyjából tatárjárás kori felhagyását pedig II. András (1205–1235) érméi jelezték. A sírmezőket használó falu valószínűleg a falusi temető keleti határának közvetlen közelében, a Temetőhegy nevű domb aljánál kezdődött,

illetve a feltárásoktól nyugatra helyezkedett el.¹⁴² Lehetséges, hogy az 1140 táján véghezvitt temetőváltás idején az új cinteremben még csak egy fatemplom állott, amelyre rövidesen egy téglatemplomot emeltek.¹⁴³ Mivel pedig a nagyjából egy évszázados használati időből és a sírszámból egy-egy nemzedékre 3-400 fő, tehát mintegy 60-80 család, azaz egyetlen falura túlságosan nagy népesség számítható, valószínűbb, hogy a templom köré több település lakói is temetkeztek.¹⁴⁴ Mindezek alapján jogos volt Fodor megállapítása, hogy „jelenleg ez az egyetlen hely az országban, ahol nyomon követhető egy falu lakosságának élete és biológiai fejlődése a honszerzéstől a tatárjárásig, tehát jó három évszázadon keresztül”.¹⁴⁵ Szerencsés módon még annak is megvan az esélye, hogy az Árpád-kori Dorognak vélt település I. László denárával jelzett templom körüli temetője (65) közelében a feltehetőleg ugyanebben a korban zárult falusi temetőt is sikerült megtalálnia.¹⁴⁶

140 A „Bercsényegyháza esetében felvethető a közelben előkerült korábbi (X–XI. századi), ún. köznépi temető és a későbbi templom körüli temető folytonossága...”: SZATMÁRI 2005, 93, részletesen uo. 60–62. A feltevés Liska Andrásról származott, aki az örménykúti (Bé) határ ÉK-i részén lévő, 1911-ben már feltúrt lelőhelyen az 1989-ben Juhász Irén vezette 85 síros 10–11. századi falusi temetőrészlet leletmentésének anyagát dolgozta fel. Liska úgy vélte, hogy a Salamon egy és I. László négy denárát tartalmazó öt temetkezés alapján a temetőt az utóbbi király uralkodását követően hagyták fel, és a temetkezést a falusi temetőtől északra, mintegy 500 m-re álló dombra épült Bercsényegyháza sírkertjében folytatták: Liska 1996, 193. A két lelőhelyről: MRT 8, 344–345: 7/13–14. lh. A feltevés bizonyíthatatlan, de a cinterem ugyancsak 1911-ben végzett ásatásán talált egyetlen érme meghatározása pontosításra szorul. A FÉK Kálmán – 34: 282. sz.: Endröd néven –, Liska II. Béla – Liska 1996, 193 –, Szatmári Imre pedig III. Béla – SZATMÁRI 2005, 100; helyesen uo. 60: 176. jegyzet, lásd alább – veretének tekintette. Egy szerzőnév nélküli, 1911. augusztus 13-i újságikkben akár az ásató, ifj. Krecsmárik Endre beszámolója alapján, akár szemtanúként, a cikkíró a következőket említette: „Az érem korának pontos megállapítása a Nemzeti múzeum numizmatikusára vár, de már annyit jelezhetni, hogy valószínűleg II. Vak Béla király obulusa (1131–1141)”: Szarvas 1911, 3. Mivel pedig az Archaeologiai Értesítő 1911. évi negyedik füzeté október 15-én jelent meg – ArchÉrt 31 (1911) VIII. –, Krecsmárik az ebben közölt cikkében értelemszerűen már az MNM É meghatározására hivatkozott: „A fej körül lévő homokos televényből került elő egy apró kis érem, hiteles megállapítás [!] szerint árpád-házi királyok korából származó magyar obulus (1095–1161. évek közti időből)”: KRECSMÁRIK 1911, 379. Ez akkortájt a Réthy-féle corpus V. sorozatának Kálmán és II. Géza uralkodása közötti idejéből való CNH 65–93., azaz H76–107. (nem teljes!) számú, 12. századi anonim denárookra vonatkozott: vö. RÉTHY 1899, 15–16, 5. t.; HUSZÁR 1979, 347. Egyébként Szatmári 1992-ben az 1403-ban először említett Bercsényegyházán végzett feltárásának 31 sírjából „közelebbi keltezésre lehetőséget adó lelet nem került elő”: SZATMÁRI 2005, 101.

141 Ez esetben a sarkad (Bé)-peckesvári 10. századi sírlelet-maradványt – FETICH 1931, 73–77 –, valamint a 132 sírral teljesen feltárt Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő Barna-tanyai 10–11. századi, I. István és I. László uralkodása között kibocsátott denárokkal is keltezett falusi temetőt – Medgyesi 1993. – párosította össze az előbbtől alig 600 m-re, az utóbbinak pedig a közelében lévő Sarkadkeresztúr (Bé)-5. lh., Egyház mögött nevű lelőhelyen feltárt 11–12. századra keltezett templommal és sírkertjével: SZATMÁRI 2005, 62, 143.

142 FODOR 2005a, 200.

143 „Az általunk feltárt téglatemplom azonban 1140 táján még valószínűleg nem volt készen. Ezt bizonyítja, hogy az apszis délkeleti sarka néhány centiméterrel ráépült egy korábbi sír nyugati végére. Nagyon valószínű, hogy korábban a téglatemplom helyén fatemplom állhatott, méghozzá nagyjából ugyanazon a helyen, ahol a későbbi épület, mivel a templom nem épült rá egyetlen további sírra sem.”: FODOR 2005a, 200.

144 FODOR 2005a, 201.

145 FODOR 2005; FODOR 2006

146 Fodor István az 1994-ben leletmentett templom körüli temető lelőhelyétől (65) északra, a műút másik oldalán, 2008-ban egy falusi temető 22 sírját tárta fel, I. András denára és egy meghatározatlan érme sírleletével, valamint egy további I. László-denár szórványleletével. Véleménye szerint, „a feltárt temetőrész történeti jelentőségét az adja meg, hogy az itt a X. században megtelepedett közösség első – még kezdetben pogány ritusú – nyugvóhelye volt. Amikor Szent László korában megépült a közeli kőtemplom – Szent István és Szent László törvényeinek megfelelően –, a lakosság már a templomkertben helyezte örök nyugovóra halottaikat... Itt tehát jól bizonyítható az itteni település (amely nézetem szerint az egykori Dorog lehetett) lakosságának folyamatossága – valószínűleg egészen a tatárjárásig. Érdekes, hogy ugyanezt tudtuk igazolni Hajdúdorog határának északi részén is, a Temetőhegyen és a közelében lévő templom körüli temető esetében. E ma még ritka jelenségnek egyedül Hajdúdorogon ismerjük két szép példáját. Éppen emiatt vélem úgy, hogy mindenképpen folytatni kellene e temető feltárását.”: FODOR 2009.

III. ADATTÁR

Az adattárban összegyűjtött – és a gyors áttekintést szolgáló táblázatba is foglalt – lelőhelyeket a tárgyalás menetét követve rendeztem sorba az alábbi megkötésekkel:

1. Az adattárban és a táblázatban szereplő lelőhelyekre a szövegben és a jegyzetekben félkövérrel szedett sorszámukkal utaltam.
2. A szakirodalomban tárgyalt, de az anyaggyűjtésem alapján elhagyandó néhány lelőhelyet ábécérend szerint besoroltam a katalógusba, és az előtte lévő lelőhely megcsillagozott sorszámával jelöltem, pl. *32. Zenta.
3. A magyarországi lelőhelyeknek után zárójelben a megyenevük 2-3 betűs rövidítése következik. A többi Kárpát-medencei lelőhely esetében a zárójelket követően a régi magyar megyenév; mai idegen helynév, közigazgatási beosztás és országnév rövidítése a sorrend.¹⁴⁷ Az ábécérendbe sorolt idegen helyneveknél a magyar helynévi tárgyalásuk sorszámára utaltam.
4. Az egyes lelőhelyeken talált, s a kibocsátók szerint megadott mennyiségű érmék csak az egyérmés sírok pénzeit, illetve a többérmés zárópénzeit (legutolsó kibocsátásait) jelentik, vagyis nem tájékoztatnak a többérmés temetkezések összes veretéről, mert ezeket lehetetlen lett volna az 1. táblázat rendszerébe foglalni. A meghatározhatatlan érméket nem vettem figyelembe.
5. Az adattárban nem soroltam fel a táblázatban síronként és kibocsátók szerint közreadott zárópénzeket.
6. Sírleletes lelőhelyen előkerült szórványérme kibocsátóját a táblázatban csak akkor jeleztem (*), ha a szóban forgó érme egyetlen sírlelet zárópénzeként sem fordult elő. Ha sírleletben is előfordult, a sírlelet(ek) mennyiségébe nem számoltam bele.
7. Külön egységben (102–119) szerepeltettem azokat a lelőhelyeket, amelyek minden érméje szórványleletnek tekinthető, közéjük soroltam a csak kibocsátók szerint megnevezett, ismeretlen típusú érméket is (pl. Kálmán H?).¹⁴⁸ E szórványérméknek csak a kibocsátóját jeleztem, a mennyiségét nem.
8. Az ellenőrizhető esetekből igen gyakran kiderült, hogy különösen a Kálmán–II. Béla uralkodása közötti időben (1095–1141) veretettnek között érmék meghatározása még a kibocsátók szerint is bizonytalan (gyakran 12. századi anonim denárookra vonatkozott), de ellenőrzési lehetőség híján el kellett fogadnom őket.
9. Az egyes tételek végén a lehető legrövidebben jellemeztem a templom és temetője feldolgozásának állapotát.
10. Helykímélés céljából a felhasznált szakirodalomból csak a legfontosabb(ak)at igyekeztem megemlíteni, a lelőhelyek érmeleleteinek részletes feldolgozását egy félkész munkám adattárában gyűjtöttem össze.¹⁴⁹

III.1. A TEMPLOM ÉPÍTÉSEKOR KORÁBBI FALUSI TEMETŐ ÉRMÉS SÍRJÁT/SÍRJAIT BOLYGATTÁK MEG

1. *Cegléd (Pe)-Nyúlfülehalom*: valószínűleg az 1368-ban említett Szentlászlóhalom egyhajós, félköríves szentélyű temploma, amely a temetőjének érméi alapján feltételezhetően a 12. század első harmadában már állott, s az alapfalai hat korábbi temetkezést (1., 3., 5–6., 9. sír) vágtak el. Utóbbiak közül az 5. sírban Péter H6 denára volt.¹⁵⁰ Közölt.

2. *Derekegyház (Cso)-Ibolyásdomb*: az ismeretlen Árpád-kori falu egyhajós, egyenes szentélyű téglatemplomát feltehetőleg a tatárjárás után emelték a falusi temető fölé, s az oromfalának alapozása kettévágta a 12. sírt, benne Salamon H17 denarával.¹⁵¹ Ásatási jelentés.

3. *Vinkovci (opšt. Vinkovci, Vukovarsko-srijemska žup., Hor)-Meraja*: valószínűleg az 1355-ben először említett Szent Illye (Zenthylya) falunak¹⁵² a 11. század végén/12. század elején épült, s a 14. században megújított Szent Illés-temploma körül a 11–19. században működött templom körüli temető. Ennek a 11 síros, 11–12. századi részletéhez tartozott az egyhajós,

147 *Jud.*: județul/Románia, *kraj*/Szlovákia, *m.*: megye, *okr.*: okres/Szlovákia, *opšt.*: opština/Szerbia, *žup.*: županija/Horvátország; *Hor*: Horvátország, *Rom*: Románia, *Sze*: Szerbia, *Szl.*: Szlovákia.

148 A kibocsátó nevét követő H és típuszám a HUSZÁR 1979 megfelelő adataira utal.

149 Vö. Kovács 201?.

150 TARI 1994–1995, 200, 204, 208; TARI 1995, 183–187. Tari Edit nem tárgyalta az ásatását megelőző leletmentéseken előkerült pénzeket.

151 Hegedűs Katalin megfigyelése szerint a 11–12. századi sírok sekélyebbek a 13. századiaknál, s ezt az ellentmondást „úgy oldhatjuk fel, ha feltételezzük, hogy a templom építése előtt a halmon létesült egy kisebb XI–XII. századi temető. Majd mielőtt a templomot építették, a kurgán csúcsát levágták, az így nyert földet a lejtőkre elterítették. Így tették a halmot lapossá, a felületét megnövelve a templom építésére alkalmassá.” HEGEDŰS 1981, 4–5; HEGEDŰS 1982, 88; KULCSÁR 1995, 228; RITOÓK 1997, 167; SZABÓ 2005, 223: 16. jegyzet.

152 CSÁNKI 1894, 351: Szent-Illye b).

félköríves szentélyzáródású korai templom alapozása által megbolygatott 22. sír I. László H26, valamint a 27. sír, a király H27 denárával. Az utóbbiban fekvő csontváz koponyáját a középkori 21. sz. sír beásásakor távolították el, alsó lábszárait pedig a román templom lizénája vágta el.¹⁵³ Közölt.

III.2. 4–20. A TEMPLOM ÉPÍTÉSEKOR KORÁBBI FALUSI TEMETŐ SÍRJAIT BOLYGATTÁK MEG, AZAZ A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐ FALUSI TEMETŐRE TELEPÜLT

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Catedrala Episcopală – I. 11. Gyulafehérvár-Püspöki székesegyház

4. *Baracs (Fe)-Apátság*: egy bizonytalan okleveles adat szerint 1276-ban Boroch néven először említett településnek feltehetőleg a 12. században épült, feltáratlan temploma és 188 sírig megásott templom körüli temetője. Az ásató, Kulcsár Mihály feltételezte, hogy a templomot egy, már talán a 10. század végén, legkésőbb a 11. század elején megnyitott falusi temetőre építették.¹⁵⁴ Előzetes jelentés.

5. *Báta (To)-Régitemető-völgy*: az 1408-ban először említett alsóbátai plébániatemplom 12. századi egyhajós, patkó alakú apszissal záródó első – majd a 15. században kibővített – második épülete hajójának alapfala részben egy korábbi sír fölé ért, „ami az első téglatemplom előtti temető létét igazolja a területen”.¹⁵⁵ Ásatási jelentés.

6. Bihar (rég.: Bihar m.; Biharia, jud. Bihor, Rom)-Tégláégető (Țiglarie): püspöke, ill. ispánja révén 1061, ill.

1067 táján először említett magyar nemzetségfői földvár, megyeszékhely¹⁵⁶ várnépének a földvár külső oldalán nyitott falusi temetője, amelybe a 11. században templomot építettek,¹⁵⁷ s a temető templom körüli temetőként funkcionált tovább.¹⁵⁸ Bizonyos adataiban közölt.

Biharia (jud. Bihor, Rom)-Țiglarie – I. 6. Bihar-Tégláégető

7. *Budapest II. ker., Szajkó utca*: az ásató szerint az egyhajós, félköríves szentélyzáródású „templom és melléke nyilván a közeli [1288-ban először említett] Nyék község temetkező helyeül szolgált. Bizonyítékunk van azonban arra is, hogy ez a hely már a régi, Árpádkori templom fölépítése előtt is temetkezésül szolgált. A templom hajójának északnyugoti sarkában ugyanis leásattunk az alapig és ott az alapfal alól kikandikáló medencecsontra és két bordacsontra akadunk.” A sírok öt rétegben helyezkedtek el, „a legalsó sor alighanem a templom építése előtti időből való”.¹⁵⁹ Közölt.

8. *Budapest XVI. ker. (Árpádföld), Timur, Fertály és Dezsőfia utcák között*: Iránsné Melis Katalin 1988-ban egy 11. századi leleteket tartalmazó temető 72 sírját hozta napvilágra, s az érme nélküli temetőrészletet sorosnak tekintette.¹⁶⁰ Az ásatást Gyuricza Anna 1999-ben folytatta, és további 468 temetkezést tárt fel. Megfigyelése szerint „itt legalább két – időben és leletanyagában is elhatárolható – temetőről van szó. Az egyik soros, egyrétegű, nagy felületen terül el, a másik – részben erre rétegződve – egy szűkebb, valószínűleg bekerített területen, a kerítés ívét követő sorokban, több rétegben (2-3) volt található”.¹⁶¹ Kérésre Gyuricza elmondta,

153 DIMITRIJEVIĆ 1966, 42–44, 79; DIMITRIJEVIĆ 1979, 194–195; MIRNIK 2001–2002, 113: Nr. 1. Az első két tanulmányt Takács Miklós szívességéből ismertem meg, amit ezúton is megköszönök. Mivel a három I. László-érmés sír egyikét, a 22. sírt a templomalapozás metszette, a király másik két pénzét tartalmazó (18. és 27.) temetkezést is a falusi temetőbelinek tekintettem. Ugyanígy jártam el a II. István H45 denárát tartalmazó 55. sírral, amelyet egyébként az 54. sír még meg is bolygatott: DIMITRIJEVIĆ 1966, 42–44.

154 „...feltételezzük, hogy a baracsi temető esetében a templomot egy már használatban lévő soros temető területén építették fel. A temetkezések az előkerült leletanyag alapján talán már a X. század végén, de legkésőbb a XI. század első felében megkezdődtek”: KULCSÁR 1995, 231, vö. 228, 230–231; RITÓK 1997, 167; vö. GYÖRFFY 1987, 347.

155 ÓDOR 1999, 165: Nr. 1; ÓDOR 2001.

156 GYÖRFFY 1963, 603.

157 A templomépítés évtizede nem állapítható meg. Magam önkényesen azért választottam Salamon uralkodási idejét az építkezésre, mert a megye és a várispánság ispánja írásbeli dokumentumban először 1067-ben bukkant fel, s talán ekkor, vagy akár korábban is, templom körülív alakult a falusi temető: vö. BENKŐ 1994.

158 A bihari vár „népe a 10. század végétől a közeli Téglagyár mellett temetkezett, a Tiszától keletre ismert eddigi legnagyobb köznépi temetőben. A temető kiásott részében a 'pénzforgalom', a halotti obulusadás szokása I. András és Salamon érméivel keltezett sírokkal kezdődik, zöme I. László és Kálmán kori. Az érme tanúsága szerint a temető használatban maradt II. István, II. Béla, II. Géza, III. Béla idejében is, egészen II. Andrásig, amire csak az lehet a magyarázat, hogy a 11. században valószínűleg templom épült a területén. Az 520 síros temető kezdetei nyilván a 10. századba nyúlnak vissza (erre mutat egy 'a temetőből' származó ép edény és egy korai típusú sodrott nyakperec), ez azonban csak a teljes feltárással, vagy legalább a Roska Mártontól feltárt 506 sír leleteinek közzétételével lenne igazolható. Az újabban feltárt és közzétett 14 sír a 10–11. század fordulójáról származik”: BÓNA 1986, 209. Megjegyzendő, hogy II. Andrásnak nem került elő itt verete, csak a III. Béla–II. András uralkodása közötti időre keltezett 17 anonim denár, viszont felbukkant egy feltehetőleg III. András-érme is: SABÁU 1958, 286: Nr. 5.

159 GARÁDY 1934, 165–166. „Ez a hely már [az Árpád-kori] templom megépítése előtt is temetkező helyeül szolgált”: GARÁDY 1943, 171; TARI 2000, 29.

160 IRÁNSNÉ MELIS 1991, 57: Nr. 120; IRÁNSNÉ MELIS 2005, 73.

161 GYURICZA 2002, 187.

hogy a homokbányászás akkora kárt tett a területen, hogy az általa is biztosra vett – azonosítatlan faluhoz tartozó – templom nyom nélkül eltűnt, vagyis ő maga is a falusival még területileg is csak részben azonos, egyébként időben nem folyamatos templom körüli temetőre gondolt. Sírleletben Kálmán H34 denára és egy 12. századi anonim H157 denár került elő.¹⁶² Az első ásatás közölt, a folytatás csak ásatási jelentésben.

9. *Cegléd (Pe)-Birincsek*: az 1218-as első említésű Cseke falu Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt egyhajós, félköríves szentélyzáródású templomának alapfalai a sírkertjének 1. és 7. sírját vágják, s mivel az ásató korábbi templomra utaló nyomot nem talált, véleménye szerint inkább „a dombon a templom építését megelőzően egy falusi temető használatát feltételezhetjük”.¹⁶³ Közölt.

10. *Csepreg (Vas)-Szentkirály*: az 1255-i első említésű Szentkirály falubeli egyhajós, patkó alakú szentéllyel záródó Szent István-templom cinterme feltárt 187 sírjának „legkorábbi, XI. századi rétege (négy vagy öt sír) talán még egy korábbi soros temetőhöz tartozott. A többi temetkezés a XII–XV. század közé tehető.”¹⁶⁴ Ásatási jelentés.

11. *Gyulafehérvár (rég.: Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)-Püspöki székesegyház (Catedrala Episcopală)*: az Apulum egykori római legióstáborával azonos, 1003-ban I. István hadjáratával dokumentált középkori várban, az erdélyi Fehér megye és az 1071–1081 közötti időből már megnevezett püspökü erdélyi püspökség székhelyén a 11. század első felében egy rotunda/keresztelőkápolna¹⁶⁵ és egy korai, feltehetőleg a 11. század elején épült, talán egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom állt, amelynek „alapfalai 10. századi magyar

temetkezést bolygattak meg,¹⁶⁶ lebontása után pedig a romjaira egy I. Géza király érmével¹⁶⁷ keltezett sírt ástak. Ezzel összefüggésben a ma álló, késő román kori katedrális helyén a 11. sz. végén új székesegyház építése kezdődött, ami – a szórványos kőfaragványok alapján – a 12. sz.-ba is átnyúlt. A háromhajós, egyetlen félköríves szentélyű bazilika valószínűleg I. (Szt.) László király adományához köthető, akárcsak a gyulafehérvári káptalan megszervezése is. A templom körüli temetőnek – melyet az eddigi kutatások szerint Kálmán király korától használtak¹⁶⁸ – legalább 410 síros, a 12.-től a 14. század első feléig (illetve egészen a 19. századig) keltezett részleteit tárták fel.¹⁶⁹ Részben közölt.

12. *Ják (Vas)-Bencés apátság*: az 1220 körül alapított és 1256-ban felszentelt bencés apátság alatt egy a 11. század első felében épített rotunda volt, amelynek cinterméből korabeli leletek is előkerültek, de csak egy szórvány Salamon H15 denára keltezte őket.¹⁷⁰ Az ásató Valter Ilona feltételezte, hogy ezt a korai templom körüli temetőt egy soros temető is megelőzte, amelyet a 10. század végén nyithattak meg,¹⁷¹ de ez az épületek és a 931 síros, 11–18. századi templom körüli temetőrészletek monográfiájának megjelenéséig egyelőre bizonyítatlannak tűnik. Ásatási jelentések.

13. *Jászberény (JNSz)-Szentpálhalom*: az 1952–54-ben feltárt min. 220 síros temetőrészlet a halom lábánál, az azonosítatlan település¹⁷² templomától legkevesebb 50–60 méterre helyezkedett el. 1963-ban a „feltárás a temető középső részén folyt. Az előkerült sírok zöme késői, XII. sz.-i és későbbi, mellékletet nem tartalmazott. Alattuk feküdtek a koraárpádkori, az első leletmentések alkalmával feltártakhoz hasonlóan mellékelt sírok, melyek közül a legkorábbiak a X. sz.-ra keltezhetők.

162 Az adatokat Gyuricza Annának ezúton is megköszönöm.

163 TARI 1995, 40, 78, 150, 181–182, 41: 25. kép. A két szórvány 12. századi anonim denár (H123, H152) egyaránt tartozhatott „a templomépítés előtt már földben lévő, illetve a templommal egykorú temetkezésekhez”: Uo. 48.

164 SOSZTARITS 1993; VALTER 2004, 48.

165 Vö. GERVERS-MOLNÁR 1972, 12, 52–53, 61, 79: 199–200. jegyzet.

166 A „leletei révén jól keltezhető honfoglalás kori magyar lovassír”-ról: BÓNA 2001, 89; vö. BÓNA 1986, 220. A *Francone Bellegradensi pontifice* megnevezésű püspökről: BENKŐ 2000, 370; BENKŐ 2000a, 594.

167 Az érme hivatkozását Benkő Elek és Gáll Erwin segítségével sem találtam meg, valamilyen módon egy valóban feltárt II. Géza-érmés sírra vonatkozhatott, vö. HEITEL 1985, 228; HEITEL 1986, 243; BÓNA 1986, 220.

168 BENKŐ 1994b, 246.

169 FÉK 220: Nr. 11; SABÁU 1958, 284–285: Nr. 1; BÓNA 1986, 219–220; VELTER 2002, 339: Nr. I: 13–15, 35–40. Daniela Marcu Istrate összeállítás szerint Dumitru Protase 1953-ban 24, Radu Heitel 1968–86 között 291 + 11 + 2 + számos (!), Marcu Istrate 2000–2002-ben 82 sírt tárt fel: MARCU ISTRATE 2008, 107. Az utóbbi ásatás temetői szórványleleteknek (?) tekinthető 105 érmeje 1095–1800 közötti kibocsátású volt: uo. 227–227, 550–559. Megjegyzendő, hogy a nehezen használható, túldimenzionált munka szerzője sem tudott I. Géza denárának előkerüléséről.

170 VALTER 2004, 48, 73–74, 150, 221, 226–227; VALTER 2005, 537.

171 „A sírokban talált leletanyag (S végű hajkarikák, sodrott-fonott ezüst gyűrűk), a temetkezés módja (ún. soros temető, ami 10–11. századi sajátosság) alapján ma már világosan látjuk, hogy a jáki templomdombon a 10. század végén kezdődött az élet, vagyis e korszaktól kezdve éltek itt és temetkeztek itt a mai falu lakóinak ősei. Feltételezhető, hogy ez a temetkezés már a 11. század elejétől a Szent Jakab kápolnában feltárt korai rotunda köré történt...”: VALTER 2005, 539.

172 Madaras László szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

Feltárássra került a temető közepén fekvő templom alaprajzának részlete is.¹⁷³ Elképzelhető, hogy egy falusi temető a ráépített, ismeretlen alaprajzú templom temetőjével folytatódott. Ásatási jelentés.

14. *Kisszállás (BK)-Templomdomb*: 13–14. századi egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom egyező korú templom körüli temetőjének és 11. századi – falusi/templom körüli (?) – előzményének összesen 54 síros részlete.¹⁷⁴ Ásatási jelentés.

15. *Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major, Libicsi-halom*: az írott forrásban fenn nem maradt nevű Árpád-kori falu egyhajós, négyszögletes szentélyzáródású templomának alapozási árka az 5. sírt vágta, „s ez csak azt jelentheti, hogy a halmon a templomot egy valószínűleg nem sokkal korábbi, vagy talán éppen folyamatosan használt temető területén építették fel. Az a körülmény, hogy az alapozással nem sok sírt bolygattak meg, a korábbi temető rövid használatára utal.”¹⁷⁵ Előzetesen közölt.

16. *Mezőcsát (BAZ)-Csicske-dűlő*: a középkori, 1455-ben először adatolt Csicske falu favázas 11. századi, majd a 12. század végén–13. század elején kőből ráépített egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma sírkertjének 11–12. századi, 131 síros részlete. Az ásató, Szabó Levente szerint egyelőre eldönthetetlen, hogy a temetőrészletnek a kőtemplom alapozásával metszett 116. sírja, valamint egyéb korai temetkezések egy korábbi fatemplomhoz, vagy esetleg egy falusi temetőhöz tartoztak-e.¹⁷⁶ Előzetesen közölt.

17. *Örménykút (Bé)-Décsi Telek-halom*: az 1138-as első említésű Décsce/Geysche falu egyhajós, karzattartós,

feltételezhetően félköríves szentélyű templomához tartozó cinterem 178 síros, 12–16. századi részletének¹⁷⁷ két biztosan 10. századi temetkezése közvetlenül a templomhajó alapozásának északnyugati sarka mellett helyezkedett el.¹⁷⁸ E sírok, meg esetleg még két korábban felásott temetkezés is¹⁷⁹ a dombon lévő 10. századi temetőhöz tartozhatott. A 10. századi két sír között, a templom körüli temető előzetesen közölt.

18. *Tázlár (BK)-Templomhegy*: az 1424-ben először említett kun település központjától ÉNy-ra 1 km-re fekvő késő Árpád-kori kun szállástemető feltárással a templom még nem került elő, csak a temető árka, valamint háromrétegű, legkorábban 13. századi sírjai. A temetőárok egy korábbi falusi temetőn haladt keresztül.¹⁸⁰ Ásatási jelentés.

19. *Tiszafüred (JNSz)-Tiszaörvény, Templomdomb*: az ásató – Tettamanti Sarolta által elfogadott¹⁸¹ – véleménye szerint az 1261-ben először említett Örvény falunak a dombtetőn kissé lapított patkó alakú szentélyzáródású temploma a 12. század végén–13. század elején épült. A tatárjárást követő újratelepüléskor a romossá vált templomot kijavították, a 14. században pedig mindkét szélén cölöpvasas kerítéssel határolt mély árokkal vették körül, ami a 14–17. századi templom körüli temetőnek is a határa volt, s a korábbi sírokat metszette. Az árkon kívül a domb lejtőjén helyezkedett el az államalapítás táján használatba vettnek és a tatárjárás korában (?) felhagyottnak sejtett „Árpád-kori temető”.¹⁸² Miután azonban e temető öt sírja I. László H24 és H? (4) denármellékletét tartalmazta, egy másik sír mellett pedig II. Béla H54 denárának szórványlelete került elő,¹⁸³ az sem lehetetlen, hogy a temetkezés eleve templom körüli

173 CSALOG 1964.

174 „A templom a 13–14. században épülhetett. A templom körül előkerült 13–14. századi temetőnek azonban volt egy 11. századi előzménye. A későbbi temető rátelepült a korábbira, nagy részt elpusztítva annak sírjait. A temető legalább három rétegű volt... A temető K-i felén temetőárok helyezkedett el, amely sírokat vágott. Ennek betöltésében 13–14. századi edénytöredékek, vaskés került elő.”: GALLINA 1999, 103–104: Nr. 31; vö. KÖHEGYI 1966.

175 SZATMÁRI-VÁGÓ 1993, 18–20, 48: 24. kép, 51: 30. kép; SZATMÁRI 2005, 97.

176 SZABÓ 2005, 222–223.

177 GYÖRFFY 1963, 505; MRT 8, 336–338: Nr. 7/3, 342–343: Nr. 7/10, 349–350: Nr. 7/36, 354–355: Nr. 7/58; SZATMÁRI 2005, 107–108.

178 A 34. sír mintegy másfél, a 35. sír kb. egy méterre volt az alapozási árok külső szélétől. Mindkét sír részleges lovas temetkezésű lovasíjász hagyatéka volt, a 35. sírban rézdrót berakású trapéz alakú kengyelpárral, ami a temetkezést a 10. század második felére keltezi: SZATMÁRI 1996; KOVÁCS 1986, 110–116; KOVÁCS 1986a, 204–223.

179 1911–1917-ben és 1927-ben a templom körüli temető ásatásakor egy-egy sírból „rendkívül feltűnő mongol típusú” koponya került elő, ezeket Szatmári Imre az 1993. évi ásatás fentebb említett két temetkezésével együvé tartozónak feltételezte: SZATMÁRI 1996, 162.

180 „A két temetőrészlet, a temetőárok, valamint a feltételezett templom viszonya még számos kérdést rejt magában. Például nem tudjuk, hogy a korábbi köznépi temetőnek van-e szerves átféjlődése a templom körüli temetőbe, aminek szintén csak csekély részét tártuk fel, ezért periódusait sem ismerjük. Megválaszolásra vár a temetőt övező árok és temető(k) pontos viszonya. Mindezen felül még a feltételezett templom feltárással is várat magára.”: GALLINA 2004.

181 Tettamanti Sarolta vetette fel, hogy Tiszafüred mellett Zentán (*32) lehet „nyomon követni egy és ugyanazon közösségen belül a pogány-keresztény temetőváltást: TETTAMANTI 1975, 89.

182 HORVÁTH 1970, 126–128; HORVÁTH 1971, 34–35.

183 Az ásató Kálmán-érme előkerülését is említette – HORVÁTH 1970, 127. –, ennek nyomára azonban az MNM leltárkönyvében nem sikerült rábukkannom.

temetőben indult, vagyis Tettamanti álláspontját jelenleg sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet. Előzetesen közölt.

20. *Veszprémfajsz (Ve)-Mulató-tető*: a középkori Fajsz falu török korig fennálló, 1258-ban először említett egyhajós, ismeretlen szentélyű templomának alapfala a 78 síros temetőrészlet hét sírja fölé került.¹⁸⁴ Előzetesen közölt.

III.3. 21–32. A KÉSŐBBI TEMPLOM ÉPÍTÉSEKOR
EGY KORÁBBI FALUSI, VAGY INKÁBB EGY KORÁBBI
TEMPLOMHOZ TARTOZÓ TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐ
SÍRJAIT BOLYGATTÁK MEG

21. *Békéscsaba (Bé)-2/78. lh., Megyeri falu helye*: az 1383-ban először említett Megyer egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cinterméből feltárt 87 síros részlet. A templom alapárka a 17. sírt, a szentélybe ássott kriptá nyugati zárófala pedig a 42. és 45. sírt vágta el, s bár a templom nem pontosan keltezett, minden bizonnyal nem Árpád-kori, ezért a megbolygatott temetkezések sem feltétlenül egy 10–11. századi falusi temetőből, hanem egy annál későbbi cinteremből valók is lehetnek.¹⁸⁵ Előzetesen közölt.

22. *Budapest XI. ker. (Újbuda), Kánai kolostor*: az 1240-ben először említett egyhajós, karzatos és félköríves szentélyzáródású templom és 1077 sírral teljesen feltárt 12–13. századi templom körüli temetője. A templomhoz

„délről csatlakozó kolostor egy korábbi temetőre épült, feltehetőleg a 13. században”.¹⁸⁶ A templomfalak nyugati részét nyugat felé toldották meg, a toldás a nyugati oldalon három, az északon egy sírt vágott át.¹⁸⁷ Előzetes jelentés.

Dăbâca (jud. Cluj, Rom)-Grădina lui Tamaș – l. 23. Doboka-Alexandru Tamaș kertje

23. *Doboka (rég.: Szolnok-Doboka m.; Dăbâca, jud. Cluj, Rom)-Alexandru Tamaș kertje (Grădina lui Tamaș)*: I. István 1003. évi hadjáratának vezére, Doboka ispán volt a névadója a földvárban létesített ispáni székhelynek, ahol a nevezett kertben feltárt templom fala mellett I. László nyolc denárából álló érmelelet került elő. A kétperiódusú, megnagyobbított, egyenes szentélyzáródású kötemplom alapfalai korábbi sírokra épültek, illetve sírokat metszettek, ezeket Kurt Horedt egy korábbi, megfigyelés nélküli fatemplom cintermének tekintette,¹⁸⁸ de akár falusi temető is lehetett. Részben előzetesen közölt.

24. *Esztergom (KE)-Királyi város: Szent Lőrinc-plébániatemplom (Széchenyi tér 26.)*: az. ún. királyi város északi részén épült a királyi udvarnokok először csak 1202-ben említett, a legkorábban egyhajós, patkó alakú szentélyzáródású temploma, s a 11–17. század között használt, majd folyamatosan bolygatott, templom körüli temetőjének 240 síros részlete.¹⁸⁹ A királyi udvarnokok templomának alapfala több temetkezést metszett, amelyek talán egy korábbi templomhoz tartoztak. A 19. század végén 1615-ig meghatározott kibocsátású

184 A feltárások során csak a gótikus bővítmény falai láttak napvilágot: RITÓK 1984, 94: 2. ábra. A 76. sír „a templom késő román építési korszakát megelőzően került a földbe, mivel részben a toronyalapozás alatt feküdt, s a közvetlenül rátemetett 75. sír sem lehetett sokkal későbbi, noha felette már gótikus falazat áll. További öt temetkezés terminus post quem non-ja még korábbi időszakra tehető: a 8. sír olyan falcsonton alatt fekszik, amely valószínűleg korábbi a török korig fennálló templom első építési periódusánál is, s ugyanezt mondhatjuk el a 39., 44., 45. és 49. sírról is”. Uo. 93. E melléklet nélküli sírokat a soros (falusi) temetők hagyományát követő temetkezési szokásai, valamint a mellékletesek jellegzetes köznapi ékszerai „11. század utolsó éveire, esetlegesen a 12. század elejére” keltezhetik: uo. 104; vö. MRT 2, 258: Nr. 52/2. lelőhely.

185 JANKOVICH–MEDGYESI–SZATMÁRI–TORMA 1998; SZATMÁRI 2005, 136.

186 A korábbi temető típusát nem nevezte meg: TARI 2000, 34. A faluról közvetlen okleveles adat nem maradt, Nevegy falu 1325. évi határjárása alapján azonosítható: TEREI 2005, 39. A templomot 1240-ben említik először: TARI 2000, 34.

187 TEREI 2005, 44; TEREI 2005, 89. „A falu keletkezésekor, a 12. század közepén elsőként építhették meg a templomot, és jelölték ki a körülötte fekvő temető helyét, hiszen korábbi, Árpád-kori beásást ezen a területen nem találtunk ... az első építési fázis ... félköríves szentélyzáródású templomrész volt. A nyugati részén torony állhatott ... [Egy későbbi periódusban] a templomot 7 méterrel nyugat felé megtoldották. Ezzel a toldással átvágtak több korábbi Árpád-kori sírt is.”: TEREI 2005a, 97.

188 GYÖRFFY 1987, 66–67. „Außerhalb der Walllinien wurden in Dăbica zwei Kirchen freigelegt. Die eine im ‚Garten [Alexandru] Tamaș‘ ist kleiner. Vermutlich neben einer Wand und nicht in ihren Mauertrümmern entdeckte man einen Verwahrfund mit acht Münzen von Ladislaus I., der ihre Erbauungszeit in das ausgehende 11. Jh. ansetzt. Auf eine vorhergehende Holzkirche könnte aus der Beobachtung geschlossen werden, daß der Steinbau ältere Gräber überlagert oder überschneidet. An der derselben Stelle wurde eine größere Kirche errichtet, um die ein Friedhof entstand. Von diesem wurden 57 Gräber freigelegt, die durch Münzen bis an den Beginn des 13. Jh. datiert werden.”: HORED 1986, 138. A templom körüli temetőben talált érmék közöletlenek, vö. VELTER 2002, 344: Nr. 124. Ana-Maria Velter ezt a templomot, templom körüli temetőjét s a kincsleletet vétesen a mai Boldiga/Boldágá-dűlőben állt, egykor a Boldogasszony tiszteletére szentel háromperiódusú plébániatemplom mellől származtatta – VELTER 2002, 344: Nr. 125–132. –, de ott csak talán csak egy 11. századi bizánci érme vagy III. Béla rézpenze látott napvilágot. Vö. PASCU–RUSU–IAMBOR–EDROIU–GYULAI–WOLLMANN–MATEI 1968, 169, 201; BÓNA 1986, 218; VELTER 2002, 344: Nr. XX. 125–132; 354: Nr. IV. 15–22. Nem világos, hogy a templom körüli temetők mellett milyen további három, 11–12. századi, mindenesetre közöletlen temetőre is történt még utalás: PASCU–RUSU–IAMBOR–EDROIU–GYULAI–WOLLMANN–MATEI 1968, 201. Összefoglalóan: BENKÓ 1994a.

189 MRT 5, 140–142; HORVÁTH 2000, 360; HORVÁTH 2000a, 578; MÉSZÁROS 2007, 620.

szórványtelepek között II. Béla H? denára is előkerült.¹⁹⁰ Ásatási jelentés.

25. *Felsőörs (Ve)-R. k. templom:* az 1226–1244 között már álló egyhajós, patkó alakú szentélyzáródású (?) templom alatt „a legkorábbi [12. sz. végi] periódusba tartozó falak alapozásával átvágott sírok bizonyága szerint egy nyom nélkül eltűnt még korábbi templom meglétét feltételezhetjük”.¹⁹¹ A bizonyíték nélküli állítás nem zárja ki egy korábbi falusi temető jelenlétét sem. Előzetesen közölt.

26. *Felsősolca (BAZ)-Nagyszilvás utca 23.:* az 1281-ben először említett település 13–14. században már állt egyhajós, félköríves szentélyzáródású Szent Mihály-plébániatemploma cintermének 11–18. századi, 189 síros részletei. A templom több sírra ráépült, ami egy korábbi egyház templom körüli temetőjéhez tartozhatott.¹⁹² Előzetesen közölt.

27. *Hetényegyháza (BK)-Belsőnyír, Zana-tanya:* az azonosítatlan Árpád-kori falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma és templom körüli temetőjének 46 síros részlete. A templom alapozásakor „elmetszett sírok a templomépítést megelőző temetkezést bizonyítják, illetve esetleg egy korábbi templom meglétére engednek következtetni”.¹⁹³ Ásatási jelentés.

28. *Hévízgyörk (Pe)-R. k. templom:* amikor megásták az 1438-ban először említett település Szent Péter-temploma második periódusának, a 13. század végére–14. század első felére keltezett egyhajós, egyenes szentélyzáródású épülete alapozási árkát, akkor a korábbi félköríves szentélyzáródású templom cintermének 26

síros részletéből nyolc temetkezést (3., 4., 6., 7., 11., 21–22., 24. sír) megbolygattak.¹⁹⁴ A templom kutatása közölt, a temetőrészleté csak előzetesen.

29. *Kardoskút (Bé)-Hatablaki-kápolna-dűlő:* azonosítatlan falu¹⁹⁵ templom körüli temetőjének legalább 66 síros, 11–12. századi részletei. A szórványtelepek között I. István H1a denára is előkerült.¹⁹⁶ Méri István egy korábbi, a 11. század végére keltezett egyenes, és egy ráépült későbbi, a 12. század vége–13. század elejére keltezett félköríves szentélyű templomot tárt itt fel, ahol az utóbbi alapozásának döngölt földjébe az „első templom törmelékéből habarcs- és tégladarabkák, sőt az első templom körüli temető itt-ott megbolygatott sírjaiból embercsontdarabok, sírleletek (pl. „S”-végű hajkarika) is bekerültek”.¹⁹⁷ Kulcsár Mihály feltételezte, hogy az első templom alapozása még egy korábbi temetkezést (18. sír) is megbolygatott volna, de Méri feljegyzései alapján az ötletét el kellett utasítania.¹⁹⁸ A templomásatás közölt, a temetőrészlet közöletlen.

Moldovenesti (jud. Cluj, Rom)-Biserica Unitariană/Cetate – I. 32. Várfalva-Unitárius templom

Senta (opšt. Senta, Sze)-Farkas-tanya – I. *32. Zenta-Farkas-tanya

30. *Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom:* az 1102-ben először említett Szentmártonfalva Szent Márton-templomának előzményeül tekinthető Karoling-kori templom és temetője használatának folyamatossága a 11. századig egyelőre bizonyítatlan,¹⁹⁹ mindenesetre a 11. század elején egy faszerkezetű, egyenes szentélyzáródású egyház állhatott itt,²⁰⁰ majd I. László

190 Összefoglalóan: MRT 5, 140: 8/3j. lelőhely, 142: 17–18. jegyzet.

191 MRT 2, 89–90: Nr. 19/2.

192 „A templom körüli temetőben megfigyelt jelenségekből arra következtethetünk, hogy talán nem ez volt a legkorábbi egyházi építmény a területen. Több olyan sírt tártunk fel, amelyekre ráépült a templom, példának említhetjük a 163. sírt, amelyet két sima S-végű hajkarika keltez a 11–12. századra. E temetkezések felvetik a lehetőségét, hogy esetleg állhatott itt egy korábbi egyházi épület, melynek régészeti nyomát azonban nem sikerült megfigyelnünk”: SIMONYI 2005, 307.

193 V. SZÉKELY 1982; V. SZÉKELY 1983. V. Székely György szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

194 TARI 1989, 21–23; TARI 1995, 150–151; TARI 2000, 74–75, 227.

195 Korábban tévesen az 1221/1550-ben először említett Szilasegyházzal, illetve egy feltételezett Hatablak nevű faluval azonosították: SZATMÁRI 2003, 6: 3. jegyzet; SZATMÁRI 2005, 129; vö. GYÖRFFY 1963, 514; HÉVVÍZI 1995, 99–100.

196 FÉK 46: Nr. 531; MÉRI 1958, 56–57. Méri István közöletlen temetőásatása 41 sírjának anyagát a MNM KO leltárkönyvében Kovalovszki Júlia szíveségéből tekinthettem át. Az azonosítás: SZATMÁRI 2003, 6: 3. jegyzet.

197 MÉRI 1964, 5, ill. 4–8.

198 KULCSÁR 1995, 229.

199 A 9–10. századi Karoling-kori templom valószínűleg a mai templom főhajójának kriptaterébe esett, de a kisméretű cintermének három-négyrétegű, korhatározó leleteket tartalmazó temetkezései bizonyítják a hajdani létét. E templom és temető „használatának felső időhatárát leleteink és a régészeti megfigyeléseink alapján nem tudjuk pontosan meghatározni. Elképzelhető, hogy a használatuknak a magyar honfoglalást követő években vége szakadt, az épület ebben a zavaros időszakban megsérült, elpusztult, a temetőt felhagyták. Valószínűbbnek tartjuk azonban a másik lehetőséget, miszerint az épület és a temető folyamatosan a 11. század elejéig tovább használták, amikor is sor került a templom bővítésére”: KISS-TÓTH 1993, 185.

200 „Részben a korábbi temető sírjai fölé és nyilván a korábbi, talán a magyar honfoglalás korában megsérült 9. századi templom helyére, annak pótlására épült fel egy faszerkezetű, szintén keletelt, egyenes szentélyzáródású templom, amelynek létezéséről csupán néhány, pontosan a későbbi templom falai alatt szuperpozícióban lévő cölöplyuk tanúskodik”: KISS-TÓTH 1993, 183.

korában az 1102-ben említett félköríves szentélyzáródású téglatemplomot építették fölébe.²⁰¹ A 69 sírig feltárt cinterem korai megnyitásáról I. István H1 denárának sírlelete tanúskodik.²⁰² Előzetesen közölt.

31. *Tápiógyörgye (Pe)-Ilike-part*: az 1541 körül először említett Hylyke pusztán 47 sírig feltárt templom körüli temetőt valószínűleg egy 11. századi fatemplom körül létesítették, s több temetkezését (7., 27–28., 31., 42., 46. sír) a későbbi egyenes szentélyzáródású kőtemplom alapozási árka vágta el.²⁰³ Közölt.

32. *Várfalva (rég.: Torda-Aranyos m.; Moldovenești, jud. Cluj, Rom)-Unitárius templom (Biserica Unitariană/Cetate)*: az 1075-ben először említett Tordavár ispáni várához tartozó várnépek 13. században épült, ma is fennálló temploma, amelynek esetleg fatemplom előzménye volt, cintermében a 11–12. századi érmés sírokkal,²⁰⁴ de ezek a temetkezések esetleg egy falusi temetőhöz is tartozhattak.²⁰⁵ Csak az előkerült érmék kibocsátóinak adatai ismeretesek.²⁰⁶ Ásatási jelentés.

*32. *Zenta*: Tettamanti Sarolta vetette fel, hogy Tiszafüred (19) mellett Zentán lehet „nyomon követni egy és ugyanazon közösségen belül a pogány–keresztény temetőváltást. Az általa idézett két temető, Zenta-Csecstó és Zenta-Csecstó-Paphalom²⁰⁷ összekevert nevű, rosz középkori azonosítású két lelőhely. Az első Zenta (Senta, opšt. Senta, Sze)-Farkas-tanya, egy falusi temető 18 síros részlete (*32), amelynek négy temetkezéséből öt érme került elő: I. István H1 (2), H? (1), Péter H? (1) és I. András H8 (1) denára.²⁰⁸ A második Zenta-Paphalom (90). A leleteket ismertető Szekeres László egyértelműen

utal a két lelőhely különbözőségére,²⁰⁹ vagyis Tettamanti ötletének helyessége nem kizárt, de nem is bizonyított, hiszen a falusi temető használatának vége s a templom körüli temető megnyitásának ideje nem összevethető. Mindkettő közölt.

III.4. 33–119. TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

33–39. I. István érmével kezdődően

33. *Ducó (rég.: Nyitra m.; Ducové, okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk.)-Templom-dűlő (poloha Kostolec)*: egy 850 táján épített rotunda körül megnyitott, majd a fokozatosan pusztuló épület körül az 1348-ban először említett falunak a 19. századig folyamatosan használt, 1882 serral csaknem teljesen feltárt, mintegy 2200 sírosra becsült templom körüli temetője, amelyben a különféle időszakokban eltérő sírmélységeket ástak, ezért aránylag kevés korábbi sírt bolygattak meg. A tárgyalt másfélszáz évből 96 sírban volt pénz, kezdetben ritkábban, I. László és három utóda alatt meglepően nagy mennyiségben.²¹⁰ Előzetesen közölt.

Ducové (okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk.)-Poloha Kostolec – l. 33. Ducó-Templom-dűlő

34. *Esztergom (KE)-Szent Kozma és Damján-templom*: az először 1221-ben is csak közvetve említett Kovácsi település, illetve városrész 1270-ben említett háromhajós, a vasút alatt feltárhatatlan szentélyű temploma és templom körüli temetőjének mintegy 140 síros, 11. századi részlete.²¹¹ Ásatási jelentések.

201 KISS-TÓTH 1993, 188–189; VALTER 2004, 47–48.

202 KISS-TÓTH 1993, 187; KISS 2000, 248, 252.

203 Az egyenes szentélyzáródású fatemplom nyomát az 50–60 cm széles, szakaszos alapárok rajzolta ki. Talpfákon nyugvó boronaszervezetű lehetett, és a 11–12. században már állhatott: TARI 1995, 107, 115–116, 150–151, 188–192; M. ARADI 1998, 113; TARI 2000, 227.

204 HOREDT 1986, 139.

205 Benkő Elek megfigyelése szerint a cinterem temetkezései a kerítőfalon belüli térségre korlátozódtak, a 11–12. századi sírok viszont azon kívül helyezkedtek el. Szíves közlését ezúton is megköszönöm.

206 SABĀU 1958, 291: Nr. 25; VELTER 2002, 348: Nr. XL. 214–218.

207 TETTAMANTI 1975, 89, 84: Nr. 251; FÉK 886; uo. 85: Nr. 258; FÉK 885.

208 FÉK 66: Nr. 886; FOLTINY-KOREK 1944–45, 170; SZEKERES 1971, 101; SZEKERES 1983, 47, 68, 152; STANOJEV 1989, 109–113: Fo. 32–34; BÁLINT 1991, 261: Nr. 327; Kovács 1991, 414: Fo. 34/2. Megjegyzendő, hogy a templomos falu nevére az ásatók a „Csecstó” azonosítást ajánlották, ezt elvetette: SZEKERES 1983, 123.

209 A 11. század végén, legkésőbb a 12. század elején épült templom és cinterme az Orompart peremén álló Paphalom nevű dombon helyezkedett el, a feltárások a domb a tetejére, valamint a déli és keleti részére terjedtek ki. A falusi temetőrészletre a Paphalomtól mintegy 600 méterre délre, a műút nagy kanyarulata felett álló dombon bukkantak: SZEKERES 1971, 100–101.

210 Ruttkay 2005, 32–37. A temetőnek a tárgyalt korszakbeli érmeanyagát Alexander Ruttkay szívességéből ismerhettem meg. A rotunda építését Gervers-Molnár Vera a sírkertben talált I. István, I. András, Salamon és I. László veretek alapján a 11. századra keltezte: GERVERS-MOLNÁR 1972, 30–31, 73: 96–99. jegyzet.

211 Vö. MRT 5, 177–180; GYÖRFFY 1987, 271–273. Az érmés sírok adatait és érméit Horváth István szívességéből ismerhettem meg. Zolnay László feltevését követve Horváth a templomot később a Szent Kozma és Damján-templommal azonosította: HORVÁTH 1994, 201; HORVÁTH 2000, 360; HORVÁTH 2000a, 579.

35. *Esztergom (KE)-Szentkirály II. (Bekő-féle homokbánya)*: az Árpád-kori, 1141–1162 táján először említett Obon/Abony, később Szentkirály falu egyhajós, kívül szögletes, belül félköríves szentélyzáródású Szent András-plébániatemplomához tartozó sírkert mintegy 380 síros, 11–12. századi részlete.²¹² Ásatási jelentések.

36. *Gyula (Bé)-Fövenyes*: az először 1336-ban említett Fövenyes/Fevenyes falunak a keleti oldalán félköríves szentélyű rotundája, amelyet később az északi oldalán egy másik, teljes kör alakú kápolnával bővítettek, s végül az egész helyére egyhajós, négyszögletes szentélyű templomot emeltek. Templom körüli temetőjének 152 síros, 11–16. századi részlete.²¹³ Közölt.

37. *Kaposvár (So)-61. sz. Északi tehermentesítő út*: talán az 1061-ben említett Keszi falu 11. századi első, egyhajós, szögletes szentélyzáródású, és 16. századi második, meghatározhatatlan alaprajzú temploma legalább egyharmad részében elpusztított, a 18. század közepéig használt templom körüli temetőjének 1244 síros részlete.²¹⁴ Közölt.

38. *Kuncsorba (JNSz)-XIV. dűlő*: azonosítatlan Árpád-kori település teljesen elpusztított, megállapíthatatlan alaprajzú templomához tartozó, megbolygatott sírkert 65 síros, 11–12. századi részlete.²¹⁵ Ásatási jelentés.

39. *Németkér (To)-Látóhegy*: talán az 1333-ban említett Kér falu feltáratlan temploma cintermének 29 síros részlete.²¹⁶ Közöletlen.

40–42. Péter érméjével kezdődően

40. *Pétervására (He)-Vár*: az 1247-ben először említett Peturwasara templomának kutatása nélkül feltárt, megbolygatott templom körüli temető 68 síros,

11. századi–középkori részlete.²¹⁷ Közölt.

41. *Székesfehérvár (Fe)-Romkert/Szűz Mária-prépostság (Királyi bazilika)*: az 1015-ben alapított háromhajós, félköríves fő-, és két négyzetes oldalszentélyzáródású királyi bazilikában feltárt temetkezések között a 2/1971. férfisírban az északi oldalhajó északi fala mellett I. István négy és Péter egy denára került elő.²¹⁸ Ásatási jelentések.

42. *Szob (Pest m.)-A beszobi templomrom mellett*: az 1295 táján először említett Kovácsi falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású templomához tartozó megbolygatott templom körüli temető legalább 56 síros, 11–12. századi részlete.²¹⁹ Közölt.

43–49. I. András érméivel kezdődően

Cluj-Napoca (Rom)-Mănăstur, Calvaria – I. 45. *Kolozsvár-Kolozsmonostor, Kálvária*

43. *Esztergom (KE)-Kovácsi, Szent Mihály-templom*: az először 1221-ben is csak közvetve említett Kovácsi település, illetve városrész 1270-ben említett, Szent Mihály arkangyalról elnevezett „kisebb románkori” temploma sírkertjének folyamatosan bolygatott, majd 140 sírig feltárt, 11–12. századi részlete.²²⁰ Ásatási jelentés.

44. *Kaposfő (So)*: az 1275-ben először említett Szomajom faluban épült bencés monostor megbolygatott templom körüli temetőjének feltárt részlete.²²¹ Ásatási jelentés.

45. *Kolozsvár (rég.: Kolozs m.; Cluj-Napoca, jud. Cluj, Rom)-Kolozsmonostor-Kálvária (Mănăstur, Calvaria)*: az Árpád-kori ispáni székhely 1214-ben említett Boldogságos Szűz Mária rotundája²²² 11–16. századi

212 Vö. MRT 5, 184–185; Györfy György feltételezte, hogy 1038. augusztus 15-én az itteni „palotájában” halt meg I. István király: GYÖRFFY 1987, 277–282; HORVÁTH 2000, 360; HORVÁTH 2000a, 579–580. Az érmés sírok adatait és érméit Horváth István szívességéből ismerhettem meg.

213 Az adatgyűjtésem elején még közöletlen adatokat Szatmári Imre szívességének köszönhettem, vö. SZATMÁRI 1992. Azóta a publikáció megjelent: SZATMÁRI 1996a, 23–41; SZATMÁRI 2005, 113–114. Egyértelmű, hogy a két – ma is meglévő – H1 denár nem szórványként, hanem sorszám szerint ugyan nem ismert sírleletből (önkényesen két sír egy-egy veretének tekintettem őket) származtak Implom József 1934. évi ásatásán: SZATMÁRI 1996a, 26, 33, 39; GERVERS-MOLNÁR 1972, 33, 56, 73: 106. jegyzet.

214 BÁRDOS 1978, 198–201; BÁRDOS 1987, 10–14, 45.

215 Az adatokat Kovács Gyöngyi és Aradi Csilla szívességének köszönhetem. Az ásatási beszámoló tévesen, Kiskunfélegyháza-Páka lelőhelyénv alatt jelent meg: KOVÁCS-KRIVECZKY 1991.

216 ÓDOR 1999, 166: Nr. 3; K. NÉMETH 2001, 392, 399.

217 NAGY 1973. A zavaros adatokat összefoglalta: RÉVÉSZ 2008: Nr. 43; vö. GYÖRFFY 1987a, 124–125.

218 KRÁLOVÁNSZKY 1971; SIKLÓSI 1994; BICZÓ 2000; BICZÓ-TÓTH 2000.

219 MRT 9, 340–342: 26/38. lh.

220 MRT 5, 178–179: 8/17. lh; HORVÁTH 1981; GYÖRFFY 1987, 271–273; HORVÁTH 1988, 301; HORVÁTH 2000, 360; HORVÁTH 2000a, 579.

221 DRAVECZKY 1966.

222 A kívül kerek, belül hatkaréjos rotunda nyugati felét a 13. század után egy hajóval építették át, amelyhez a megmaradt három karéj apszisként csatlakozott: IAMBOR-MATEI 1979, 620.

templom körüli temetőjének 11–14. századi, 159 síros részletei.²²³ Közölt.

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-časť Dražovce, kostel Sv. Michala – l. 46. Nyitra-Zobordarázs, Szent Mihály-templom

46. *Nyitra (rég.: Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Zobordarázs (časť Dražovce), Szt. Mihály-templom (kostel Sv. Michala):* az 1113-ban először említett faluban a 11. század közepe előtt épült egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom 11–18. századi cintermének több alkalommal feltárt, összesen 585 síros részletei.²²⁴ Részben közölt.

47. *Óbars (rég.: Bars m.; Starý Tekov, okr. Levice, Nitriansky kraj, Szlk.)-Várhegy (Hrad), Pri Kostole:* sírletek az I. István alapítású, 1075-ben először említett várispánság és a barsi esperesség 1156-ban említett ismeretlen alaprajzú, a gótikus templom alatt meghúzódó templomának 11–18. századi templom körüli temetőjéből.²²⁵ Előzetesen közölt.

Pădureni (jud. Timiș, Rom)-Dealul Bisericii – l. 49. Temesliget-Beszerikucza-domb

Starý Tekov (okr. Levice, Nitriansky kraj, Szlk.)-Hrad, Pri Kostole – l. 47. Óbars-Vár

48. *Szentes (rég.: Cserebökény; Cso)-Kaján (Temetőhalom):* az 1523-ban először említett Árpád-kori Masegyház falu egyhajós, enyhén patkóíves apszisú temploma és cintermének több alkalommal feltárt, összesen 92 síros, 11–12. századi részletei.²²⁶ Előzetesen közölt.

49. *Temesliget (rég.: Temes m.; Pădureni, jud. Timiș, Rom)-Beszerikucza-domb (Dealul Bisericii):* azonosítatlan település ismeretlen alaprajzú temploma cintermének

25-30 síros, 11. századi részlete.²²⁷ Előzetesen közölt.

50. *Béla dux érméjével kezdődően*

Bratislava (Bratislavský kraj, Szlk.)-Hrad – l. 51. Pozsony-Vár

Karcsa (BAZ)-Kormoska: az 1186-ban először említett falu teljesen feltárt 107 síros, templom körülinek feltételezett, de végül falusinak meghatározott 11. századi temetője, amelyet a listából ki kellett hagynom.²²⁸

50. *Pozsony (rég.: Pozsony m.; Bratislava, Bratislavský kraj, Szlk.)-Vár (Hrad):* az I. István kori várispánságban a 11. században épült, de csak 1209. évi első említésű háromhajós, elpusztult szentélyű Szent Salvator/Megváltó-templom cintermének össze nem függő, 229 síros, 11–12. századi részletei.²²⁹ Közölt.

51–52. *I. Béla érméjével kezdődően*

51. *Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom:* azonosíthatatlan Árpád-kori falu elpusztított, s megállapíthatatlan alaprajzú templomából és templom körüli temetőjéből megmentett 340 síros, 11–12. századi részlet.²³⁰ Ásatási jelentés.

52. *Dóc (Cso)-Kötörés:* a feltételezeten 1266-ban először említett Sód (Soud) falu ismeretlen alaprajzú temploma 1903–1905 között évente megbolygatott templom körüli temetőjének egyik temetkezéséből való lelet.²³¹ Ásatási jelentés.

53–57. *Salamon érméjével kezdődően*

Biharudvari – l. 55. Sárrétudvari (HB)-Ref. templom

Bratislava (Bratislavský kraj, Szlk.)- časť Devín – l. 54. Pozsony-Dévény, Várhegy

223 IAMBOR–MATEI 1979; IAMBOR–MATEI–HALASU 1981; IAMBOR–MATEI 1983; GYÖRFFY 1987a, 353–356; VELTER 2002, 344: Nr. XVII. 98–116; csak az I. László-érmék listája: uo. 354: Nr. III. 10–14. Az I. András-denárt nem a templom körüli, hanem a vár délnyugati sarkában létesített temetőből származtatta: BENKŐ 2000b, 372; BENKŐ 2000c, 597.

224 RUTTKAY 1989, 88–90; GYÖRFFY 1998, 369–370; SZÉNÁSSY 2002, 64–65; RUTTKAY 2005, 37–38, 56: 14. t.

225 Falusi, soros temetőnek említette: FÉK 67: Nr. 914; vö. TOČÍK 1952, 36–37, 90; GYÖRFFY 1963, 430.

226 FÉK 73: Nr. 1009; CSALLÁNY 1939–40, 23: Nr. 9, 11; TÜRK 2005.

227 FÉK 51. Nr. 619: Lighed (Rom) néven; vö. RADISICS 1870. Bóna István a kísérőleletek – pl. a gombok, nyakperecek, gyűrű – alapján a szakirodalomban forgó II., sőt III. András helyett I. András mellett foglalt állást: BÓNA 1986, 215. Az érme valószínűleg a Radisics Jenő hely. tanácsos ajándékaként az MNM É gyűjteményébe 1870. március 15-én beletárolt (lt. sz.: 1100. = 60./1870.1.) egyéb adat nélküli I. András H8 denárral lehet azonos.

228 Vö. 106. jegyzet.

229 ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 57–59, 71: 66. ábra: 3, 83, 120–129; PDOS 1989, 21–22: 1:1, Nr. 2.

230 BENKŐ 1978, 80: Nr. 118; BENKŐ 1984, 87: Nr. 160. Az ásatás leletanyagát az ásató szíves segítségével tanulmányozhattam, s ezt a munkát Tari Edit és Dinnyés István tette lehetővé. Mindezt mindannyiuknak ezúton is megköszönöm.

231 FÉK 67: Nr. 910 (Sövényháza név alatt); TÖMÖRKÉNY 1904; TÖMÖRKÉNY 1905, 419–420; TÖMÖRKÉNY–HARSÁNYI 1912, 12; VÁLYI 1994, 390.

53. *Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep*: sírleletek a csupán feltevésszerűen az 1456-ban először említett Gellértegyházával (Gelerteghaza) azonosított²³² falu egyhajós, patkóíves szentélyzáródású templomának elpusztított, s mintegy 2000 sírosra becsülhető, de csak 680 11–12. századi sírig feltárt templom körüli temetőjéből.²³³ Közölt.

54. *Pozsony* (rég.: *Pozsony m.*; *Bratislava, Bratislavský kraj, Szlk.*)-*Dévény* (rég.: *Pozsony m.*; *časť Devín*), *Várhegy*: a magyar oklevélananyagban 1288-ban említett vár 11. századi rotunda melletti templom körüli temetőjének csaknem hetedfélszáz 11–12. századi síros részletei, amelyekből egyetlen közölt sírleletet találtam Salamon H14 denárával. Sírokból megmaradt szórványleletekben, illetve közöletlen leletként I. András, Béla dux, I. Béla, I. László, Kálmán és II. Béla kibocsátású érmék is előkerültek.²³⁴ Közölt.

55. *Sárrétudvari* (rég.: *Biharudvari*; *HB*)-*Ref. templom*: az 1214/1550-ben először közvetve említett Udvari falu feltáratlan temploma sírkertjének mintegy 73-75 megbolygatott és feltárt 11. századi sírja.²³⁵ Közölt.

56. *Visegrad (Pe)-Várkert-dűlő I., plébánia-, esperesi templom*: az 1009-ben először említett visegrad-Sibrik-dombi ispáni vár közelében épült egyhajós, félköríves szentélyzáródású plébániatemplom, majd az 1060–70-es években visszabontott falai fölé épített, egyenes szentélyzáródású esperesi templom cintermének 209 síros, 11–12. századi részlete.²³⁶ Ásatási jelentés.

57. *Zalavár (Za)-Vársziget*: a használhatatlanná vált 9. századi Szent Hadrianus-zarándoktemplom s a tőle délre emelkedő Mária-templom közül Zala megye ispáni székhelye számára az utóbbit építették újjá, és valószínűleg 1019-ben Szent Adorján tiszteletére szentelték fel. Alaprajza Giulio Turco 1569-ben készített rajzáról háromhajós (?), a hajónál alig keskenyebb

félköríves szentélyzáródású templomként ismeretes, a délnyugati sarkánál négyszögletes toronnyal. Templom körüli temetőjének mintegy 400 síros Árpád-kori részletében hat 11. századi érmés temetkezés került elő.²³⁷ Ásatási jelentés.

58–74. I. László érméivel kezdődően

58. *Algyógy* (rég.: *Hunyad m.*; *Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara, Rom*)-*Ref. parókia (Parohia Reformată)*: az 1271-ben Gyog néven először említett településen álló román kori rotunda templom körüli temetőjének 69 síros, 11–12. századi részletei.²³⁸ Előzetesen közölt.

59. *Bajmóc* (rég.: *Nyitra m.*; *Bojnice, okr. Prievidza, Trenčiansky kraj, Szlk.*)-*Szent Mihály-templom (kostel Sv. Michala)*: az 1113-ban először említett település 1244-ben először említett, ismeretlen alaprajzú temploma cintermének 33 síros, 11–16. századi részlete.²³⁹ Közölt.

60. *Biharszentjános* (rég.: *Bihar m.*; *Sintion/Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Rom*)-*Klastromdomb (Deaul Mănăstirii)*: őskori ásatáson, az 1215-ben először említett falu talán feltáratlan temploma cintermének részeként előkerült sírlelet.²⁴⁰ Közölt.

Bojnice (okr. Prievidza, Trenčiansky kraj, Szlk.)-kostel Sv. Michala – l. 59. *Bajmóc-Szent Mihály-templom*

61. *Budapest XV. ker. (Rákospalota), Sín utca*: ismeretlen alaprajzú, elpusztult templom cintermének 157 síros, 11–12. századi részletei.²⁴¹ Közölt.

Čepin (opšt. Osijek, Osječko-Baranjska župa, Hor)-Ovčara, Tursko groblje – l. 62. *Csepén*

62. *Csepén* (rég.: *Verőce m.*; *Čepin, opšt. Osijek, Osječko-Baranjska župa, Hor*)-*Ovčara, Tursko groblje*: az 1256-ban először említett Chapa, 1258-ban Kendchapa²⁴²

232 KOVALOVSKI 1965, 183; HÉVVÍZI 1995, 99; SZATMÁRI 2005, 115.

233 ZALOTAY 1957; a területen feltételezhető korábbi falusi temetőről: DIENES 1965, 158–160.

234 FÉK 32: Nr. 231; PDOS 1989, 27–28: 3:3 (22.e); PLACHÁ–HLAVICOVÁ 1980, 235.

235 FÉK 65: Nr. 877 (valamint a Nr. 846. egy része); GYÖRFFY 1963, 515; MESTERHÁZY 1980; M. NEPPER 1991, 35–37.

236 SZŐKE 1979; SZŐKE 2000, 364; SZŐKE 2000a, 586; MAROSI 2008, 202–203. A temetőre vonatkozó összes adatot Buzás Gergely szívességének köszönhetem.

237 SZŐKE 2003; VALTER 2004, 38–41, 217–218; RITOÓK–SZŐKE 2005; RITOÓK 2009. A részletes adatokat Ritoók Ágnesnek és Szőke Miklós Bélának ezúton is megköszönöm.

238 PETROV 1996, 407–408; PETROV 1998; vö. GERVERS–MOLNÁR 1972, 36.

239 REMIÁŠOVÁ 1970, 208, 207: bal alsó ábra. Utóbbi cikk fénymásolatát és a templomra vonatkozó szíves közlését Nevizánszky Gábornak ezúton is megköszönöm; HLINKA–KOLNIKOVÁ–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1978, 47: Nr. 152; PDOS 1992, 104: Nr. 1./909.11; HUNKA–KOLNIKOVÁ 1994, 246: Nr. D12; GYÖRFFY 1998, 346–347.

240 ALEXANDRESCU 1955, 493–494; SABĂU 1958, 294, Nr. 4.

241 FÉK 26: Nr. 120; ÍRÁSNÉ MELIS 1997, 47; ÍRÁSNÉ MELIS 2005, 73–74.

242 Kiss 2006, 494.

temploma sírkertjének 11–16. századi, mintegy 250 síros részletei. I. László denárának sírleletén kívül további szórványlelete, valamint 12–16. századi érmék kerültek elő. Az ásató Jasna Šimić szerint a lelőhelyen 11–12. századi falusi („Bijelo Brdo culture”) temető és 13–16. századi épületegyüttes áll korabeli temetővel.²⁴³ Egyelőre azonban bizonyítatlannak tűnik, hogy egyetlen templom körüli temető, vagy valóban csak a 13. században a falusi temetőbe épített templom s annak cinterme volt-e a lelőhelyen. Előzetesen közölt.

Geoagiu de Jos (jud. Hunedoara, Rom)-Parohia Reformată – l. 58. Algyógy-Ref. parókia

63. *Ghymeskosztolány (rég.: Nyitra m.; Kostolány pod Tribečom, okr. Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, Szlk.)-Szent György-templom (Poloha pri kostole):* az 1113-ban először említett Costelan falu egyhajós, négyszögletes szentélyzáródású temploma sírkertjének 74 síros részlete. A szórványleletek között Salamon H17 denára is előkerült.²⁴⁴ Közölt.

64. *Gyula (Bé)-Szeregyháza:* a mindkét néven 1232-ben először említett Szanna vagy Szerhet falu egyhajós, egyenes szentélyzáródású temploma 1000–1300 sírosra becsült cintermének 331 megfigyelt, illetve feltárt, majd 1986-ban további 26 hitelesen feltárt temetkezésű 11–13. századi részlete. Feljegyzetlen sírszámokkal, de biztosan sírleletként I. László és Kálmán denárainak előkerüléséről maradt említés.²⁴⁵ Közölt.

65. *Hajdúdorog (HB)-Kövecses-halom:* a feltételezeten 1301-ben először említett Dorog település egyelőre még feltáratlan Árpád-kori temploma cintermének részlete.²⁴⁶ Ásatási jelentés.

66. *Jászberény (JNSz)-Necsőegyháza:* az 1403-ban közvetve, családnévként először említett Necső (Necghe, Necheyeghaz) egyhajós, négyszögű szentélyzáródású

temploma cintermének 11–12. századi, legalább 27 síros részlete.²⁴⁷ Ásatási jelentés.

67. *Kaszaper (Bé)-Templomhalom:* az 1241-ben Perg néven említett település 11. században épült egyhajós, négyszögletes szentélyzáródású, és a 16. században megújított, tehát kétperiódusú temploma 11–16. századi templom körüli temetőjének 425 síros részlete.²⁴⁸ Közölt.

68. *Kisújszállás (JNSz)-Konta-dűlő:* azonosítatlan Árpád-kori falu feltáratlan templomához tartozó, jórészt elpusztított templom körüli temető 64 síros, 11–12. századi részlete.²⁴⁹ Előzetesen közölt.

Kostolány pod Tribečom (okr. Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, Szlk.)-Poloha pri kostole – l. 63. Ghymeskosztolány-Szent György-templom

69. *Madar (rég.: Komárom m.; Modrany, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk.)-Szentkirálykúti-dűlő (poloha Szentkirálykúti):* a közvetve 1279-ben először említett Mercse falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cintermének 354 síros, 11–14. századi részletei.²⁵⁰ Ásatási jelentés.

Modrany (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk.)-Poloha Szentkirálykúti – l. 69. Madar-Szentkirálykúti-dűlő

70. *Orosháza (Bé)-Kristó-féle téglagyár:* a talán az 1525-ben említett Homokeyház falu kutatatlan templomához tartozó, többszörösen megbolygatott cinterem (?) legalább 33 síros, 11–12. századi részletei.²⁵¹ Közölt.

Sintion/Sântion (com. Borș, jud. Bihor, Rom)-Deaul Mănăstirii – l. 60. Biharszentjános-Klastromdomb

Subotica (opšt. Subotica, Sze)-Nosza, Hinga – l. 71. Szabadka-Nosza, Hingadomb

243 ŠIMIĆ 2002, 48, 50; ŠIMIĆ 2004; ŠIMIĆ 2007.

244 HABOVŠTIK 1968, 61–62; SZÉNÁSSY 2002, 30.

245 FÉK 38: Nr. 362; SZATMÁRI 1987a; SZATMÁRI 1992; SZATMÁRI 2005, 123–124. Implom József 1931., majd 1933. évi ásatásán „a feltárt sírok egy részében a csontváz szájában vagy fogán pénzek is előfordultak. Közülük a legrégebbiek Szent László denárjai, a legtöbb Könyves Kálmán idejéből való volt, de találtak XIII. századi pénzeket is (pl. IV. Bélaét)”: SZATMÁRI 1996a, 15. A 11/12. századi érméket jelképesen egy-egy darabbal szerepeltettem. Megjegyzendő, hogy a templom déli hajófala keleti végének alapozásakor megsemmisítették az 1986. évi feltárás 18. sírjában nyugvó melléklet nélküli csontváz koponyáját és felsőtestének kis részét, de nem lehetett értékelni a jelenséget: uo. 18–21.

246 FODOR 1994. „Az 1990-ben végzett kisebb leletmentő ásatás során... négy sírt tártunk fel, ezek közül az egyikben Szent László pénzének töredéke került elő, s talán ráakadtunk a templom alapozási árkanak egy kis szakaszára is.”: FODOR 2005a, 197. Falusi temető párházhöz vö. 144. jegyzet.

247 Az adatokat Madaras László szívességének köszönhetem. Necső 1449-ben már prédiuum volt: SZABÓ 1984, 44, 50.

248 FÉK 46: Nr. 533; BÁLINT 1938; HÉVVÍZI 1999, 287; SZATMÁRI 2005, 130.

249 PÁLÓCZI HORVÁTH 1986, 126–127.

250 DUŠEKOVÁ 1978; GYÖRFFY 1987a, 439–440; PDOS 1989, 133: 5:25 (169.), Nr. 1. Madar falu elődjének tekinti 1205-ös első említéssel (Modor), de szól a falu határában lévő 1279-es első említésű Marcheg faluról is: SZÉNÁSSY 2002, 49.

251 FÉK 60: Nr. 782–783; MAILÁTH 1890, 417, 420; OLASZ 1962; DIENES 1965, 154; SZATMÁRI 2005, 127.

71. Szabadka (rég.: Bács-Bodrog m.; Subotica, opšt. Subotica, Sze)-Nosza (Nosa), Hingadomb: az 1335-ben Ludasegyház néven először említett település ismeretlen alaprajzú temploma sírkertjének 133 síros, 11–14. századi részlete. A szórványleletek között Salamon H17, I. László H24, Kálmán H41, II. István H47 és II. Béla két H50 denára is előkerült.²⁵² Közölt.

72. Tótkomlós (Bé)-Szárázérpárt: az 1415-ben először említett Komlós nevű középkori falu feltárt, de közöletlenül maradt temploma, valamint megbolygatott cintermének 20 síros, 11–12. századi részletei.²⁵³ Részben közölt, illetve ásatási jelentés.

73. Veszprém (Ve)-Kálvária-domb: az 1237-ben először említett Szent Miklós-szeg egyhajós, nyugati homlokzata előtt előcsarnokkal rendelkező, négyszögletes szentélyzáródású, később gótikus stílusban kibővített Szent Miklós-plébániatemploma, amelynek cinterméből 11–12. és 15–16. századi sírokat és szórványleleteket tártak fel, az előbbieket I. László denárai keltezték, az utóbbiak Salamon, I. László és Kálmán veretei voltak.²⁵⁴ Ásatási jelentés.

74. Vésztő (Bé)-Mágori-halom: az 1222-ben először említett Csolt/Cholt-monostora²⁵⁵ előzményéhez tartozó templom körüli temetőnek²⁵⁶ mintegy 200 síros, 11–14. századi részletei.²⁵⁷ Ásatási jelentés.

75–91. Kálmán érméivel kezdődően

75. Alap (Fe)-Tavaszmajor: azonosítatlan település valószínűleg teljesen megsemmisített temploma folyamatosan pusztított cintermének 166 síros, 11–12. századi részletei.²⁵⁸ Közölt.

76. Békéssámszon (Bé)-Cigánd (1788: „Bödöröcsök kiskápolna halom”): azonosíthatatlan, tévesen a középkori Tótkutassal azonosított falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású templommaradványa és megbolygatott templom körüli temetőjének 17 síros, 12. századi részlete.²⁵⁹ Közölt.

77. Békéssámszon (Bé)-Cserepes: a talán az 1437 körül először említett Kutas (1447: Kwthws) falu megfigyelt alaprajz nélkül széthordott templomának és templom körüli temetőjének három síros, 12–16. századi részlete.²⁶⁰ Közölt.

78. Cegléd (Pe)-Kövespart: azonosítatlan település alaprajza megállapítása nélkül elpusztult temploma cintermének többször leletmentett, majd hitelesített 347 síros, 12. századi részletei. A szórványleletek között I. László H22 denára is előkerült.²⁶¹ Közölt.

Cladova (com. Păuliș, jud. Arad, Rom)-Cetate – I. 83. Kalodva-Földvár

79. Csárdaszállás (Bé)-Szent János-halom: az 1418-ban Zentyanos/Szentjános néven először említett falu kutatatlan vagy megsemmisített temploma megbolygatott sírkertjének maradványai között „egy gyermek állkapocs fogmedri részén” lelt Kálmán H? érme.²⁶² Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

80. Csökmő (Bé)-Peterd: az 1330 körül először említett Peturd egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cintermének 75 síros, 12. századi részlete.²⁶³ Ásatási jelentés.

252 FÉK 67: Nr. 918; ŠAFARIK-ŠULMAN 1954; GYÖRFFY 1963, 723–724; STANOJEV 1989, 71–88: Nr. 26–2.

253 FÉK 81: Nr. 1157–1158; OLASZ 1957; OLASZ 1959a, 35–36; OLASZ 1960. A leletkataszter fent említett két lelőhelyének azonosságáról: DIENES 1965, 161; SZATMÁRI 2005, 133.

254 FÉK 83: Nr. 1204; HUSZÁR 1963, 159; MRT 2, 236: 51./8. lelőhely.

255 Juhász Irén feltevése szerint az első, bizánci jellegű körtemplom 1046 előtt épülhetett, és talán a pogánylázadás idején pusztulhatott el, ezt egy félköríves szentélyzáródású templom követhette I. László korában, s a templom körüli temetőjének Kálmán denárával keltezett 2 sírját a 12. században elején lebontott templom fölé épített második, hosszú szentélyfalas, félköríves záródású templom alapozása vágta el. Ennek összáríumából – amelyet a háromhajós kolostortemplom északi hajófalának alapozása metszett – került elő még egy Kálmán-érme és bronz hajkarika: JUHÁSZ 2000, 282–285, 289, vö. JUHÁSZ 1992, 96; SZATMÁRI 2005, 104–105.

256 „Az egyházak számának megállapítása Csolt faluval, Mágor faluval és a monostorral kapcsolatban a források szűkszavúsága miatt szinte lehetetlen. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Csolt faluban volt-e plébániatemplom vagy nem. Történetíróink szerint Csolt falu a XIV–XV. században Mágor faluba olvadt. Mágorral kapcsolatban azonban 1552. évi adat utal meglévő templomra. Az ún. Csolt-monostort föltárták, a kései periódusában népoltár is volt a templomhajójában. Többen feltételezik, hogy a környező falvak lakói a monostort használták plébániaként, s például el falvak lakosai is az itteni temetőt használták.”: SZATMÁRI 2005, 104–106.

257 MRT 6, 183–187: 12./15. lelőhely; vö. SZATMÁRI 1995, 220–222; JUHÁSZ 2000, 284–285, 289, 287: ábra.

258 PETKES 2008, 172: Nr. 5.1, 4. táblázat. A lelőhelyet késő nomád (besenyő) falusi temetőként közölte Petkes Zsolt: uo. 184–185.

259 FÉK 23: Nr. 73; OLASZ 1959, 5–6, 37; KOVALOVSKI 1965, 183; SZATMÁRI 2005, 100.

260 FÉK 23: Nr. 75; OLASZ 1959, 8, 10–11, 36–37; KOVALOVSKI 1965, 180; SZATMÁRI 2005, 135.

261 FÉK 26: Nr. 139–140: Cegléd-Borzahegy, Bábahalom, ill. Cegléd XIII. ker., B. Molnár András-féle birtokon, Szőkehalom, Kövespart lelőhelyneveken, TARI 1995, 131–133.

262 MRT 10, 383–384: 4/19. lh., 385: 5. jegyzet; SZATMÁRI 2005, 147.

263 SZATMÁRI 1987; SZATMÁRI 1997; SZATMÁRI 2005, 140.

81. *Eger (He)-Vár, Evangélista Szent János-székesegyház*: az 1004–1009 között szervezett püspökség színhelyén emelt rotunda, majd a román kori háromhajós, félköríves szentélyfejjel és két egyenes mellékszentéllyel záródó bazilika feltételezhetően a 10. század végén megnyitott²⁶⁴ templom körüli temetőjének feltárt részleteiből kiemelt 11–12. századi, 1000-nél több²⁶⁵ temetkezésben a legkorábbi sír- és szórványelet egyaránt Kálmán denára volt.²⁶⁶ Részben közölt.

82. *Esztergom (KE)-Zsidód, Templomhely*: az 1187. évi hamis pápai bullában először említett Zsidód falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású Szent Tamás-templomának a 11-es út felszíne alatt sejthető néhány temetkezése kivételével 819 11–14. századi sírral teljesen feltárt templom körüli temetője.²⁶⁷ Előzetesen közölt.

83. *Kalodva (rég.: Arad m.; Cladova, com. Păuliș, jud. Arad, Rom)-Földvár (Cetate)*: a földvár belsejében feltárt, 1308-ban először említett pálos monostor ismeretlen alaprajzú temploma cintermének 12 síros, 12. századi részlete.²⁶⁸ Közölt.

84. *Kardoskút (Bé)-Szöllösi Á. G. központja*: a korábban a középkori Veresegyháznak vélt, de inkább az 1456-ban először említett Szőlös/Zeuleus falu hiányosan feltárt egyhajós templomának csak a nyugati, támpillérekkel megerősített falszakasza vagy bővítése, valamint templom körüli temetőjének négysíros részlete.²⁶⁹ Közölt.

Martin (rég.: Túrócszentmárton; Turčiansky Svätý Martin; okr. Martin, Žilinský kraj, Szlk.)-kostel Sv. Martina – l. 89. *Túrócszentmárton-Szent Márton-templom*

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Časť Staré Mesto, Poloha Martinský vrch – l. 85. *Nyitra-Óváros, Márton-domb-dűlő*

85. *Nyitra (rég.: Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Óváros (Časť Staré Mesto), Márton-domb-dűlő (Poloha Martinský vrch)*: az I. István alapítású

várispánság székhelyén vakították meg 1030-ban Vazult, első okleveles említése pedig 1111-ből való.²⁷⁰ A 9. századi egyenes szentélyzáródású templomra épült, Kálmán alapította, patkó alakú szentélyzáródású Szent Márton-templom 11–18. századi templom körüli temetőjének ismeretlen számú síros 11–13. századi részlete, amelyben szórványeletként még II. István H47a és II. Béla H49, H50 denára is előkerült. További szórványelet Salamon H17 denára volt.²⁷¹ Közöletlen.

86. *Ósopot (rég.: Krassó-Szörény m.; Șopotu Vechi, com. Dalboșeț, jud. Caraș-Severin, Rom)-Mírvilá-domb (Dealul Mîrviľă)*: azonosítatlan település templom körüli temetőjének 27 síros, 12. századi részlete.²⁷² Közölt.

Senta (opšt. Senta, Sze)-Paphalom – l. 90. *Zenta-Paphalom*

Șopotu Vechi (com. Dalboșeț, jud. Caraș-Severin, Rom)-Dealul Mîrviľă – l. 86. *Ósopot-Mírvilá-domb*

87. *Szászfehéregyháza (rég.: Nagy-Küküllő m.; Viscri/Deutschweißkirch, com. Bunești, jud. Brașov, Rom)-Kirchenburg*: az 1231-ben Villa Albae néven először említett település egyhajós, félköríves apszisú, majd a 13–14. században kibővített templomának cintermében feltárt három síros, 12. századi temetőrészlet.²⁷³ Közölt.

Trenčín (okr. Trenčín, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Hrad – l. 88. *Trencsén-Vár*

88. *Trencsén (rég.: Trencsén m.; Trenčín, okr. Trenčín, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Vár (Hrad)*: az 1069-ben először említett magyar határvár kerek, belül négykaréjos rotundája cintermének 12–18. századi, 14 síros részlete.²⁷⁴ Ásatási jelentés.

89. *Túrócszentmárton (rég.: Turóc m.; Martin, rég.: Turčiansky Svätý Martin; okr. Martin, Žilinský kraj, Szlk.)-R. k. templom*: az 1264-ben Zenthmarton néven először említett település kora gótikus templomát

264 FODOR 2008, 161.

265 KOZÁK 1980, 157.

266 A 205–206. sír között, 225, 236a, 269, 313i sír: FODOR 2008, 125, 127, 128, 131.

267 GYÖRFFY 1987, 318; MOLNÁR 2005, 112–113.

268 GYÖRFFY 1963, 179; BÓNA 1986, 215; BORONEANȚ-HUREZAN 1987, 67–72.

269 OLASZ 1959a, 34; vö. SZEREMLEI 1901, 474–476. Utóbbi alaprajzának magyarozatát Szatmári Imre szívességének köszönhetem; az azonosítás: SZATMÁRI 2003, 237; SZATMÁRI 2005, 149.

270 KÖBLÖS-SZÖKE 1994, 498–499; RUTTKAY 2000; RUTTKAY 2000a; SZÉNÁSSY 2002, 61.

271 KOLNÍKOVÁ 1967, 194: Nr. 20; PDOS 1/1, 202: 7:39 (311.), Nr. 21; BÓNA 1998, 35–37.

272 BĂLĂNESCU 1990, 193; VELTER 2002, 351: Nr. LXVI. 269, ill. 270–271.

273 DUMITRACHE 1978, 46; BENKÓ 1992, 27.

274 NEŠPOROVÁ 1978, 221–222; PDOS I:2, 413–414: 55/628.3; BÓNA 1998, 55.

megelőző rotunda templom körüli temetőjének néhány síros, 12. századi részlete.²⁷⁵ Közölt.

Viscri/Deutschweißkirch (com. Buneşti, jud. Braşov, Rom)-Kirchenburg – I. 87. Szászfehéregyháza-Kirchenburg

90. *Zenta (rég.: Bács-Bodrog m.; Senta, opšt. Senta, Sze)-Paphalom*: talán az 1224-ben először említett Csecstó/Chechtow falu egyhajós, patkó alakú apszisú temploma cintermének mintegy 210–310 síros részletei, amelyek hét sírjában hét érme látott napvilágot a 11–15. század közötti időből, de korszakunkból csak Kálmán H42a (1) verete származott, továbbá egy 12. századi anonim denár H99 (1).²⁷⁶ Közölt.

91. *Zsámbék (Pe)-Premontrei monostorrom*: a három egymást követő építészeti együttessel kialakult kolostortemplom 1030 táján megnyitottnak vélt templom körüli temetőjének 463 síros, 11–15. századi részlete. Az első, 11. századi templomnak csak szentélyrészlete maradt, a 12. századi második egyhajós, félköríves szentélyzáródású volt, erre épült az Ajnárd nembeli Egyed és Smaragd comes által 1205–1222 között alapított, és az 1235. évi premontrei kolostorjegyzékben először említett Keresztelő Szent János-templom.²⁷⁷ Ásatási jelentés.

92–95. II. István érméivel kezdődően

92. *Hajdúdorog (HB)-Kati-dűlő*: azonosítatlan település egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cintermének, amelyet árok választott el a településtől, 702 síros, 12–13. századi részlete. Bizonytalan, hogy a legkorábbi sírlelet érméje II. István²⁷⁸ vagy II. Géza²⁷⁹

verete volt-e. Előzetesen közölt.

93. *Kardoskút (Bé)-Fehértó északi partja*: a csupán feltevésszerűen az 1435 körül először említett Apácaegyházával²⁸⁰ azonosított falu egyhajós, négyzetes szentélyzáródású temploma cintermének sok + 298 síros, 11–13. századi részletei.²⁸¹ Közöletlen ásatási jelentés.

94. *Kiskunhalas (BK)-Sóstó, Zöldhalom*: azonosítatlan település feltáratlan temploma cintermének megmentett 93 síros, 12. századi részlete. Szórványleletként Salamon denára is előkerült.²⁸² Ásatási jelentés.

95. *Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő II., Váralja település*: a Sibrik-dombi ispáni vártól északra fekvő völgyben lévő azonosítatlan falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma sírkertjének 462 síros, 12–17. századi részlete.²⁸³ Ásatási jelentés.

96–101. II. Béla érméivel kezdődően

96. *Csenger (SzSzB)-Sanyikert*: az 1366-ban Senyikert néven először említett Senye falu egyhajós, s a hajóval egyenlő szélességű félköríves szentélyű temploma sírkertjének 240 síros, 12. századi (?) részlete.²⁸⁴ Újságcikkbéli közlés.

97. *Esztergom (KE)-Alsósziget*: a bencés apácák négyzetes hajójú, félköríves keleti és nyugati apszisú, 1141–1146 között először említett Szűz Mária-monostorának templom körüli temetőjéből több alkalommal legalább 457 11–13. századi sírt tártak fel.²⁸⁵ Előzetesen közölt.

275 KOLNÍKOVÁ 1967, 194: Nr. 15, 204: Nr. 88; PDOS 1992, 59–60: Nr. 21/837.1.

276 FÉK 66: Nr. 885; FOLTINY–KÖREK 1944–45, 149, 155; GYÖRFFY 1963, 715; SZEKERES 1971, 100; SZEKERES 1983, 22; STANOJEV 1989, 105–109: Fo. 34-1; KULCSÁR 1995, 231: 11. jegyzet. Nebojša Stanojev Csecstóval azonosította, ezt az azonosítást elvetette: SZEKERES 1983, 123.

277 GYÖRFFY 1998, 712–714. Marosi Ernő kutatási elődokumentációja szerint „Zsámbékon a középkorban három különböző építészeti együttessel (nem csupán periódussal) számolhatunk: falusi templommal, az azt a helyén felváltó premontrei monostorral, majd az annak templomát helyreállítva megtartó pálos kolostorral”. Valter Ilona ásatása bebizonyította, hogy az újonnan felismert első templom még a 11. században épült, ezt a „falusi templom” 1100 körül követte, a premontrei apátság alapítása pedig 1210–1222 táján történhetett. A 15. században leégett kolostort 1477-ben kapták meg a pálosok. A feltárt 463 sír „nagy része korábbi, mint a premontrei monostor ..., mert a premontrei monostor és templom falai ráépültek a sírokra.”: VALTER 1991a, 24–25. A temetőben anonim denárok mellett sírleletként Kálmán denára került elő: VALTER 1991; VALTER 1993. Valter Ilona levélbéli szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm; vö. TARI 2000, 173–174; MAROSI 2008, 205.

278 FODOR 1993, 64.

279 FODOR 2005a, 199.

280 KOVALOVSKI 1965, 183; Hévízi 1999, 293; SZATMÁRI 2005, 96.

281 Zalotai 1951, 20, 26–27; az érmék: 2. t: 27., 37. sír, 3. t: Péter érméje, 113., 169. (tévesen 168.-nak jelezve) sír, 4. t: 64. sír.

282 Biczó 1976; H. TÓTH 1990, 180: Nr. 310. A részletes adatokat Biczó Piroska szívességének köszönhetem.

283 KOVALOVSKI 1992; KOVALOVSKI 1995; KOVALOVSKI 1996. A részletes adatokat Kovalovszki Júlia szívességének köszönhetem.

284 HANKÓ 1992. Adatkérő leveleimre az ásató, Varga Béla, egy évtizedig nem válaszolt, majd Fábán László csengeri múzeumigazgató az ő beleegyezésével 2003-ban megküldte nekem a kért adatokat. Néhány nappal később azonban Varga, a barguzini ásatással kapcsolatosan az őt illető – egyébként természetesen szerintem minden részletében helytálló és általam véglegesen fenntartott, vö. Kovács 2003, 514: névmutató – megjegyzéseim miatt a közlés engedélyét visszavonta, amiről Fábán egy okt. 29-i faxon sajnálkozva tájékoztatott. Vargának a szakmából való távozását követően megújított kérésemre 2009 augusztusában Jakab Attila közvetítésével ismételt megkaptam Fábán Lászlótól a szükséges adatokat. Szívességüket ezúton is megköszönöm. A falunév: MOLNÁR 1979, 272.

285 FÉK 35: Nr. 297; részletesen: MRT 5, 171–173: 8/13. lelőhely; GYÖRFFY 1987, 284–285; HORVÁTH 2000, 360; HORVÁTH 2000a, 579; LOVAG 2005, 127–128.

Krásno (okr. Partizánske, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Návršie Chrib – l. 99. Ószeptlak

98. Nyitra (rég.: Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Vár (Hrad), Szent Emmerám-templom (Kostol Sv. Emmerama): a várhegy első sánca a 9. század második fele–11. század eleje között állott, a második a 11. század közepéig, majd töltelekföldjében Péter H6 denárával a harmadik, kazettás fakonstruktív sánc követte a 12. század első feléig, amikor is az első kőfalat építették. Ennek körbezárt területét a harmadik sánc fölött habarcsszennyezte agyagréteggel planírozták el, s ebbe ásták be a középkori templom körüli temetőt, amelynek megnyitását II. Béla H49 denára jelezte, míg a Szent Emmerám-templomot csak 1158-ban építették, bár bizonyára volt közvetlen előzménye is.²⁸⁶ Előzetes jelentés.

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Hrad, Kostol Sv. Emmerama – l. 98. Nyitra-Vár, Szent Emmerám-templom

99. Ószeptlak (rég.: Nyitra m.; Krásno, okr. Partizánske, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Návršie Chrib: sír- és szórványleletek az 1183-ban először említett falu egyhajós, nyugati végén kerek toronnyal ellátott, félköríves szentélyzáródású temploma 11/12–18. századi sírkertjének 1995 sírig feltárt részletéből.²⁸⁷ Közölt.

100. Perkáta (Fe)-Kőhalmi-dűlő: a teljesen elpusztult templomnak a 11. század végétől a tatárjárásig, illetve szórványosan a 13. század végéig használt templom körüli temetője, amelyen ekkor vagy a 13/14. század fordulóján kun szállástemetőt nyitottak, ez pedig a 14. század végéig állott fenn. A 99 sírig feltárt korábbi templom körüli temető egyik sírjából került elő II. Béla H54 denára.²⁸⁸ Közölt.

101. Szécsény (Nó)-Kerekdomb: egy talán templom körüli temető legalább 15 síros, 11–12. századi részletei, sírból II. Béla két H?, szórványleletként pedig egy-egy I. András H? és Salamon H17 denárával.²⁸⁹ Ásatási (= helyszinelési) jelentés.

Streisingeorgiu (jud. Hunedoara, Rom)-(Biserica Sfântu Gheorghe) – l. *101. Sztrigyszentgyörgy-Szent György-templom

*101. Sztrigyszentgyörgy (rég.: Hunyad m.; Streisingeorgiu, jud. Hunedoara, Rom)-Szent György-templom (Biserica Sfântu Gheorghe): az 1377-ben személynévként először említett falu 13. századi kőtemploma alatti, korábbi fatemplomhoz tartozó temetkezésekkel kezdődő templom körüli temető, amelynek mintegy 60 síros részletéből II. Béla két denárát is említették, de mindkettő H99 típusú anonim denárnak bizonyult.²⁹⁰

III.5. 102–119. TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK CSAK SZÓRVÁNYÉRMÉKKEL

102. Gyöngyöspata (He)-Várhegy, Szent Péter-templom: az először 1460-ban említett, a (Gyöngyös)Pata fölötti szőlőben álló Szent Péter-templom (kápolna) első, a 11. század elején épített egyenes szentélyzáródású épületét a század közepe táján vagy a harmadik negyedében lebontották, és egy nagyobb, patkóíves szentélyzáródású templomot emeltek föléje. E második templom délkeleti sarka alapozási árkának legaljáról került elő I. István oda helyezett (elvesztett?) H1 denára. Szabó János Győző azt a lehetőséget sem zárta ki, hogy az érme egy, az alapfal kiásásakor megsemmisített sírból maradt meg.²⁹¹ Közölt.

286 Vö. 85. BEDNÁR 1998. Alexander Ruttkay szerint „a máig fennálló Szent Emmerám-templomot a 13. század elején emelték, és – a részben feltételezések láncolatán alapuló vélemények ellenére – ez az építmény nem felelhet meg az írott forrásokban említett, Pribina-féle, 830 előtt Nyitrán felszentelt templomnak. Persze az a tény, hogy a templom alapozása egy sírt vágott, már akkor felvetette egy korábbi keresztény (?) építmény létezésének lehetőségét. E lehetőség az újabb ásatások eredményei alapján vált bizonyossággá: az ismert nyitrai román kori vártemplom a nyitrai vár fejlődésének valószínűleg csak a negyedik időszakára tehető. Építészeti tagozatok töredékei és fontos sírleletek szerint már a 9. században állt itt egy templom, mellette sírokkal. A Szent Emmerám patrocínium e korábbi szakrális előzmény folytatása vagy felelevenítése lehet.”: RUTTKAY 2005, 31. A források: KÖBLÖS-SZŐKE 1994, 498–499; vö. SZÉNÁSSY 2002, 56–58.

287 A sírok mellett öt karnerbe összegyűjtött csontanyag is előkerült: KRUPICA 1978, 299; KOLNÍKOVÁ 1967, 191–194: Nr. 13; HLINKA-KRAKOVSKÁ-NOVÁK 1968, 57: Nr. 63; a teljes feldolgozás: KRUPICA 1978; KRUPICA 1981; vö. PDOS 1989, 344: 10/46 (507), Nr. 1; GYÖRFFY 1998, 468. A temető új feldolgozása most készül: RUTTKAY 2005, 38; ásatási összesítő alaprajz: uo. 57: 15. tábla. Megjegyzendő, hogy a 852. és 1377. sír II. István denárának tekintett érméje valójában II. Béla H56 denára volt.

288 „Vélhetően a 13/14. századi leletanyagú 13. gödör által elpusztított 240. sír [4–6 éves gyermek] halotti obulusa lehetett ... a gödör fenekén, a begurult koponya mellől” előkerült II. Béla H54 denár: HATHÁZI 2004, 49, 62–64, 67–71, 73–75, 127.

289 FÉK 69: Nr. 944; PULSZKY 1880, 39; PINTÉR 1887, 432; NYÁRY 1907.

290 A két H99 típusú anonim denár következtében e lelőhely kívül került az anyaggyűjtésem határain, vö. POPA 1976, 52, 54; BÓNA 1986, 225; VELTER 1988, 272: Nr. 27; GYÖRFFY 1987a, 299–300. A H99 meghatározás: VELTER 2002, 351: Nr. LXIII. 262–263.

291 SZABÓ 1985, 50, 53.

103. *Zeykfalva* (rég.: *Hunyad m.; Strei, oraș Călan, jud. Hunedoara, Rom*): az először csak közvetve 1377-ben említett település ismeretlen alaprajzú templomának sírkertjében, a későbbi temetkezések egyikének töltelékföldjében lelt I. István H1 denár.²⁹² Ásatási jelentés.

104. *Nógrádverőce (Pe)-Magyarkút, Ó-Társa (Pusztatemplom)*: 11–12. századi szórványleletek, Péter H? és Kálmán H? (2) denára a forrásokban említetlen középkori Társa falu 13. századnak tekintett egyhajós, négyszegletes szentélyzáródású temploma sírkertjéből, illetve környékéről.²⁹³ Előzetesen közölt.

105. *Kunfehértó (BK)-Templomdomb*: az 1473-ban kun településként említett falu megállapíthatatlan alaprajzú temploma megbolygatott cintermének 56 síros, 14–16. századi bekerített²⁹⁴ részlete, továbbá szórványleletként Aba Sámuel H7 denára.²⁹⁵ Ásatási jelentés.

106. *Somogyvár (So)-Kupavár*: a somogyi ispáni székhelyen 1091-ben alapított bencés apátság monostorának háromhajós, félköríves szentélyzáródású temploma környezetéből és a 12. században megnyitott templom körüli temetőjéből előkerült 260 11–19. századi érme között I. András H9 és Kálmán H31, H37/38 denára volt a legkorábbi.²⁹⁶ Előzetesen közölt.

107. *Nagykőrös (Pe)-Ludaspuszta*: okleveles említés nélküli település félköríves szentélyzáródású Árpád-kori templomának kiszedett helye és a feldúlt templom körüli temetőjének szórványleletei között Salamon H? denára.²⁹⁷ Ásatási jelentés.

108. *Csongrád (Cso)-Elléspart*: az 1306-ban először említett Ellés-monostor háromhajós, félköríves

szentélyzáródású templomának 321 síros, 11–16. századi részlete I. László H27 denarával.²⁹⁸ Ásatási jelentés.

109. *Zsana (BK)-Borbényi-föld*: egy talán lokalizálhatatlan és azonosíthatatlan Árpád-kori templom cintermének szórványleletei között I. László H? denára.²⁹⁹ Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

110. *Császártöltés (BK)-Csalapuszta*: a „Középcsalától kb. 1 kilométerre, a Halasra vezető úttól balra” lévő erdőszélen fennmaradt ismeretlen alaprajzú templomrom cintermének feldúlt sírjaiból való szórvány Kálmán H? és II. Béla H? denár.³⁰⁰ Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

111. *Dombóvár (To)-Szarvasd-puszta*: az 1333-ban először említett falu feltáratlan temploma cintermének ismeretlen számú megbolygatott sírjából Kálmán H? denára.³⁰¹ Ásatási jelentés.

112. *Nyitrasárfő (rég.: Nyitra m.; Nitrianska Blatnica, okr. Topoľčany, Nitriansky kraj, Szlk.)-Szent György-templom (poloha Jurko)*: a 9. század közepe táján épült félköríves szentélyzáródású rotundának a 11–13. századi második periódusát használták az 1185-ben először említett Sarfew nevű középkori faluban, s az ehhez tartozó, 150 sírosra becsült templom körüli temető 101 síros részletéből Kálmán H38? denarának szórványlelete került elő.³⁰² Előzetesen közölt.

113. *Kopcsány (rég.: Nyitra m.; Kopčany, okr. Skalica, Trnavský kraj, Szlk.)-Szent Margit-templom (Kostol Sv. Margity)*: a 9. századi egyhajós, négyszegletes szentélyzáródású templomra és templom körüli temetőjére később, az 1392-ben először említett Kopchan faluhoz tartozóan emelt újabb templom második

292 POPESCU 1970, 455; BÓNA 1986, 218 (falusi temetőként); VELTER 2002, 350–351: Nr. LXII. 261.

293 A közelebről meghatározatlan és a II. világháborúban elpusztult Péter, két Kálmán és két III. István–III. Béla verette pénz Horváth Adolf János 1933. évi ásatásán „a templom körüli temetőben, a templomban, illetve a szomszédos szántóföldön” került elő: MRT 9, 243: 20/6. lh.

294 „Sikerült feltárni a temetőkerítés árkanak kb. 100 cm széles, dögölt aljú szakaszát. Ezen kívül nem volt temetkezés. A dombon előbb temettek, s csak később építették ide a templomot.”: GALLINA 1999, 100: Nr. 24. Kőhegyi Mihály a templom körüli temetőt a 14. század vége–16. század vége közé keltezte, ezért Gallina Zsolt megjegyzését nem lehetett a 11–12. századra vonatkoztatni: vö. KŐHEGYI 1964.

295 FÉK 48: Nr. 567; WICKER 1989, 26; az 1963. évi kunfehértó-templomdombi ásatás lelőhelyével – vö. KŐHEGYI 1964. – Wicker Erika azonosította.

296 BAKAY 1989, 146, 155, 228; az I. András H9 denár minden kapcsolat nélküli szórványlelet: uo. 350, 153: 75. ábra: 3; BÓNA 1998, 40; VELTER 2004, 42–44. Az apátságtól északra feltárt egyhajós, félköríves szentélyzáródású kis templom körül előkerült 250 sír túlnyomórészt 14–15. századi. „A feltárás későbbi szakaszában sem találtak 10–11. századi sírokat, csak a monostor 12. században nyitott temetője a legkorábbi temetkezés. Ezért nem egészen meggyőző a kis templom 11. század eleji keltezése, és ezt a kétséget a templom támpillérei is megerősítik.”: Uo. 42.

297 TARI 1998, 152.

298 GYÖRFFY 1963, 895; SZÜCS 1990, 29; PÁVAI 2000. Az adatot Pávai Éva szivességének köszönhetem.

299 FÉK 12: 17. jegyzet. Felvetődött, hogy mind az azonosíthatatlan Borbényi-föld, mind a Gyevi-tanya révén azonosítható Gyevi-föld egyaránt a Templomhely nevű lelőhelyre vonatkozott, ahol Janó Ákos 1961-ben templom maradványait és templom körüli temető néhány sírját tárta fel: GALLINA 1999, 95–96: Nr. 14, de Wicker Erika szíves közlése szerint a lokalizálás megoldatlan; vö. WICKER 1989, 27–28.

300 FÉK 48: Nr. 566: Kiskunhalas-Csalapuszta néven; WICKER 1989, 35; GALLINA 1999, 101: Nr. 25.

301 ROSNER 1987, 78: Nr. 141; ÓDOR 1999, 165: Nr. 2; vö. K. NÉMETH 2001, 392–393, 399.

302 RUTTKAY 2005, 37; vö. KOLNÍKOVÁ 1976, 174; PDOS 1989, 347: 10:49 (510.), Nr. 1; GYÖRFFY 1998, 454; SZÉNÁSSY 2002, 66–67.

padlószintje felett II. István H? denára került elő, a templom belsejében feltárt 50 sírban pedig 11–17. századi leleteket, köztük megnevezetlen érméket is találtak.³⁰³ Előzetesen közölt.

114. *Malomfalva* (rég.: *Maros-Torda m.; Morești, jud. Mureș, Rom*)-*Csittfalva* (*Citfalău*): az 1303-ban Sanctus Johannes néven először említett Csittszentivánnak az elpusztult Csittfalván állt 13. századi egyhajós, patkóíves szentélyű kőtemploma, s esetleg annak feltételezett korábbi faépület előzménye³⁰⁴ körül nyitott 12–17. századi cinterem 55 síros részletében lelt szórványlelet, II. István H44 denára.³⁰⁵ Mivel a tárgyalt korszakból nem került elő sírleletbeli érme, sorszámot csak a szórványleletnek adtam. Közölt.

115. *Temeskenéz* (rég.: *Temes m.; Satchinez, jud. Timiș, Rom*): a község határában álló dombon talán egy ismeretlen alaprajzú templom megbolygatott templom körüli temetőjének szórványleletei között II. István H45 denára.³⁰⁶ Ásatási (= beszámoló) jelentés.

116. *Edelény* (*BAZ*)-*Borsodi földvár*: az Árpád-kori földvárral „azonos dombon, de annak sáncain kívül” állt a várnépek 1334-ben először említett, Szent Lőrinc patrónusú, felismerhetetlen alaprajzú plébániatemploma, sírkertje 77 síros részletének egyetlen szórványérméje volt II. Béla H50 denára.³⁰⁷ Előzetes jelentés.

117. *Mojgrád* (rég.: *Szilágy m.; Moigrad, jud. Sălaj, Rom*): feltehetőleg egy – ismeretlen alaprajzú – templom cintermének szórványként kezelendő 11–13. századi sírleletei között volt II. Béla egy-egy H49, H50, H53 denára.³⁰⁸ Ásatási jelentés.

118. *Petőszinye* (rég.: *Abauj-Torna m.; Svinica, okr. Košice-vidiek, Košický kraj, Szlk.*): az 1276-ban először említett falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású, a 13. századtól kibővített temploma cinterme részletének 12. századi szórványleletei között II. Béla H? denára.³⁰⁹ Előzetesen közölt.

119. *Székesfehérvár* (*Fe*)-*Kálló-vízimalom*: azonosítatlan Árpád-kori település ismeretlen alaprajzú templomához tartozó, többször megbolygatott templom körüli temető 11–15. századi szórványérméi között Kálmán H? denára.³¹⁰ Ásatási (= beszámoló) jelentés.

Kopčany (*okr. Skalica, Trnavský kraj, Szlk.*)-*Kostol sv. Margity* – l. 113. *Kopcsány-Szent Margit-templom*

Moigrad (*jud. Sălaj, Rom*) – l. 117. *Mojgrád*

Morești (*jud. Mureș, Rom*)-*Citfalău* – l. 116. *Malomfalva-Csittfalva*

Nitrianska Blatnica (*okr. Topoľčany, Nitriansky kraj, Szlk.*)-*poloha Jurko* – l. 112. *Nyitrasárfő-Szent György-templom*

Satchinez (*jud. Timiș, Rom*) – l. 115. *Temeskenéz*

Strei (*oraș Călan, jud. Hunedoara, Rom*) – l. 103. *Zeykfalva*

Svinica (*okr. Košice-vidiek, Košický kraj, Szlk.*) – l. 118. *Petőszinye*

303 RUTTKAY 2005, 40; vö. BAXA–DRAHOŠOVÁ–SABADOŠOVÁ–HAVLÍK 2000, 29; BAXA 2000. Nevizánszky Gábor szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

304 HOREDT 1986, 139.

305 SABÁU 1958, 291; Nr. 26; HOREDT 1984, 59–60, 62–63, 101; BÓNA 1986, 225.

306 BERKESZI 1907, 24; SABÁU 1958, 292; Nr. 36; BÓNA 1986, 225; VELTER 2002, 349; Nr. LII. 244.

307 WOLF 2005, 136. Megjegyzésre érdemes, hogy a földvárban egy korábbi településre épített 11. századi egyhajós, patkó alakú szentélyzáródású esperesi templom körül nem volt temető, viszont a templom északi oldalfalának kidőlt omladékában Salamon H17 denára és egy a 11. század második felére keltezett rézberakásos szárú, vállába kovácsolt fülű kengyel is előkerült: WOLF 2005, 132.

308 SABÁU 1958, 290; Nr. 23; BÓNA 1986, 225; VELTER 2002, 347; Nr. XXXVI. 183–193.

309 HUNKA–KOLNÍKOVÁ 1994, 104; Nr. 219.

310 FÉK 71: Nr. 975. A megadott leltári számokon érmére nincs utalás.

IV. FÜGGELÉK

A KAUKÁZUSI HUNOK 7. SZÁZADI MEGKERESZTELÉSE KAPCSÁN

Az alábbiakban a fentebb említett, a 11–12. században még lappangó magyar és cseh pogány kultuszmaradványok több mint fél évezreddel korábbi mintegy részbeni párhuzamaként, és a közép-európai adatok életszerűségének növelésére, talán érdemes felidézni a még egykori létükben is bizonytalan Movsēs Kaľankatuaci vagy Movsēs Dasxuranči szerzőkhöz kötött,¹ a 7–10. századi eseményeket tárgyaló kaukázusi *Albánia története (Patmuť iwn Aľuanic)* című munkában² fennmaradt beszámolót az albániai Mec Kolmank egyházmegye Israel nevű püspökének az észak-kaukázusi hun fővárosban, Varačanban³ 682-ben tett követségi útjáról, amikor az erről fennmaradt beszámoló szerint – az előzményekre való tekintet nélkül,⁴ egyben pedig túlzó megfogalmazásban – a keresztény hitre térítette a hunokat.⁵ A püspök térítő útjáról szóló korabeli, szemtanúi – akár magától Israeltól származó – híradást az *Albánia története* összeállítója irodalmi átdolgozás

formájában illesztette a művébe,⁶ így maradhatott fenn benne a nomád észak-kaukázusi hunok pogány vallási kultuszaira vonatkozó eleven és szakszerű, közvetlen megfigyeléseken alapuló beszámoló.⁷ Az alábbiakban Szalmási Pál fordítását⁸ idézem Robert Bedrosian, illetőleg Charles James Frank Dowsett angol szövegének bizonyos részleteivel összevetve.⁹

„Ez a sátáni faimádatól megrontott nép az ő északi fagyoseszű bolondságában kitalált és hazug hiedelmekbe süllyedve a mocskos pogány kultuszokat nagyinak képzelte – kezdődik a beszámoló. – Ha a mennydörgéssel kísért tüzes villámok és a levegőn áthatító tüzek akár embert, akár egyéb tárgyat megütöttek, ezeket úgy tekintették, mint K'uar istennek¹⁰ felajánlandó áldozatot. Ugyan csak megégetett lovakkal mutattak be áldozatot egy bizonyos szörnyalakú óriásnak, amelyet ők T'angari Xannak szólítottak, a perzsák pedig Aspandiatnak neveztek.¹¹ Minthogy elméjük teljesen zavaros volt, mindenféle

- 1 „A legvalószínűbbnek vehető, hogy a Kaľankatuaci név késői tudákos következtetés Kaľankaytuk helység nevéből, amely a VII. században jelentős lehetett, mindenesetre az Albánia történetében ötször van említve. A Kaľankatuaci-Dasxuranči név-kettősséget pedig úgy lehetne feloldani, hogy Movsēs Dasxuran faluból származott és a Kaľankaytuk-i kolostornak volt a szerzetese.”: SZALMÁSI 1974, 97–98. Nem lehetetlen, hogy a 7. század végén–8. század elején írt I–II. könyv csupán kompiláció, míg a III. könyv szerzője a 980-as évek második feléig írta le az eseményeket, de a legkésőbből az örmény Siwnik' provincia királya, Senek'erim (1080–1105) uralkodási idejéből is említ: BEDROSIAN 2010: Translator's preface.
- 2 Vö. RÓNA-TAS 1997, 76.
- 3 Varačan?-t a Kaspi-tenger nyugati partján Samandar? és Darband közé jelzi: BEDROSIAN 2010: rh65 jelzésű térképe: Map of Aghuania in the 5th–6th centuries. From R. H. Hewsen's: Armenia. A Historical Atlas. Chicago 2001, map. 65. Andrej Zelev véleménye szerint a későbbi kazár főváros (arab forrásokban Balandžar, az örményekben Varačan) volt, s a régészek a Sulak folyó menti Verhnečirjurtovscoe gorodišče lelőhellyel azonosították, amelyet 723-ban a kazár–arab háborúban romboltak le: ZELEV 2008; vö. RÓNA-TAS 1997, 182–183. Türk Attila olyan korábbi orosz véleményt közöl, amely Varačant a másik kazár fővárossal, Semenderrel azonosította: TÜRK 2011, 16.
- 4 SZALMÁSI 1974, 96. „A kaukázusi Albánia már az ókorban ismert lakott terület volt, a Kura folyó bal partja és a Kaukázus között elterülő vidéken. Népeisége egy ma már kihalt kaukázusi nyelvet, az albánt vagy aluánt beszélte (...a névnek nincsen köze az Európában élő, indoeurópai nyelvet beszélő albánok nevéhez)... Az albánok a szomszédos örmények révén igen hamar, már a Kr. u. 4. században megismerkedtek a kereszténységgel.”: VÁSÁRY 2003, 139. Más vélemény szerint, a kelet-kaukázusi udik elődei voltak: ANTAL 1970, 150. A kaukázusi Albánia (Aghuank/Agvank, Aľuania) a mai Azerbajdzsán és Dél-Dagesztán területén, a Kaukázustól délre feküdt, és északi szomszédja volt már a Kaukázuson túl, a kaukázusi hunok területe.
- 5 A Partavban székelő Varaz-Trdat albániai fejedelem követségének élén Israel „681. december végén indult el és 63 napos nehéz téli utazás után, 682 februárjában érkezett meg a hun fővárosba”, ahol rövid ideig maradt: SZALMÁSI 1974, 95–96.
- 6 II. könyv, 40. fejezet: „Hunország megszilárdul a hitben Israel püspök igehirdetése nyomán, és csodatételei miatt örömet hallgatnak rá. (*Bishop Israye'l confirms the land of the Huns [Honastank'] in the faith, due to his teachings and they listen to him sweetly because of the miracles he worked.*)” II. könyv, 41. fejezet: „A hunok kereszténységre térnek Israel püspök által és lerombolják a (pogány) oltárokat és felállítják Krisztus keresztjét. (*The Huns believe in Christ through the efforts of Bishop Israyel; the sacrificial altars are destroyed and the Cross of Christ is erected.*)”: SZALMÁSI 1974, 99–102, 102–106; BEDROSIAN 2010, 107 (md13.htm), 109 (md14.htm); DOWSETT 1961, 155, 160.
- 7 SZALMÁSI 1974, 98.
- 8 Az örmény szöveget 1860-ban Karapet Shahnazarean Párizsban, Mkrtych' Emin pedig Moszkvában adta ki, az utóbbi reprint kiadását – EMIN 1912 – használta fordításához Szalmási Pál. Az első angol fordítást a Shahnazarean-féle kiadás és további szövegek felhasználásával Ch. J. F. Dowsett készítette: DOWSETT 1961. Az új angol fordítást készítő Robert Bedrosian teljességgel átvette Dowsett teológiai és krisztológiai fejezeteit, az I. és II. könyvből való saját fordításait pedig szintén a Shahnazarean-féle kiadásból végezte: BEDROSIAN 2010: Translator's preface (mdint.htm).
- 9 SZALMÁSI 1974. A szövegbe tett saját betoldásai (-)ben, a saját betoldásaim [ ]-ben, K. L.-lel jelezve; BEDROSIAN 2010 saját betoldásai [ ]-ben.
- 10 „A napisten [Kuar] és az égisten [Tengri kán] párhuzamos meglétéről számol be Movszesz Daszthuranci. Az észak-kaukázusi hunokról elmondja, hogy két istent tiszteltek. Az egyik neve *Tangri han*, azaz Tengri kán, akit a perzsa Aszpandiatnál tartanak azonosnak, és akinek lovakat áldoztak, mint égő áldozatot, és egy istent, akit Kuar-nak hívnak, akinek áldozatait villám sújtja. Ez a Kuar perzsa eredetű szó, és a középperzsa *hvar 'Nap'* szóval azonos.”: RÓNA-TAS 1997, 129.
- 11 SZALMÁSI 1974, 99. Bedrosian fordításában: „*These people were practising [a religion including] tree-worship, deluded into this fanaticism by satan. If a person or an object happened to be hit by the thundering fiery lightning and heavenly fire, then they considered that person or thing a kind of sacrifice dedicated to the god K'uar. They also worship a gigantic wild monster whom they call T'angri Xan God, and whom the Persians*

tévedésben botorkáltak. Dobolás és füttyülés a holttestek fölött, törrel és késsel ejtett véres vágások az arcokon és végtagokon, a meztelen testekre mért kardvágások – pokoli látvány.¹² A sírok körül forgolódva ember ember ellen, csoport csoport ellen tusázik nekivetközve. Népes csoportok egymással birokra kelve bujálkodásba merültek, lóháton sebes futtatásokat tartottak, ide-

oda száguldozva. Amíg egyesek sírnak és jajgatnak, (addig) mások játszanak az ő eszeveszett szokásaik szerint. Játékaikat játszották és táncaikat táncolták, elmerülve utálatos tetteikbe, belesüllyedve az utálatos tudatlanságba, megfosztva a Teremtő világozságától. A tűznek és víznek mutattak be áldozatokat és az utak bizonyos isteneinek,¹³ imádták a holdat¹⁴ és mindenféle

call Aspandiat. [They worship him] using horses as a burnt offering.”: BEDROSIAN 2010, 107 (md13.htm). „A vallástörténet azt a nomád birodalmakban elterjedt vallási formát, amelyet egy, az éggel azonosítható központi főisten jellemez, *tengrizmus*nak nevezi. Ezt találjuk a nagy nomád birodalmakban, amelyekben egy uralkodó gyakorolja a teljhatalmat, s ugyanígy a kozmoszban is egy kozmikus uralkodó van: az Ég-isten. A türk feliratok szerint a türk uralkodó az Ég-istenhez hasonló, és az Ég-isten által jött létre. Különösen fontos, hogy mi volt ennek az Ég-istennek a mitikus funkciója. Az ötörök szövegek szerint ő hozta létre a világot. Ez azonban a nyelvészeti elemzés alapján nem a semmiből való teremtés, hanem a meglévőből való készítés, a még differenciálatlan egységéből történő elválasztás. Van valami bizonyítékunk arra, hogy a honfoglaló magyarságnak is ilyen tengrizmus típusú vallása lehetett. A türk feliratok az Ég-isten létrehozó tevékenységét a *jarat* igével jelölik. A 732-ben felállított *Köl tegin felirat*ban ezt olvassuk: »az Ég-istenhez hasonló és Ég-isten által létrehozott Bilge kagán« (*tengri teg tengri jaratmis türk Bilge kagan*). Ez a török ige, amelynek jelentése »valami újat készíteni meglévő részekből« (pl. szöveget szavakból, építményt elemeiből), szemben áll az »elválasztás« révén létrehozás fogalmával és a semmiből való teremtés képzetével is. A honfoglaló magyarok éppen ezt a szót vették át a törököktől, és pontosan ebben a jelentésben, s ma a *gyárt* (régőbbi alakja *gyarat*) szavunkban él a török szó tovább... Annyi bizonyos, hogy ezzel egyidejűen élt a samanizmus is. Ezért sokszor nehéz elválasztani a két hitvilággal kapcsolatos képzetrendszert, mint ahogy valószínűleg a valóságban is szorosan összefonódtak... Az összehasonlító néprajz adataival valószínűsíthető lehet, hogy a honfoglaló magyarság a samanizmust ismerte, de forrászerűen egyelőre nem tudjuk ezt kimutatni.”: RÓNA-TAS 1997, 127, 129–130, 287.

- 12 SZALMÁSI 1974, 99. Mindkét angol fordítás kissé más tartalmaz: „megvérezve magukat az arcuk és végtagjaik karddal és törrel összevagdolásával s meztelen kardvívással. Ördögi látvány volt a sírok között látni...”: vö. „*bloodying [themselves] by cutting their cheeks and limbs with swords and daggers, and holding naked swordfights. It was a diabolical sight, [to see] there at the graves...*” BEDROSIAN 2010, 107 (md13.htm); „*inflicting bloody sabre and dagger cuts on the cheek and limbs, and engaging naked in sword fights – O hellish sight – at the graves...*”: DOWSETT 1960, 156.

Egyébként a véres gyász szokását esetleg a honfoglaló magyarok is gyakorolhatták, bár az ezt említő alábbi Liudprand-forrásadat elsődlegesen nem rájuk, hanem a 6. századi gót származású, latinul alkotó itáliai történetíró, Jordanes munkájában az európai hunokra vonatkozott, vö. Jordanes: *De origine actibusque Getarum*, c. 24: LIUDPRAND 1908, 103: 3. jegyzet. „Nem a magyarokról, hanem a hunokról írja ezeket Jordanes a *Getica*, vagy másképpen a »Gótok eredete« című művében.”: GYÖRFFY 2002, 295: 516. jegyzet. „Amint abból a könyvből értesültem, amely ennek a népnek az eredetéről szól – írta a magyarokról Liudprand (920 k.–972) cremonai püspök a régi toposzt felhasználva –, ezeknek anyái mindjárt a fiúgyermekek világra hozása után »éles karddal felhasogatják ezek arcát, hogy mielőtt tejet kapnának táplálékul, kénytelenek legyenek alávetni magukat a sebek elviselésének.« Ez állítás hitelességet bizonyítják azok a sebek, amelyeket az élő hozzátartozók ejtenek testükön a megholtak iránt érzett fájdalomukban. Ez istentelen gonoszok vért ontanak könnyek helyett. (*Ut autem ex libro, qui de origine huius inscribitur, didici, horum matres mox pueris editis «ferro acutissimo faciem secant, scilicet ut, antequam lactis nutrimenta percipiant, vulnerum tolerantiam subire cogantur».* Dant huic assertioni fidem vulnera quae pro defitientium dolore propinquum vivorum corporibus infliguntur. Sanguinemque sine deo et impii pro lacrimis fundunt.)”: Liudprand: *Antapodosis*, c. II: 3: GYÖRFFY 2002, 213–214; GOMBOS 1937, II: 1469–1470. Jordanes híradásához Bóna István hozzáfűzte: A rómaiak és a gótok számára „leghihetlenebbnek ... az tűnt, hogy a mongol arcú férfiaknak nem volt szakálluk; ezt is a kegyetlenségük számlájára írták, úgy vélték, a piciny gyermekeknek összevissza hasogatták az arcát, hogy a forradások megakadályozzák a szőr serkenését”. Attila halálakor, idézte Bóna Jordanest, „a férfiak a nép szokása szerint levágták hajfónataikat, ijesztő arcukat pedig mély sebekkel csúfították el, hogy a dicső hőst ne asszonyi jajveszékeléssel és könnyekkel, hanem férfívérrel gyászolják”: BÓNA 1993, 28, 187, 203.

- 13 Mintegy e szokás ellentételezése lehetett, amikor Israel püspök parancsot adott arra, hogy az elfogott táltosok és varázslók közül egyeseket éppen az útkeresztezéseknél vessenek tűzbe: lásd alább. Továbbá talán itt érdemel említést, hogy a 11–12. századi pogány csehek is a két- vagy háromfelé ágazó útkeresztezéseknél rendeztek játékokat a gonosz lelkek megnyugtására, vö. 63. jegyzet.

- 14 A későbbiekben az elbizakodott és felfuvalkodott, önmagáról szobrot készíttetett és tiszteltetett Nimródként korholta a hunokat Israel püspök, „ugyanígy látunk most titeket is, amint ingatag lélekkel és babonás buzgalommal járatlan utakon tévelyegtek ide-oda a varázslók, bűbajosok és a földidéző táltosok szemfényvesztése nyomán és egy bizonyos Aspandiatnak, ennek a vad óriásnak égetett lovakkal áldozatot mutattok be...”: SZALMÁSI 1974, 101. Majd még egyszer intette a hunokat: „Ne a napot és a holdat imádjátok, hanem az Istent, aki teremtette a napot és a holdat, és az eget és a földet, és a tengert és mindazt ami rajtuk van. Mert azoknak, akik a napot és a holdat imádják, a kiolthatatlan tűz lesz osztályrészük; és akik a vizeknek visznek áldozatot, mint szikla süllyednek el a mély vizekben; azokról pedig, akik a sűrűlombú fáknak mutatnak be megszen-telt áldozatot, így szól az isteni írás: »Tűz fog gyulladni a majorság minden fáján, elemészt minden istentelent és ki nem alszik.« Azokról pedig, akik sárkánykigyók arany és ezüst ábrázolásait aggatják magukra, így szól az Írás: »Az ő ezüstjük és aranyuk nem tudja megmenteni őket az Úr haragjának napján...«”: uo., 102. A kultikus amulettekről lásd alább!

A napkultuszra lehet egy közvetetten áttételes magyar vonatkozása is. A 7. századi kazárok vallása a tengrizmus volt, a tényleges királyuk s egyben hadvezérük (*kagán-beh, isád*) előtt napkoronghoz hasonló tárgyat vittek, vagyis a napkultuszra is áldozhatott. Utóbbival függhet össze a hatti eredetű *Estan* név hettita közvetítésű *Istanu* 'Nap, napisten' alakjának átvétele, s „minden valószínűség szerint ez a szó talán kaukázusi és kazár közvetítéssel kerülhetett a magyarokhoz”: RÓNA-TAS 1997, 129, 159, 191, 287. A napszimbólum magyar használatának régészeti nyoma is lehet. Révész László megállapítása szerint „valamennyi hitelesen megfigyelt vagy rekonstruálható [készenléti] íjtegez középső harmadában kör alakú kompozíció látható. A karosi II/52. sír íjtartóján lelt szvasztikamintás korong önmagában is napszimbólumnak tekinthető. A mellette kereszt alakban elhelyezett négy veret talán a négy égtájt, a kör alakba rendezett többi díszítmény pedig a napsugarakat jelképezheti. Ugyanezt a szimbólumot hordozza a többi íjtegez is. A napábrázolás hatalmi jelvényként a kazár 'j.sád esetében is előfordul... Aligha kétséges, hogy a fent bemutatott honfoglaló vezérek rangjelző íjtegezők napszimbólumot hordtak, a fejedelem hatalmi jelvényét.”: Révész 1996, 167–168. Ezt a feltételezést azonban mind a történeti forrás, mind a régészeti leletek alapján kétségbe vonta: BOLLÓK 2001.

teremtmenyt, amely rendkívülinek tűnt a szemükben. Hasonlóképpen bujálkodtak parázna vágyaikban, barbár pogány erkölcsük szerint feleségül vették apjuk feleségét, két testvér osztozott egy feleségen vagy több feleséget tartottak. Számos kárhozatos szokásuk és istentelen erkölcsük lévén képtelenek voltak meglátni és megismerni az igazság napját.¹⁵

Az Israel püspök prédikációinak hatására nemcsak megkeresztelkedett, hanem az egyházi előírásokat betartó és betartatni igyekező Alp^f Il-ut^uer¹⁶ hun fejedelem „fokról fokra igyekezett megszüntetni a halottak felett való őrzőngő siratást és az ördögi (ön)

marcangolást [valójában: karddal való harcot, kardvívást, nyilvánvalóan a sírok között – K. L.], utálatosnak és tisztátalannak ítélve az ősök kultuszait. Megszüntette Aspandiat oltárát és a többi hamis istennek vitt áldozatokat, hogy az élő Istent, az ég és föld teremtőjét, az egyszülött Fiút és az egyenlő hatalmú Szentlelket imádják. Kivétven lelkéből minden gonoszság salakját, mint a most született gyermek, a tiszta anyatejet áhította. Számos helyen templomokat épített és megnövelte az Isten papjainak tiszteletét. A magas és sűrűlombú tölgyfák közül (amelyek az utálatos Aspandiatnak voltak szentelve, ezek mellett mutattak be neki lóáldozatokat,¹⁷

15 SZALMÁSI 1974, 99–100. A teljes bekezdés Bedrosian fordításában: „*Since they have completely undisciplined minds, they practise every kind of error: beating drums, whistling over corpses, bloodying [themselves] by cutting their cheeks and limbs with swords and daggers, and holding naked swordfights. It was a diabolical sight, [to see] there at the graves man against man and detachment against detachment prepared for battle, naked. Many groups wrestled with each other and engaged in horse races riding this way and that in the orgy. Some spent their time weeping and moaning, while others played demonic games. They played their games and danced their dances with lewd acts, mired in benighted filth and deprived of the sight of the light of the Creator. They made sacrifice to fire and water, to some gods of the road, to the moon and to all the created things which they considered somehow wondrous.*”: BEDROSIAN 2010, 107 (md13.htm). Egy forrás szerint némileg hasonló játékokat űztek a 11–12. század fordulóján a csehek is a temetőikben, vö. 63. jegyzet. Az áldozatot követő lakomával járó erőfitogató küzdelmeket, féktelen táncokat a kalandozó magyarokról is feljegyezték: 926-ban a Sankt Gallen-i Szent Gál-kolostor udvarán a magyarok tisztjei a bőséges vacsorát és borozást talán isteneik előtti áldozattal kezdték meg, mert „miután az áldozati barmok lapockáit és a többi részeit félig nyersen, kések nélkül, csupán fogaikkal marcangolva lerágták, a lerágot csontokat tréfából egymáshoz hajigálták. Bort, amelyet teli csöbrökben a középre helyeztek, annyit ivott mindenki különbség nélkül, amennyi jól esett. Miután pedig a bortól nekihevültek, mindnyájan elkezdtek rettenetesen kiáltozni isteneikhez, a klérikuszt pedig és a bolondjukat [azaz a kolostorban foglyul ejtett félkegyelmű Heribald szerzetest] arra kényszerítették, hogy ugyanezt tegyék. A klérikuszt pedig, minthogy jól tudta a nyelvüket, s ezért is tartották meg életben, velük kiabált, ahogy csak tudott. Amikor már eleget esztelenkedett az ő nyelvükön, elkezdte könnyezve a szent kereszttről szóló »Szentelj meg minket« kezdetű antifonát – másnap volt a szent kereszt feltalálásának ünnepe –, melyet maga Heribald is vele énekelt, bár rekedt volt a hangja. A foglyoknak szokatlan énekére mindnyájan, akik ott voltak, összecsdülnek, és vidámságukat szabadjára engedve, táncolnak és birkóznak a főemberek előtt. Némelyek fegyverrel is összecsapva bemutatták, mennyire járatosak a hadi tudományban. (*Ipsi vero cum armos et caeteras victimarum portiones semicrudas absque cultellis dentibus laniando vorassent, ossa obesa inter se unus quidem in alterum ludiero iecerant. Vinum quoque plenis cubbis in medio positum sine discretionem, quantum quemque liberat, hausit. Postquam vero mero incaluerant, horridissime diis suis omnes vociferabant, clericum vero et fatuum suum idipsum facere coegerant. Clericus autem linguae bene eorum sciolus, propter quod etiam eum vitae servaverant, cum eis valenter clamabat; cumque iam satis lingua eorum insanisset, antiphonam de sancta Cruce, cuius postera die inventio erat: »Sanctifica nos« – lacrimans incoeperat, quam Heribaldus cum eo, quamvis voce raucosus et ipse decantabat. Conveniunt omnes, qui aderant, ad insolitum captivorum cantum, et effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. Quidam etiam armis concurrentes, quantum disciplinae bellicae nossent, ostenderant.*)”: Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek. In: GYÖRFFY 2002, 224; Casus S. Galli: GOMBOS 1937, I: 450.

16 Alp ilutver/elteber. Az elteber a kazároknál a kagán és a kagán-bég után a harmadik méltóság neve, ami „az idegen alattvalók feletti hatalmat gyakorló tisztségviselőknak járt ki”: RÓNA-TAS 1997, 187.

17 A magyaroknak az ünnepélyes pillanattól következően bizonyára – sajnos nem részletezett cselekményű – lóáldozattal összekötött lakomáját Anonymus egyetlen mondatnyi utalása említi meg: Eszerint a honfoglalás kezdetén Árpád vezér Zemplén várából követséget küldött Salán vezérhez. A követség három megnevezett vezetője, „Ond, Ketel meg Tarcal, miután az erdőn áthaladtak, a Bodrog folyó mellett lovagoltak; majd mintha pályadíjért futottak volna, sebes vágásban nyargaltak fel egy jó magas hegynek a csúcsára. A másik kettőt maga mögött hagyva, Tarcal, a serény vitéz ért fel elsőnek a hegyromra. Ezért a hegyet attól a naptól kezdve mostanáig Tarcal hegyének nevezték. A három úr a hegy csúcsáról, ameddig csak a szem ellát, köröskörül megszemlélte a földet: kimondhatatlanul meg is szerette azt, és mindjárt azon a helyen, pogány szokás szerint egy kövér lovat ölte le, nagy áldomást csapott. (*Tunc Ound et Ketel nec non Turzol transeuntes silvam iuxta fluvium Budrug equitandó quasi bravium accipere volentes super equos velocissimos currentes super verticem unius altioris montis ascenderunt. Quos Turzol miles strennuissimus antecedens cacumen montis primus omnium ascendit et montem illum a die illo usque nunc montem Turzol nominaverunt. Tunc hii tres domini super verticem eiusdem montis terram undique perspicientes, quantum humanus oculus valet, ultra, quam dici potest, dilexerunt et in eodem loco more paganismo occiso equo pinguisimo magnum aldamas fecerunt.*)”: Tarcal hegye. In: ANONYMUS 2002, 142: 16. fejezet; *De monte Turzol*. GOMBOS 1937, I: 238. c. 16. „A lóáldozat záró mozzanatai közt valamennyi néprajzi leírás említi az állat húsának elfogyasztását. Így történik ez a nagy ünnepek és a temetések alkalmából levágott lovak húsával a török, mongol és finnugor népeknél egyaránt.”: BÁLINT 1970, 32. A vitézek bizonyára a csapatukat kísérő tartalék lovak/vezetéklovak valamelyikét áldozták fel. Tartalék lovakra feltétlenül szükségük volt, ha kimélni akarták a hátsólovaikat, de gyorsan is akartak haladni, és az Anonymus megőrizte elbeszélés szerint lehetett közöttük kövér, vagyis enni való példány is. Hadmenet alkalmával ez megszokott dolog volt, ahogy azt Bölcs Leó császár (886–912) megírta, de a Moravcsik Gyula által közreadott fordítást Vörös István Tóth Anna segítségével kissé megváltoztatta. Ugyanis Tóth szerint, a munka előzményeül szolgáló, a 6. század végén vagy a 7. század elején készült Maurikiosz-féle Taktikában a lovakat illető ’hím’ és ’nöstény’ helyett Bölcs Leó a ’lovacska, csikó’, illetőleg a ’kanca’ szót használta, miszerint: „Követik őket az állatok sokasága; csikó- és kancamecsék; részint élelem és tejivás végett; részint, hogy sokaság látszatát keltsék”: Bölcs Leó: Taktika XVIII. 52: MORAVCSIK 1984, 19; VÖRÖS 2012, 48. Az anonymusi elbeszéléshez még annyi hozzáfűzhető, hogy egy ló nyúzását két gyakorlott ember kb. 15 perc alatt elvégezhette – vö. BÁLINT 1971, 41; VÖRÖS 2012, 69 –, de azt nem tudjuk, hogy Tarcal és társai mit csináltak a ló bőrével és végtagjaival. Merész feltevés, de nem lehetetlen, hogy a pogány szokás szerint egy megfelelő faágra áldozati

a lovak vérét a fákra loccsantva, a fejét és a bőrét pedig a fák ágaira aggatva),¹⁸ megparancsolta a püspök, hogy vágják ki azt, amelyik (mintegy) a feje és anyja volt az összes többi magas fának, és amelyet a hunok országában sokan imádtak, közöttük a fejedelem és a főemberek is, mivel isteneik megváltójának, életadójának és minden javak adományozójának tartották.¹⁹ Amikor híre ment, hogy parancsot adott az óriás(oknak szentelt) hatalmas fa kivágására, amellyel mindannyiuk vesztére botránkoztak, a varázslók, táltosok és bűbajosok a főtáltossal együtt jajveszékülésben törtek ki, megszagatták ruháikat és nagy hangon kiáltoztak a hunok fejedelméhez és főembereihez mondván: »Hogyan meritek tudva és megfontoltan megtenni azt, amit ellenfelünk és isteneink ellensége mond nektek, kívágni ezt a fát? Egyáltalán miért hallgattok erre és engeditek meg, hogy lerombolja, összedöntse és elpusztítsa szentéleinket és oltárainkat, amelyeket az őseink állítottak és a királyaink, a fejedelmeink és az egész ország egy szívvel

tiszteltek mostanáig? De ki merésznél megközelíteni azt a helyet, ahol az óriás Aspandiat szentélyei és oltárai vannak felépítve és felállítva, vagy megéríteni azt a szépnövésű fát, amely ennek az országnak oltalmazója és megtartója. Nemde mindazokat, akik tudatlanságból a maguk használatára felszedtek ennek a fának lehullott leveleiből vagy leesett gallyaiból, borzalmas kínokkal és megszállottsággal, sőt halállal büntette meg, kipusztítva házukat és nemzetségüket? Hogy tudná (hát) ez most megközelíteni és kívágni a szent fát és lerombolni isteneink szentélyeit. Mi tudjuk, ha kitar makacsságában és feléje közelít, keserves kínokkal bűnhődik, sőt életével lakol meg érte.«²⁰ A fejedelem megfogadta, ha a pogány hit védelmezői vissza tudják a püspököt rettenteni, vagy akár meg is ölik, akkor nekik ad igazat, de ők hiába kezdtek »bűbajosságokat és varázslásokat végezni, hamis szavakkal szólították a földet, varázsigéket és ráolvasásokat mormoltak, de semmit nem tudtak elérni hazug és téveteget koholmányaikkal... Akkor a püspök felszólította

jelként fel is húzták. Egyébként Anonymus még további két helyen említett áldozatot, illetve pogány áldomást, de ló feláldozásáról már nem szólt. A honfoglalás elején »Almos vezér és övéi bevonulva Hung várába, a halhatatlan isteneknek nagy áldozatokat mutattak be, és négy napig tartó lakomát csaptak. (*Tunc dux Almus et sui castrum Hung subintrantes diis immortalibus magnas victimas fecerunt et convivia per IIII dies celebraverunt.*)»: Hung vára. In: ANONYMUS 2002, 140: 13. fejezet; *De Hung castro*. GOMBOS 1937, I: 236: c. 13. Amikor később, Árpád vezér és főemberei értesültek Szabolcs, Tas és Tétény meszesi határkapu-építéséről, »szerfölött megörültek. Pogány módra áldomást csaptak... (*Quod cum renuntiatum fuisset duci Arpad et suis yobagionibu, gavisu sunt gaudio magne valde. Et more paganismo fecerunt aldumas...*)»: A nyír. Anonymus 2002, 146: 22. fejezet; DE NYR. GOMBOS 1937, I: 241; vö. SEBESTYÉN 1903, 394.

18 »Cf. the Ossetic *bäxfäldisun*, &c., in [Bleichsteiner 1936, 415 ff.]. The detail concerning the pouring of the horse's blood over the trees might indicate that the cup represented on the sculpture depicting a horse sacrifice found in Kubachi in Daghestan (apud Bleichsteiner, p. 463) was, as Baschkirow maintained, for the horse's blood rather than for a libation to be sprinkled over the sacrifice, as Bleichsteiner takes it to be.: DOWSETT 1961, 161: 1. jegyzet. A szkíták, az altaji török népek, a mongolok, a moksa-mordvinok, az obi-ogurok és a szamojédok stb. a ló (rénszarvas) megnyűzött bőrében hagyták a fejét és a lábakat, majd rúdra húzták a bőrt, vagy a halotti állványra tették, az első módnál az eleven állat benyomását keltve. Ennek a gyakorlatnak a honfoglaló magyaroknál nincs (nem is lehet) nyoma, de a lovas temetkezésekbe is a lóbőrben hagyott fej és lábcsontok kerültek: LÁSZLÓ 1943, 55–57; LÁSZLÓ 1944, 450–468, 479–480, 483–486, 485: 60. kép; LÁSZLÓ 1945. Méri István azonban Lászlóra hivatkozva a 10. századi gyakorlatot is elképzelhetőnek tartotta: MÉRI 1964a, 113: 23. jegyzet; BÁLINT 1969. Bálint Csanád azonban rámutatott, hogy »a részleges lovas temetkezés... ebben az időben a többi népnél a lóbőr kitömésével, majd ennek felszerszámozásával járt együtt, tehát az állat eltemetésének kifejezetten materiális oldala domborodott ki. Adataink alapján kétségtelen, hogy a teljes lovas-temetkezésekhez hasonlóan e forma is azt fejezi ki, hogy a feláldozott ló a halottnak a másvilági lovaslátszóhoz szükséges. A kaukázusi népek ezt a hátast »sulis cheni«-nek, azaz »lélek lónak« nevezték, Ibn Fadlannak pedig világosan megmondták, hogy a leölt lovakon megy a halott az égbe. Bár a pogány magyarok esetében semmilyen hasonló adatra sem támaszkodhatunk, feltétlenül irányadó, hogy lovas temetkezéseiknél... a lóbőr sírba helyezési módjánál nem látni az életszerűsége való törekvést. A lenyűzött lóbőrt sokszor gondos hajtogatás után tették le a gödörbe a halott lábai mellé. Ez azt jelenti, hogy számukra a lóbőrnek (s benne a koponya a négy lábcsonttal) a sírban való jelenléte volt a lényeges, mely a temetést végzők hite szerint a másvilági lovaslátszóhoz ebből a formájából is meg tudott újhodni. Mindez tehát a többi néptől alapvetően eltérő hitvilágot feltételez.: Bálint 1970, 41, 41: 64. jegyzet: hivatkozással BLEICHSTEINER 1936, 459; DOWSETT 1961, 31, 31–32: 3. jegyzet. Ugyanezt hangsúlyozta Dienes István is: »Köztudott, hogy eleinket lóval temették el. Sohasem került azonban teljes lóváz a sírba, hanem mindig csak a lenyűzött lóbőr a benne hagyott koponyával és a térdtől lefelé eső lábcsontokkal. Ezt a lóbőrt aztán hol kitömve – vagyis a teljes és eleven ló látszatát keltve – helyezték el kiterítve az emberi test oldalán, hol összehajtogatva a sír végében rendezték el, a holtest lába táján. Az kellett legyen tehát a meggyőződésük, hogy a hátszállat a sírba került részeiből megelevenedhet.: DIENES 1978, 36. Az Árpád-kori telepátásokon talált lókoponyákat, amelyeket hajdan karóra szúrva, sövényre aggatva emelhetek fel, rontás, igézés ellen használhatták: MÉRI 1964a.

19 A bekezdésből eddig idézett részlet Bedrosian fordításában: »Gradually he began to obstruct the [practise of] excessive mourning for the dead and the diabolical sword fights. For he now regarded the religion of his fathers as abominable and unclean. [He began] to destroy the altars of Aspandiat and to prevent [folk from] making sacrifices to other false gods in favor of the worship of the living God, the creator of heaven and earth, the only-begotten Son, and the coequal Spirit. He rejected all other evil things from his thoughts, and like a newborn babe sought ceaselessly for pure milk. He constructed churches in various places and exalted the dignity of the priests of God. Now it happened that [the pagan Huns] worshipped tall leafy oak trees. These were dedicated to the loathsome Aspandiat. Horses were sacrificed to them and their blood was poured over the tree[s] trunks] while the heads and skins were thrown over the branches. The bishop ordered that one of these trees—the principal one, the mother, and the tallest of them—be cut down. [This tree] had been dedicated in the name of their false gods, but many in the land of the Huns revered it, as did the prince and all the nobles since they regarded it as the divine savior and life-giver and bestower of all good things.: BEDROSIAN 2010, 109 (md14.htm). A kardvivást Dowsett is említette: »Little by little he strove to abolish the frenzied laments for the dead and the bewitched sword-fights, considering the religion of his fathers abominable and unclean...: DOWSETT 1961, 160.

20 SZALMÁSI 1974, 103.

a papokat, hogy vegyék kezükbe a fejszét, térdeljenek le és imádkozván énekeljék el Istenhez a zsoltárt: »Felkelt az Isten, elszélednek ellenségei; és elfutnak előle az ő gyűlölői.« [Szentírás Káldi György fordítása nyomán. Budapest 1915, II: 361: 67. zsoltár 2. szakasz; Szent Biblia Károli Gáspár fordításában. Budapest 1942, 535: 68. zsoltár 2. szakasz]. Ezután a kereszt jelét vetette a magas fák felé, amelyek az utálatos Aspendiat nevének voltak szentelve. Erre a papok a berekbe benyomulva kivágták az összes fákat.²¹ Ő pedig megparancsolta, hogy haladéktalanul szállítsák be (azokat) Varačan városába. És magához hivatván a város ügyeskező ácsait, meghagyta nekik, hogy készítsenek abból egy széparányú gömbös keresztet, faragott ábrázolásokkal, és különböző képmásokat készítve ráerősítette azokat körül és a festékek mintájára festékekkel festett szép képekkel díszítette a csúcától a tövéig. Ugyanúgy a jobb oldalára

egymás mellé és egymás fölé helyezett szép fényes keresztet erősített erős szegekkel, az aljához pedig egy kétfelé nyíló, négyszögletes ajtót, lilimos faragásokkal, amelyben egy ezüst kereszt állott az Úr keresztjének szilánkjával.²² Látna a püspök eredményességét, „a fejedelem rettegett hatalmával megparancsolta, hogy fogdossák össze a varázslók és táltosok sától elvált és ördögimádó népét a főáltossal együtt, és kezüknél lábuknál megkötözve vigyék az Isten fia elé és adják az ő kezére. Ő pedig parancsot adott, hogy egyeseket vessenek a tűzbe a nagy utak mellett és az útkereszteződéseknél, [a főutak kereszteződéseinél, hogy a nép megláthassa mivel ér fel a boszorkányok hamis ereje, másokat pedig zárjanak börtönbe azért, – K. L.] hogy megszabadítsa az országot mindenféle babonás kultusztól és betörje Krisztus szolgálatának legkönnyebb igájába.²³ Másokról pedig, akiknek testére

- 21 I. László király az I. tk. 22. cikkelyében csak a kutaknál, fáknál, forrásoknál, köveknél az ajándékok odavitelével történő áldozatokat tiltotta meg, de nem tért ki e tisztelt helyek lehetséges megsemmisítésére, vö. 57. jegyzet. Az 1092-ben trónra lépő II. Břetislav azonban rendelettel írta elő a szentként tisztelt ligetek és fák kivágását és elégetését, vö. 65. jegyzet.
- 22 SZALMÁSI 1974, 104–105. Bedrosian fordításában: „*Then the sorcerers, witches, and wizards using their fanatical aphrodisiacal witchcraft started to perform incantations/magic..., false geomancy..., and to utter spells and chants.... But they were unable to achieve anything with their false and mistaken arts... Then the bishop ordered the priests to take axes in their hands and to kneel and pray, calling on God with this psalm: "Let God arise, let His enemies be scattered; let them that hate Him flee before him!" [Ps. 67. 2 = A.V. 68. 1]. And then [the bishop] made the sign of the Cross over the same lofty tree which had been dedicated in the name of the loathesome Aspendiat. All the priests then entered [the area] and cut the tree down. [Bishop Israye'l] immediately ordered that it be taken to the city of Varachian. He summoned skilled woodworkers in the city and ordered them to make it into a beautifully balanced well-finished cross with painted ornaments. He made different kinds of images and glued them to it, covering it with accurately painted pictures, adorning it from top to bottom with similar beautiful things. He also fastened shining crosses to it, beautifully arranging them in a row from one end to the other along the right side with strong nails. At the base [of the former tree] [Israye'l] made a small square door which could be opened from both sides. On this [door] a lily was carved, while inside it was a silver cross containing a fragment of the Lord's Cross.*”: BEDROSIAN 2010, 110–111 (md14.htm); vö. RÓNA-TAS 1997, 286–287.
- 23 „*Then, in his stern authority, [the prince] gave an order to arrest and bind hand and foot the diabolically deluded, demoniacal band of witches, sorcerers, wizards and the principal chief priests. He had them brought before the man of God and delivered into his hands. He ordered that some of them should be thrown into the fire at the crossroads on the highways so that [people] might see what the fake power of the witches amounted to. and he had others thrown into jail in order to rid the land of vain religious cults and to place [the people] more easily under the yoke of service to Christ.*”: BEDROSIAN 2010, 112 (md14.htm). Az aláhúzott rész csak a Bedrosian-féle szövegben van meg, a Dowsett-féleben is hiányzik, vö. DOWSETT 1961, 164. A 11. század derekán Magyarországon a már elterjesztett kereszténységet érte két pogány csapás, amelyek következményei a 7. századi hun eseményekhez csak részben voltak hasonlóak, mert Israel térítése idején a köznép kivárt, s a büntetéseket csak a főáltos, a táltosok és a varázslók fejére szabták ki, Magyarországon viszont tömegfelkelés tört ki, és szélesebb körű volt a megtorlás is. Fentebb már esett szó az egyházat érintő nagy pusztítással járó 1046. évi Vata és az 1061-es Vata fia János vezette pogányfelkelésről, amelyben széles tömegek vettek részt: vö. 39. jegyzet. Az Oroszféldről hazatérő Andrást és Leventét Abaujvárbán nagy magyar sokaság fogadta, azt követelve, hogy a hercegek a nekik kínált támogatásért cserébe „engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék le a püspököket és egyháziakat, ronghassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet és tisztelhesenek bálványokat... Belus [azaz Békés] várából Vata volt a neve annak, aki először ajánlotta magát az ördögnek, leborotváltatta fejét, és pogány módra három varkocsot eresztett; sok idő múltán fia, János is atyja szertartását követte, sok varázslót, jósnőt és táltost gyűjtött maga köré, ... Egyik Rasdi nevezetű papnőjét Béla király [1060–1063] fogatta el, és oly sokáig tartotta börtönbe zárva, amíg saját lábait ette meg, és ott veszett el. ... Ekkor tehát Vata átkos és kárhozatos biztatására mind a nép az ördögnek szentelte magát, lóhúst ettek és mindenféle gonosz bűnt cselekedtek. Megölték a katolikus hitnek szolgáló papokat és világiakat és lerontották Isten számos egyházát. (...quod permitterent universum populum ritu paganorum vivere, episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abicere et ydola colere... Primus autem inter Hungaros nomine Vatha, de castro Selus/Bekus dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum. Cuius filius nomine Ianus multo postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se multos magos et phitonissas et aruspices... De multis autem deabus suis una nomine Rasdi, capta fuit a Christianissimo rege Bela et tamdiu in carcere fuit reclusa, donec recomederet pedes proprios, ibidem quoque moreretur. ... Tunc itaque detestabili et execrabili amonitione ilius Vathe omnes populi libaverunt se demoniis et ceperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas. Tam quippe clericos quam laicos catholice fidei servatores interfecerunt et quamplures ecclesias Dei destruxerunt.”: KÉPES 1964, II. 110: 82. §. András herceget 1047-ben megkoronázták, s ezt követően „megparancsolta tehát egész nemzetének, fejezsztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, ... térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király oktatta őket. (Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito ritu paganismo ... ad veram Christi fidem reverterentur, et in omnibus secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat.): uo., 113: 86. §. Mivel a krónika két alkalommal is eretnekeknek (*heretici*) nevezi a felkelőket – uo., 112: 84. § –, érthető, hogy a bogumilizmus szélsőségesen antifeudális követelményei jelentek meg a pogány külsőségek (borotvált fej három varkoccsal, szakrális célú lóhúsevés, bálványtisztelt) mellett: SZEGFŰ 1980, 11, 18; UHRMANN 2010, 99–100.

pogány arany jelvények²⁴ voltak erősítve, parancsára letépték és leszedték azokat. Ő pedig valamennyiük szemelättára elrontotta [összezúzta, összepréselte – K. L.] azokat és a szent kereszt jelét formálta belőlük.²⁵ Húsvét napján pedig a püspök és a bilincsbe vert pogány papok hitvitát rendeztek, amelyben az utóbbiak vesztek. Ezt követően, „az újonnan feldíszített szent kereszt felszentelése napján (ezt a püspök a királyi udvarban

állította fel) a fejedelem és az összes főemberek (állat) áldozatot mutattak be.²⁶ Midőn a papok áldást akartak énekelni a kereszt elé hozott áldozatok fölött, Israel püspök megkérte a fejedelmet, hogy adja utasításba, „hogy a *çopʿaykʿ*-al²⁷ megrakott, királynak nevezett, mennydörgős ő-sírok a mai napon²⁸ megégettessenek a megtért főtálosok kezétől. Menjenek ők oda, átkozva átkozzák meg és égessék meg azokat, majd utána

1061-ben Béla király (1060–1063) falvanként 2-2 vénembert szólított Fehérvárra a királyi tanácsba, de hívatlanul a köznép sokasága érkezett meg. „A köznép azután előjárókat rendelt magának, ezek számára fából állványt emeltek, ahonnan az emberek láthatták és hallhatták őket. Az előjárók azután szószólókat küldtek a királyhoz és a főemberekhez, mondván: »Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk; hadd kövezzük meg a püspököket, ontsuk ki a papok béléit, öldössük le a deákokat, akasszuk fel a dézsaszedőket, romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat!« Ennek hallatára a király megszorodott, és három napi haladékat kért, hogy gondolkozzék a dolgról. Ezalatt a nép előjárói a magas állványon ültek, és gonosz verseket mondtak a hit ellen; a népnek ez tetszett, helyeselte: »Úgy legyen, úgy legyen!« Mikor aztán harmadnapra a választ várták, a király parancsára fegyveres katonák rontottak rájuk, közülük némelyeket megöltek, előjáróikat a magas állványról leszúrták és eltiporták, a többieket megkötözték és keményen verve korbácsolták, és így ölve, kötözve, korbácsolva is csak alig csillapíthatták le a lázadást a katonák. (*Plebs autem constituit sibi prepositos, quibus preparaverunt oracistrum de lignis, unde ab hominibus possent videri et audiri. Prepositi vero miserunt ad regem et ad proceres nuncios dicentes: »Concede nobis ritum patrum nostrorum, paganismu vivere, episcopos lapidare, presbiteros exentherare, clericos strangulare, decimatores suspendere, ecclesias destruere, campanas confrangere.« Hiis auditis constrictus est rex et petivit inducias dierum trium ad deliberandum super negotio. Interim vero prepositi plebis in eminenti suggestu residentes predicabant nephanda carmina contra fidem. Plebs autem tota congratulanter affirmabat: »Fiat, fiat!« Cum autem tertia die responsum expectarent, milites armati ex precepto regis irruerunt super eos et aliquos ex eis obruncaverunt, prepositosque eorum ab altis precipitando contriverunt, reliquos autem ligatos duris verberibus flagellaverunt, et sic occidendo, ligando, flagellando, sedicionem eorum milites vix edomaverunt.»): Képes 1964, II. 120: 95. §.*

- 24 SZALMÁSI 1974, 108: 39. jegyzet: „Az örmény *julacoykʿ* 'öntvények' eléggé általános értelmű, az 'amulettek' esetleg a 'sámánok ruhájára erősített jelvények' értelmezést is megengedi”. „With this Christian adaptation of pagan objects of worship, cf., for example, the method of St. Nunē in Georgia: Movses Xorenaçi: Patmutʿiwn Hayoç. TIFLIS 1913, II: 86.” Az amuletteket Israel a hittérítő prédikációjában is megemlítette: „Azokról pedig, akik sárkánykigyók arany és ezüst ábrázolásait aggatják magukra, így szól az írás: »Az ő ezüstjük és aranyuk nem tudja megmenteni őket az Úr haragjának napján, aki egyedül képes elvenni a gyötrelmeknek és az örök pokolnak a terhét az engedetlen bűnösöktől, akik ugyanúgy istentelenek, mint a pogányok.«”: SZALMÁSI 1974, 102. „And about those who have attached to their persons golden or silver images of the višap serpent it is written: »Their silver and gold shall not shave them in the day of the wrath of the Lord, who alone is able to lift the heavy burdens of torment and hell eternal from disobedient sinners who may be as ungodly as heathens.«”: DOWSETT 1961, 159.
- 25 SZALMÁSI 1974, 105. Bedrosian fordításában: „He ordered that the pagan golden images which some of them had fastened on themselves be taken away. In the presence of everyone [Bishop Israyeʿl], with his own hands, crushed them into the shape of the Lord's Cross. In this manner he showed his piety to all.”: BEDROSIAN 2010, 112 (md14.htm). Némileg hasonló eset történt meg az augsburgi vereséget szenvedett magyar sereg vezéreivel. A 955. augusztus 10-én megvívott csata után „Sur rex” és „Leli dux” Eberhardus ebersbergi gróf fogságába esett más magyarokkal együtt. „Eberhardus pedig elvevén a javát az aranyláncoknak, amelyek a nyak diszeiül szolgálnak, és a ruhák alján függő csengőknek, amelyek arany csengettűk, s három font aranyat kehely készítésére, ezüst keresztet, amely a király pajzsára (*scutum*) volt erősítve, és más ezüst holmit, egyházi díszek céljára adott. (*Et Eberhardus primitias tollent de torquibus aureis, que sunt ornamente colli et tintinnabulis, id est auree campanule in immis vestium pendentibus tres libras auri ad calicem fabricandum, crucemque argenteam que in scuto regis infixam fuit, et aliud argentum ad ecclesiastica ornamenta dedit.*)”: Chronicon Eberspergensis: KRISTÓ 1985, 93; GOMBOS 1937, I: 552. A férfiak ékszereiről: DIENES 1969, 116–118. A korabeli temetkezésekből még ismeretlen csengők talán bajelhárító célzatúak voltak.
- 26 A szövegben az örmény *zenmunkʿ* szó szerepel, ami 'vágott, nyüzött áldozat' jelentésű, bizonyára ezért szúrta be zárójelben Szalmási az állati áldozatra való utalást: SZALMÁSI 1974, 106, 108: 40. jegyzet. Az állat fajtája nincs megnevezve.
- 27 „Az örmény *çopʿaykʿ* máshonnan ismeretlen, homályos szó. Az *Arjern bararan* szerint 'a fáknak feláldozott ló bőre és feje'; Patkanjan [PATKANJAN 1861] szerint *çučelo* 'kitömött ló', Dowsett szerint »a villámsújtotta személy vagy tárgy maradványa«”: SZALMÁSI 1974, 108: 41. jegyzet. Dowsett az örmény idézeteket követően utalt az *Arjern bararan*-ra, amely a *çopʿay* szót 'the skin and head of a horse sacrificed to trees' azaz 'a fáknak feláldozott ló bőre és feje' módon értelmezte, s megemlítette, hogy az előző, 40. fejezetben villámcsapás által sújtott személyről vagy állatról esik szó. L. Bazin professzor a török *çöp* 'remains', azaz 'maradványok' szóval való összevetését javasolta Dowsettnak, ahogy a *Codex Cumanicus*ban is 'remains of sacrifices', azaz 'áldozati maradványok' jelentésben szerepel. A szó fennmaradt különböző kaukázusi nyelvekben, így az oszét *coppay* a villámcsapás áldozata körüli szertartásos táncot jelenti, a refrént az áldozat temetésénél éneklük, a szertartást pedig szárazság idején végzik: DOWSETT 1961, 165–166: 2. jegyzet (további irodalommal). Molnár Ádám szívességéből hozzájuttottam Peter Golden tanulmányához, amelyben a fenti adatokat kiegészítette a cserkesz *çoppa* kifejezéssel, és rámutatott, hogy a kipszak-utód északnyugat-kaukázusi karacsáj és balkár nyelvben ez a mennydörgés és villámlás termékenység-i istenének a neve, akinek gyermekét áldoztak, és a hozzá való imádságot rituális táncal kísérték: GOLDEN 1998, 210–211. Seleanu Magdaléna szívességéből pedig Kevin Tuite munkájával találkozhattam, aki az előszavában Dowsett és Golden fenti adatait ismertette nagy tanulmányban dolgozta fel a kaukázusi hagyományos vallások *choppa* szertartását, de ennek áttekintését már nem tarthattam feladatomnak: vö. TUIE 2000. Molnár és Seleanu szívességét ezúton is megköszönöm. Később Tuite megküldte tanulmánya kibővített változatát is – vö. TUIE 2004 –, ebben a fentebb idézett hely: TUIE 2004, 145.
- 28 „A *Dark'unand*-nak nevezett, villámsújtotta-*çopʿaykʿ* – talán a bennhagyott koponyával és lábsontokkal együtt kitömött, s fára aggatott lóbrórel jelzett – sírok vagy a villámsújtotta-*çopʿaykʿ* királyi sírok ezen a nagy napon”: e részlet Bedrosian általi angol fordítását lásd a következő jegyzetben.

megkeresztelkedhetnek és megehetik az ételt.²⁹ Amikor a hunok jámbor fejedelme ezt hallotta, nyomban engedélyt adott neki, hogy a szentélyeket lerombolja. Akkor a püspök odaküldte Movsést, egy művészetekben jártas férfiút, hogy a többi papokkal együtt rombolja le és gyújtsa föl a szentélyeket. Ők pedig a főáltosok rendjével együttműködve teljesen a tűznek adták a bálványok szentélyeit. A püspök pedig felmenvén egy magas helyre, az Ūr keresztjének jelét vetette a szentélyek felé, mire hirtelen erős szél támadt és felszította a magas szentélyek és az undorító bőrökkel együtt égő *čop'ayk'* tűzét. És az oltároktól a városba visszatérve óriási örömmel felvették a kereszténység ruháját.³⁰

A csupán néhány jegyzettel ellátott szövegrészek bemutatásáztacéltszolgált, hogy kiváltsaa 10–11. századi magyarság szempontjából felhasználhatónak tekinthető szöveghű fordítás készítését és a fentieknél szakszerűbb értékelését. A felsorolt beszámolók a kaukázusi hunok egyrészt olyan pogány kultuscselekményeire utaltak, mint a Nap, Hold, a tűz és víz, az utak istenei és a dús lombú (tölgy) fák imádása, a lovak tűz általi feláldozása,

az áldozati lovak vérenek a szent fákra fröcskölése, a bennhagyott fejjel együttes lóboróknek fákra aggatása, továbbá a véres gyász, valamint a temetőben a sírok között üzött olyan kultikus cselekedetek, mint a jajgatás és siránkozás, a dobolás, füttyülés, tánc, orgia, lovas száguldás, csoportküzdelem, meztelen kardvívás, birkózás, másrészt részletezték a pogányságuk elleni harc keresztény gyakorlatát, amelybe belefért a boszorkányok, varázslók, áltosok máglyára vetése vagy börtönbe zárása és hitük megtagadtatása, azzal ellentétes tettekre kényszerítésük által a pogány szent fák kivágása, a bálványok, oltárok és a hősök szentélyeinek felégetése, az ős-sírok (vagy a pogány uralkodók sírjai?) elpusztítása. Természetesen mindezt nem lehet közvetlenül a magyar 10–11. századi pogány kultusznak, a tengrizmusnak és a samanizmusnak, illetőleg a király és az egyház által véghezvitt visszaszorításuknak részleteiben feledésbe ment gyakorlatával azonosítani, de a szófukar magyar és a részletesebb cseh adatok életszerűbbé tételéhez hozzájárulhat.

29 Bedrosian fordításában: „Indeed, the prince and all the grantees offered sacrifices on the day of the consecration of the newly decorated image of the Cross which the bishop had erected in the royal court. Now when the priests wanted to sing blessings over the gifts before the Cross, the bishop said to the prince... Now, agree to this: let the graves of the thunder-čop'ayk' [which are called] Dark'unand [or, let the royal graves of the thunder-čop'ayk'] be burned on this great day by those chief priests who profess that faith. Let them curse them with curses and burn them. Then let them be baptized and eat food.” BEDROSIAN 2010, 112 (md14.htm). Az utolsó három mondat Dowsett fordításában: „Now, agree to this: first let the so-called royal graves of the thunder-čop'ayk' be burned on this great day by those chief priests who now confess the faith. Let them load them with curses and burn them; then let them be baptized and eat food.”: DOWSETT 1961, 165–166.

30 SZALMÁSI 1974, 106. Az előző jegyzetben adott szöveg folytatása Bedrosian fordításában: „When the pious prince of the Huns heard this, he quickly gave him permission to demolish the temples. Then the bishop and the prince sent Movsés, a man skilled in the arts, and other priests to demolish and burn the temples, with the collaboration of the ranks of the pagan chief priests. And together they burned down the abominable temples of their heroes... The bishop himself went up onto an elevated place across from the idols. When he knelt down there and made the sign of the Cross, a ferocious wind blew, further stoking the flames on the lofty temples and the loathsome čop'ayk' with its skins and sacrifices. Then, in great joy, they returned to the city and became clothed in light by baptism.”: BEDROSIAN 2010, 112 (md14.htm) Az angol szöveg fordításában némi eltérés észlelhető: „Amikor a hunok jámbor fejedelme ezt hallotta, nyomban engedélyt adott neki, hogy a szentélyeket lerombolja. Akkor a püspök és a fejedelem odaküldte Movsést, egy művészetekben jártas férfiút és más papokat, hogy rombolják le és égessék fel a szentélyeket a pogány főpapok (főáltosok) rendjével együttműködve. S együtt felégették a hőseik undorító szentélyeit. Maga a püspök a bálványokkal szemben felment egy magas helyre. Amikor ott letérdelt és a Kereszt jelét jelezte, vad szél támadt és felszította a magas (büszke?) szentélyek és a bőrökkel és áldozatokkal együttesen undorító čop'ayk' lángját. Aztán nagy örömmel visszatértek a városba, s a keresztiség által a fénybe öltöztek.” Némi eltérés van Dowsett fordításában is: “When the pious prince of the Huns heard this, he immediately authorized him to destroy the sanctuaries. Then the bishop and the prince sent Movsés, a man skilled in the arts, and other priests of the ranks of pagan chief priests, and together they burned down the filthy temples of the hero-idols. The bishop himself came to the high place opposite the idols, knelt down, and made the sign of the cross. A violent wind blew and fanned the flames on the tall idols and the čop'ayk' with the filthy skins of the altars. They then returned with great joy into the town became clothed in light through baptism.”: DOWSETT 1961, 166.

A templom és temetője viszonya	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma											A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése		
				II. Boleszláv (967-999)	I. István (1000-1038)	Péter (1038-1041, 1044-1046)	Aba Sámuel (1041-1044)	I. András (1046-1060)	Béla dux (1048-1060)	I. Béla (1060-1063)	Salamon (1063-1074)	Géza dux (1064-1074)	I. Géza (1074-1077)	I. László (1077-1095)			Kálmán (1095-1116)	II. István (1116-1131)
I. Falusi temető pénzes sírjára épült templom	1.	Cegléd (Pe)-Nyúlfelehalom	46		1		*	3					*		1	F	1368	
	2.	Derekegyház (Cso)-Ibolyásdomb	54							1			*			E	-	
	3.	Vinkovci (Hor)-Meraja	11										3		1	F	1355?	
II. Falusi temetőre épült templom	4.	Baracs (Fe)-Apátság	188													?	1276?	
	5.	Báta (To)-Régitemető-völgy	3										*			P	1408	
	6.	Bihar (Rom)-Téglaégető	524?				2		1			4	5		1	-	1061-67 k.	
	7.	Budapest II. ker., Szajkó utca	?													F	1288	
	8.	Budapest XVI. ker., Timur, Fertály, Dezsőfia utcák köze	540										1			-	-	
	9.	Cegléd (Pe)-Birincsek	11													F	1218	
	10.	Csepreg (Vas)-Szentkirály	175													P	1255	
	11.	Gyulafehérvár (Rom)-Püspöki székesegyház	410?										1	1	*	F	1003	
	12.	Ják (Vas)-Bencés apátság	931							*						R	1220 k.	
	13.	Jászberény (JNSz)-Szentpálhalom	220?										1			?	-	
	14.	Kisszállás (BK)-Templomdomb	54													F	-	
	15.	Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major	14													E	-	
	16.	Mezőcsát (BAZ)-Csicske-dűlő	131													fa	1455	
	17.	Örménykút (Bé)-Décsi Telek-halom	178													F	1138	
	18.	Tázlár (BK)-Templomhegy	?													?	1424	
	19.	Tiszafüred (JNSz)-Tiszaórvény, Templomdomb	612										5		*	P	1261	
	20.	Veszprémfajs (Ve)-Mulató-tető	78													?	1258	
	III. Korábbi sírokra épült templom	21.	Békéscsaba (Bé)-2/78. lh.	87													F	1383
		22.	Budapest XI. ker., Kánai kolostor	1077													F	1240
		23.	Doboka (Rom)-A. Tamas kertje, B templom	57													fa	1003
24.		Esztergom (KE)-Szent Lőrinc-plébániatemplom	240				2								*	P	1202	
25.		Felsőörs (Ve)-R. k. templom	?													P	1226-44	
26.		Felsőzsolca (BAZ)-Nagyszilvás utca 23.	189													F	1281	
27.		Hetényegyháza (BK)-Belsőnyir, Zana-tanya	46													F	-	
28.		Hévízgyörk (Pe)-R. k. templom	26													F	1438	
29.		Kardoskút (Bé)-Hatablaki-kápolna-dűlő	66	*									1	2	2	E	-	

A templom és temetője viszonya	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érmeinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma												A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése			
				II. Boleszláv (967-999)	I. István (1000-1038)	Péter (1038-1041, 1044-1046)	Aba Sámuel (1041-1044)	I. András (1046-1060)	Béla dux (1048-1060)	I. Béla (1060-1063)	Salamon (1063-1074)	Géza dux (1064-1074)	I. Géza (1074-1077)	I. László (1077-1095)	Kálmán (1095-1116)			II. István (1116-1131)	II. Béla (1131-1141)	
III. Korábbi sírokra épült templom	30.	Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom	69	1												E	1102			
	31.	Tápiógyörgye (Pe)-Ilike-part	47													fa	1541 k.			
	32.	Várfalva (Rom)-Unitárius templom	?									1	1		2	fa	1075			
IV. A templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi zárópénze alapján csoportosítva																				
I. (Szent) István érméivel	33.	Ducó (Szlak)-Templom-dűlő	1882	1	1			3			1			26	37	18	9	R	1348	
	34.	Esztergom (KE)-Szent Kozma és Damján-templom	146		5	1		2			1								B	1270
	35.	Esztergom (KE)-Szentkirály, Szent András-templom	380		2		1	2			1					1	1	3	E-F	1141-62 k.
	36.	Gyula (Bé)-Főenyves	152		2														R-E	1336
	37.	Kaposvár (So)-61. út	1244		2			1						1	1			1	E	1061
	38.	Kuncsorba (JNSz)-XIV. dűlő	65		1														-	-
	39.	Németkér (To)-Látóhegy	29		1														?	1333
Péter érméjével	40.	Pétervására (He)-Vár	68			1								2	2			1	?	1247
	41.	Székesfehérvár (Fe)-Királyi bazilika	?			1													B	1015
	42.	Szob (Pe)-Bészob	56			2		1											F	1295 k.
I. András érméivel	43.	Esztergom (KE)-Szent Mihály-templom	108					2			1					2		1	?	1270
	44.	Kaposfő (So)	?					1											?	1275
	45.	Kolozsvár (Rom)-Kolozsmonostor	159					1							5			1	R	1214
	46.	Nyitra (Szlak)-Zobordarázs	585					1								5			F	1113
	47.	Óbars (Szlak)-Várhegy	?					2									1		?	1075
	48.	Szentes (Cso)-Kaján	24					1							1		1	2	P	1523
Béla dux érméjével	49.	Temesliget (Rom)-Beszerikuczadomb	30					1											?	-
	50.	Pozsony (Szlak)-Vár, Szent Megváltó-templom	229						1								2		B	1209
I. Béla érméjével	51.	Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom	340								1				4	3		1	-	-
	52.	Dóc (Cso)-Kötörés	?								1								-	1266
Salamon érméivel	53.	Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep	680									2					1		P	1456
	54.	Pozsony (Szlak)-Dévény, Várhegy	641						*	*		1			*	*		*	R	1288
	55.	Sárrétudvari (HB)-Ref. templom	74									1			1				?	1214/1550
	56.	Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő I., templom	209									1	2	1	7	1			F	1009
	57.	Zalavár (Za)-Vársziget, Szent Adorján-templom	400									1	3		2				B	1019

IV. Templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi zárópénze alapján csoportosítva	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma										A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése				
				II. Boleszláv (967-999)	I. István (1000-1038)	Péter (1038-1041, 1044-1046)	Aba Sámuel (1041-1044)	I. András (1046-1060)	Béla dux (1048-1060)	I. Béla (1060-1063)	Salamon (1063-1074)	Géza dux (1064-1074)	I. Géza (1074-1077)			I. László (1077-1095)	Kálmán (1095-1116)	II. István (1116-1131)	II. Béla (1131-1141)
I. László érméivel	58.	Algyógy (Rom)-Ref. parókia	69									1	4			R-F	1271		
	59.	Bajmóc (Szlk)-Szent Mihály-templom	?									1				?	1113		
	60.	Biharszentjános (Ro.)-Klastromdomb	15									1				?	1215		
	61.	Budapest XV. ker., Sin utca	171									2				-	-		
	62.	Csepén (Hor.)-Ovčara, Tursko groblje	kb. 250									1				?	1256		
	63.	Ghymeskosztolány (Szlk)-Szent György-templom	74									*	3	1		E	1113		
	64.	Gyula (Bé)-Szeregháza	356									1	1			E	1232		
	65.	Hajdúdorog (HB)-Kövecses-halom	4									1				?	1301		
	66.	Jászberény (JNSz)-Necsőegyháza	?									1		1		E	1403		
	67.	Kaszaper (Bé)-Templomhalom	425									3		1		E	1241		
	68.	Kisújszállás (JNSz)-Konta-dűlő	64									1				?	-		
	69.	Madar (Szlk)-Szentkirálykúti-dűlő	354									2	2			F	1279		
	70.	Orosháza (Bé)-Kristó-féle téglagyár	33									1		1		?	1525		
	71.	Szabadka (Sze.)-Nosza	133									*	1	*	*	*	?	1335	
	72.	Tótkomlós (Bé)-Szárázérpárt	20									1				?	1415		
73.	Veszprém (Ve)-Kálvária-domb	?									*	1	*		E	1237			
74.	Vésztő (Bé)-Mágori-halom	200?									1	3			F	1222			
Kálmán érméivel	75.	Alap (Fe)-Tavaszmajor	166										1			-	-		
	76.	Békéssámszon (Bé)-Cigánd	17										1			F	-		
	77.	Békéssámszon (Bé)-Cserepes	3										1			-	1437 k.		
	78.	Cegléd (Pe)-Kövespart	347									*	5	1	1	-	-		
	79.	Csárdaszállás (Bé)-Szent János-halom	?										1			?	1418		
	80.	Csökmő (Bé)-Peterd	75										1			F	1330 k.		
	81.	Eger (He)-Vár, Szent János-székesegyház	1000<										1			B	1004-09		
	82.	Esztergom (KE)-Zsidód, Templomhely	819											4	1	F	1187		
	83.	Kalodva (Rom)-Földvár	12										3			?	1308		
	84.	Kardoskút (Bé)-Szöllősi Á. G. központja	4										1			-	1456		
	85.	Nyitra (Szlk)-Óváros, Márton-domb-dűlő	?										1	*	*	P	1111		
	86.	Ósopot (Rom)-Mírvilá-domb	27										1			?	-		

V. Templom körüli temetők és templomuk a megbolygatott sírokból megmaradt szórványérmék kibocsátói szerint csoportosítva	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma											A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése		
				II. Bolcszláv (967–999)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1048–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)			Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)
	114.	Malomfalva (Rom)-Csittfalva	55													*	fa	1303
	115.	Temeskenéz (Rom)	-													*	?	-
	116.	Edelény (BAZ)-Borsodi földvár, Szent Lőrinc-templom	77													*	?	1334
	117.	Mojgrád (Rom)	?													*	?	-
	118.	Petőszinye (Szlk)														*	F	1276
	119.	Székesfehérvár (Fe)-Kálló-vízimalom	-													*	?	-
102–119. számú templom körüli temető összesen				-	2	1	1	1	-	-	1	-	-	2	5	3	5	

1. táblázat A tárgyalt templom körüli temetők különféle csoportjainak listája az érmés sírjaik érméjének, illetve többpénzes sírjaik záróérméjének kibocsátója szerint. Jelmagyarázat: a félkörrel szedett leelőhelynév: teljesen feltárt(nak tekintett) temető, félkörrel szedett érmeszám: a cintermet megelőző falusi temetőhöz sorolt érme, *: szórványelet érmére való utalás mennyiségi adat nélkül, -: hiányzó adat. A templomalaprajz-típusok rövidítése: B: háromhajós bazilika, E: egyenes, F: félköríves, P: patkóíves, E-F: kívül egyenes, belül félköríves szentélyzáródású, egyhajós templom, R: rotunda, R-E: rotunda egyenes, R-F: rotunda félköríves szentélyzáródással, fa: fatemplom, ?: alaprajzi részlet

Érmés sírokat tartalmazó temetőtípusok	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	összesen
1. falusi temetők érmés sírjainak száma	149	42	14	235	57	34	214	14	10	281	30	2	14	1096
2. templom körüli temetők érmés sírjainak száma	15	5	1	20	1	4	9	5	1	79	103	32	38	313
3. fiktív összehasonlítás (3,5 × templom körüli temetőkbéli sírszám)	(52)	(17)	(3)	(70)	(3)	(14)	(31)	(17)	(3)	(276)	(360)	(105)	(133)	(1095)
1–2. összesen	164	47	15	255	58	38	223	19	11	360	133	33	52	1409

2. táblázat A falusi és templom körüli temetők érmés sírjainak mennyisége érméjük, illetve többpénzes sírjaik záróérméjének kibocsátója szerint. A fiktív adatokat tartalmazó 3. sorban 3,5-es szorzóval számolva (= 1096 : 313) olyan mennyiségeket szerepeltettem, mintha a cintermekben megközelítőleg annyi érmés temetkezést tártak volna fel, mint a falusi temetőkben

V. IRODALOM

- ALEXANDRESCU 1955 = Alexandrescu, A. D.: Săpăturile de salvare de la Sîntion, r. Oradea, reg. Oradea (Les fouilles de sauvegarde de Sîntion, r. Oradea, reg. Oradea). SCIVA 6 (1955) 487–495.
- ANONYMUS 2002 = Béla király jegyzője: A magyarok cselekedeteiről. In: GYÖRFFY 2002, 128–170.
- ANTAL 1970 = Antal L.: Kaukázusi nyelvek. In: Antal L.–Csongor B.–Fodor I.: A világ nyelvei. Budapest 1970, IV: 139–160.
- M. ARADI 1998 = M. Aradi Cs.: A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásátásának összegzése (Summary of the excavations at the Árpád-aged cemetery and settlement of Főnyed-Gólyásfa). SMK 13 (1998) 113–154.
- M. ARADI 2007 = M. Aradi Cs.: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerzetének létrejötte és megszilárdulása. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK RTI. Budapest 2007. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/aradi/disszert.pdf>. – Letöltve: 2009. szept. 29.
- BAKAY 1989 = Bakay K.: Feltárul a múlt? A múlt jövője. Budapest 1989.
- BĂLĂNESCU 1990 = Bălănescu, D.: Descoperiri monetare din sudul Banatului (Münzenentdeckungen aus dem Süden des Banats). V. Banatica 10 (1990) 187–204.
- BÁLINT 1938 = Bálint A.: A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). Dolg 14 (1938) 139–190.
- BÁLINT 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). MFMÉ 1969/1, 107–114.
- BÁLINT 1970 = Bálint Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban (Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens). MFMÉ 1970/1, 31–43.
- BÁLINT 1971 = Bálint Cs.: Függelék. BMMK 1 (1971) 40–46.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11 (1991).
- BÁRDOS 1978 = Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról (A mediaeval church and a cemetery on the confines of Kaposvár). SMK 3 (1978) 187–234.
- BÁRDOS 1987 = Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár). II. SMK 8 (1987) 5–76.
- BÁRTH 1982 = Bárh J.: temető. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5: Szé–Zs. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1982, 246.
- BAXA 2000 = Baxa, P.: Pokračovanie výskumu interiéru Kostola sv. Margity v Kopčanoch (Fortsetzung der Untersuchung im Interieur der St. Margitkirche in Kopčany). AVANS-1999 (2000) 21.
- BAXA–DRAHOŠOVÁ–SABADOŠOVÁ–HAVLÍK 2000 = Baxa, P.–Drahošová, V.–Sabadošová, E.–Havlík, M.: Výskum Kostola Sv. Margity v Kopčanoch (Untersuchung der St. Margit-Kirche in Kopčany). AVANS-1998 (2000) 28–29.
- BEDNÁR 1998 = Bednár, P.: Die Nitraer Burg im 9.–12. Jahrhundert. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996. Hrsg. von J. Henning–A. T. Ruttkay. Bonn 1998, 371–382.
- BEDROSIAN 2010 = Bedrosian, R.: Movses Dasxurants'i's History of the Aghuans. Long Branch, New Jersey 2010. <http://rbedrosian.com> – Letöltve: 2012. július.
- BENKŐ 1978 = Benkő Zs.: Dánszentmiklós-Tetveshalom. RégFüz I:31 (1978) 80: Nr. 118.
- BENKŐ 1984 = Benkő Zs.: Dánszentmiklós-Tetveshalom. RégFüz I:37 (1984) 87: Nr. 160.
- BENKŐ 1992 = Benkő E.: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája [Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr]. VariaArchHung 5 (1992).
- BENKŐ 1994 = Benkő E.: Bihar. In: KMTL 1994, 103.
- BENKŐ 1994a = Benkő E.: Doboka. In: KMTL 1994, 169.
- BENKŐ 1994b = Benkő E.: Gyulafehérvár. In: KMTL 1994, 245–247.
- BENKŐ 2000 = Benkő E.: Gyulafehérvár. In: Európa 2000, 369–371.
- BENKŐ 2000a = Benkő, E.: Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia). In: Europas Mitte 2000, II: 593–596.
- BENKŐ 2000b = Benkő E.: Kolozsmonostor. In: Európa 2000, 372–373.
- BENKŐ 2000c = Benkő, E.: Mănăstur (Kolozsmonostor) bei Klausenburg (Cluj). In: Europas Mitte 2000, II: 597–599.
- BERKESZI 1907 = Berkeszi I.: Délmagyarország éremletei. Temesvár 1907.
- BICZÓ 1976 = Biczó P.: Kiskunhalas-Sóstó, Zöldhalom. RégFüz I:29 (1976) 66: Nr. 123.
- BICZÓ 1985 = Biczó P.: A bátmonostori ásátások (Die Ausgrabungen in Bátmonostor). In: Középkori 1985, 362–371.
- BICZÓ 1987 = Biczó P.: Bátmonostor-Pusztafalu. RégFüz I:40 (1987) 88: Nr. 160.
- BICZÓ 2000 = Biczó, P.: Das Marienstift Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In: Europas Mitte 2000, II: 621–624.
- BICZÓ–TÓTH 2000 = Biczó P.–Tóth M.: A székesfehérvári

- Szűz Mária-prépostság temploma a 11. században. In: Európa 2000, 388–390.
- BLEICHSTEINER 1936 = Bleichsteiner, R.: Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. WBKL 4 (1936) 413–495.
- BOLLÓK 2006 = Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emléanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja). Limes 19:69 (2006.1) 63–84.
- BÓNA 1978 = Bóna, I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros (Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában). Alba Regia 16 (1978) 99–157.
- BÓNA 1986 (1988) = Bóna I.: Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. I: A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Mócsy A.–Makkay L. Budapest 1986 (1988³) 203–234, 575–582.
- BÓNA 1993 = Bóna I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993.
- BÓNA 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998².
- BÓNA 2001 = Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Régészeti áttekintés. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok. Szerk.: Dávid Gy. Erdélyi TudFüz 231 (2001) 69–97.
- BONFINI 1995 = Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest 1995.
- BONFINIS 1941 = Antonius de Bonfinis: Rerum ungaricarum decades. Ediderunt J. Fögel–B. Iványi–L. Juhász. BSMRAe–Saec. XV. I–III. Lipsiae 1936, IV. Budapest 1941.
- BORONEANȚ–HUREZAN 1987 = Boroneanț, V.–Hurezan, P. G.: Cimitirul din secolele XI–XII de la Cladova jud. Arad (The cemetery from the XIth–XIIth century, from Cladova, Arad district). Ziridava 15–16 (1987) 67–74.
- BRETHOLZ 1923 = Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Unter Mitarbeit von W. Weinberger, hrsg. von B. Bretholz. MGH-SRG Nova Series 2. Berlin 1923.
- CONVERSIO 2002 = A bajorok és karantánok megtérése (Conversio bagvariorum et carantanorum). In: GYÖRFFY 2002, 188–195 (részlet).
- CSALLÁNY 1939–40 = Csallány G.: Honfoglalás- és árpád-kori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum gyűjteményében. NK 38–39 (1939–40) 23–25.
- CSALOG 1964 = Csalog Zs.: Jászberény-Szentpálhalom. RégFüz I:17 (1964) 63.
- CSÁNKI 1894 = Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. A Hunyadiak kora Magyarországon. Szerk.: Csánki D. Budapest 1894 (reprint: 1985).
- DIENES 1964 = Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról (Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête). FolArch 16 (1964) 79–112.
- DIENES 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza 1965, I: 136–174.
- DIENES 1969 = Dienes I.: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. ArchÉrt 96 (1969) 116–122.
- DIENES 1972 = Dienes I.: Magyarhomorog-Kónyadomb. RégFüz I:25 (1972) 60–61: Nr. 129.
- DIENES 1978 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. EMN 3 (1978) 28–39.
- DIMITRIJEVIĆ 1966 = Dimitrijević, S.: Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957–1965 (Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965. Vorgeschichte und Mittelalter). ActaMC 1 (1966).
- DIMITRIJEVIĆ 1979 = Dimitrijević, S.: Arheološka topografija i izbor nalaza s vinkovačkog tla. In: Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dedicata. Hrsg.: Ž. Rapanić. IHAD 4 (1979) 133–200.
- DOWSETT 1961 = The History of Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. Translated by C. J. F. Dowsett. London 1961.
- DRAVECZKY 1966 = Draveczy B.: Kaposfő. RégFüz I:20 (1966) 88: Nr. 122.
- DUMITRACHE 1978 = Dumitrache, M.: Archäologische und baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend (Viscri – Deutschweisskirch). FVL 21:2 (1978) 35–53.
- DUŠEKOVÁ 1978 = Dušeková, S.: Stredoveký kostol a cintorín v Modranoch (Mittelalterliche Kirche mit Friedhof in Modrany). AVANS-1977 (1978) 75–76.
- EMIN 1912 = Emin, M.: Movsisi Kaľankatuacwoy Patmut'iwñ Aghuanit's' [Aľuanic] ašxarhi. Moskva 1860. Reprint: Tiflis 1912.
- Európa 2000 = Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: A. Wiczorek–H.–M. Hinz. Stuttgart 2000.
- Europas Mitte 2000 = Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Hrsg. von A. Wiczorek–H.–M. Hinz. I–II. Stuttgart 2000.
- FARKAS 2005 = Farkas L. Gy.: Bátmonostor-Pusztafalu középkori temetőjének általános antropológiai jellemzői (General anthropological features of the medieval cemetery of Bátmonostor-Pusztafalu). In: Halál 2005, 245–251.
- FÉK 1962 = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-

- kori sírleletei. (Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster). *RégTan* 2 (1962).
- FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához (Zur Archaeologie der ungarischen Landnahmezeit). *ArchÉrt* 45 (1931) 48–112, 305–329.
- FILEP 1980 = Filep A.: kápolna. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 3: K–Né. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1980, 39.
- FODOR 1993 = Fodor I.: Hajdúdorog-Kati dülő. *RégFüz* I:45 (1993) 64–65: Nr. 100.
- FODOR 1994 = Fodor I.: Hajdúdorog-Kövecses halom. *RégFüz* I:46 (1994) 71–72: Nr. 101/2.
- FODOR 2005 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföldek-Templomdomb. *RégKutMo-2004* (2005) 227: Nr. 183.
- FODOR 2005a = Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. Előzetes közlemény (Churchyards from the Árpadian Period [11th–13th centuries] at Hajdúdorog). In: *Halál* 2005, 197–212.
- FODOR 2006 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföld közép, templomdomb. *RégKutMo-2005* (2006) 252 [tévesen Fodor László név alatt].
- FODOR 2008 = Fodor L.: 16. Eger-Vár, a székesegyház temetője. In: *Révész* 2008, 124–161.
- FODOR 2009 = Fodor I.: Beszámoló a Hajdúdorog-Kövecses-halmi régészeti feltárásról (2008. október 20–30.). Hajdúdorog város honlapja: http://www.hajdudorog.hu/hirek/hajdudorogi_asatas_090108. 2009. január 08. 06:41. – Letöltve: 2009. szeptember 8-án.
- FOLTINY-KÖREK 1944–45 = Foltiny I.–Körek J.: A csecstói középkori templom és temető. *ATIÉvk* 1 (1944–45) (1946) 149–190.
- FORSTER 1900 = Forster Gy.: III. Béla magyar király emlékezete. Budapest 1900.
- FÜGEDI 1991 = Fügedi E.: *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor (Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. Le monastère générique – Rodovoj monastyr'. Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio). Századok* 125 (1991) 35–67.
- GALLINA 1999 = Gallina Zs.: Árpád-kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén. In: *Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*. Szerk.: Szakál Aurél. Kiskunhalas 1999, 83–108.
- GALLINA 2004 = Gallina Zs.: Tázlár, Templomhegy. *RégKutMo-2003* (2004) 300–301: Nr. 388.
- GARÁDY 1934 = Garády S.: A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. II. *ArchÉrt* 47 (1934) 165–169 [1935].
- GARÁDY 1943 = Garády S.: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése – 1931–1941 (Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Hauptstadt Budapest – 1931–1941). *BudRég* 13 (1943) 167–254, 514–518.
- Garamszentbenedeki 2006 = A garamszentbenedeki apátság alapítólevele (1075). Ford.: Kis Péter–Körmendi Tamás. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: Makk F.–Thoroczkay G. *SzegediKK* 22 (2006) 51–69.
- GERVERS-MOLNÁR 1972 = Gervers-Molnár V.: A középkori Magyarország rotundái (Romanesque round churches of medieval Hungary). *MűvtFüz* 4 (1972).
- GOLDEN 1998 = Golden, P. B.: Religion among the Qipčaq of Medieval Eurasia. *CAJ* 42/2 (1998) 180–237.
- GOMBOS 1937, 1938 = *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. I (A–C) 1937, II (D–N) 1937, III (O–Z) 1938. IV. Index – Csaba Csapodi 1938. Budapest.
- GYÖRFFY 1963 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I: Abaujvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Abaujvariensis, Aradiensis, Arvensis, Bachiensis, Baraniensis, Barsiensis, Bekesiensis, Beregiensis, Bihariensis, Bistriciensis, Bodrogiensis, Borsodiensis, Brassoviensis sive Coronensis, Chanadiensis et Chongradiensis)*. Budapest 1963.
- GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest 1977.
- GYÖRFFY 1984 = Györffy Gy.: *Államszervezés*. In: *MoT* 1984, 717–834, 1646–1661.
- GYÖRFFY 1984a = Györffy Gy.: *Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek*. In: *MoT* 1984, 835–892, 1662–1667.
- GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II: Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Dobokensis, Albensis Transilvaniensis, Strigoniensis, Albensis, Fogarasiensis, Gömöriensis et Jauriensis)*. Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1987a = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III: Heves, Hont,*

- Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Hevesiensis, Hontiensis, Hunyadiensis, Keveiensis, Kolosiensis, Komaromiensis, Krassoensis, Krasznaensis, Cumanorum et Küküllöensis). Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1998 = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV: Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Liptoviensis, Magnae Insulae, Maramarosiensis, Mosoniensis, Nitriensis, Nogradiensis, Pestiensis et Pilisiensis). Budapest 1998.
- GYÖRFFY 2002 = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Összeáll.: Györffy Gy. MMT-F Budapest 2002.
- GYURICZA 2002 = Gyuricza A.: Budapest XVI., Timur u.–Fertály u.–Dezsőfia u. által határolt területen, valamint a Fertály u.-ban és Dezsőfia u.-ban húzott csatornaárok nyomvonalán. RégKutMo-1999 (2002) 187–188: Nr. 62.
- HABOVŠTIK 1968 = Habovštiak, A.: Archeologický výskum v Kostolnoch pod Tribečom (Archäologische Grabung in Kostolany pod Tribečom). MonTut 2 (1968) 43–77.
- Halál 2003 = „A halál árnyékának völgyében járok...” A középkori templom körüli temetők kutatása. Konferencia a Magyar Nemzeti Múzeumban, Budapest, 2003. május 13–16. Szerk.: Ritoók Á. Budapest 2003.
- Halál 2005 = „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. OpusculaHung 6 (2005).
- HANKÓ 1992 = Hankó I.: Kereszténység István előtt? Régészeti feltárások Szatmárban. Magyar Nemzet 55:264 (1992. nov. 9.) 10.
- HATHÁZI 2004 = Hatházi G.: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon (Die archäologischen Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens). OpusculaHung 5 (2004).
- HEGEDŰS 1981 = Hegedűs K.: A derekegyház-ibolyásdombi feltárások. MúzKutCs 1981, 3–8.
- HEGEDŰS 1982 = Hegedűs K.: Derekegyház-Ibolyásdomb. RégFüz I:35 (1982) 88–89: Nr. 172.
- HEITEL 1985 = Heitel, R.: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia, 1968–1977 (Principaux résultats des recherches archéologiques effectuées dans la zone Sud-Ouest de la cité d’Alba Iulia, 1968–1977). I. SCIVA 36:3 (1985) 215–231.
- HEITEL 1986 = Heitel, R.: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia, 1968–1977 (Die wichtigsten Ergebnisse der in der SW-Zone der Burg von Alba Iulia durchgeführten archäologischen Ausgrabungen). II. Piesele de metal. SCIVA 37:3 (1986) 233–248.
- HÉVVÍZI 1995 = Hévvízi S.: Orosházi helynevek az újratelepülés utáni első évtizedekben. In: Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről. Szerk.: Hévvízi S.–Szabó F. BMMK 19 (1995) 97–113.
- HÉVVÍZI 1999 = Hévvízi S.: Békés megye településneveinek rendszere (Analysis of the names of settlements in Békés county). BMMK 20 (1999) 271–301.
- HLINKA–KOLNÍKOVÁ–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1978 = Hlinka, J.–Kolníková, E.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku. III. Bratislava 1978.
- HLINKA–KRASKOVSKÁ–NOVÁK 1968 = Hlinka, J.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku. II. Bratislava 1968.
- HÓMAN 1916 = Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.
- HOREDŦ 1984 = Horedt, K.: Morești II: Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bonn 1984.
- HOREDŦ 1986 = Horedt, K.: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas 3:28 (1986).
- HORVÁTH 1970 = Horváth B.: Előzetes jelentés az 1965–1968. évi tisztaörvényi feltárásokról (Vorbericht über die Freilegungen in Tisztaörvény 1965–68). ArchÉrt 97 (1970) 126–133.
- HORVÁTH 1971 = Horváth B.: Az Árpád-kori falukutatók eredményeiről. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. december 8–10. Szerk.: Nagy E. RégFüz II:14 (1971) 34–36, 120.
- HORVÁTH 1981 = Horváth I.: Esztergom-Schweidel J. u. RégFüz I:34 (1981) 71: Nr. 135/2.
- HORVÁTH 1988 = Horváth I.: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról (Forschungsergebnisse über die Stelle der Münzanstalt von Esztergom). EsztÉvl (1988) 297–319, 413–414.
- HORVÁTH 1994 = Horváth I.: Esztergom. In: KMTL 1994, 199–201.
- HORVÁTH 2000 = Horváth I.: Esztergom Szent István korában. In: Európa 2000, 359–360.
- HORVÁTH 2000a = Horváth, I.: Gran (Esztergom) zur Stephans des Heiligen. In: Europas Mitte 2000, II:576–580.
- HUNKA–KOLNÍKOVÁ 1994 = Nálezy mincí na

- Slovensku (Die Fundmünzen in der Slowakei). IV. Zostavovatelja: Jan Hunka–Eva Kolníková. Red.: Eva Kolníková. Nitra 1994.
- HUSZÁR 1963 = Huszár L.: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén (Münzfundorte im Komitat Veszprém). VMMK 1 (1963) 151–160.
- HUSZÁR 1979 = Huszár, L.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest 1979.
- IAMBOR–MATEI 1979 = Iambor, P.–Matei, Ș.: Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX–XIV.) (Der Burgwall von Cluj-Mănăstur). ActaMN 16 (1979) 599–620.
- IAMBOR–MATEI 1983 = Iambor, P.–Matei, Ș.: Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur. ActaMN 20 (1983) 131–146.
- IAMBOR–MATEI–HALASU 1981 = Iambor, P.–Matei, Ș.–Halasu, A.: Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur (Betrachtungen zum chronologischen Verhältnis zwischen Siedlung und Friedhof von Cluj-Mănăstur). ActaMN 18 (1981) 129–150.
- ÍRÁSNÉ MELIS 1991 = Írásné Melis K.: Budapest, XVI Árpádföld, Timur u.–Dezsőfia u. RégFüz 1:42 (1991) 57: Nr. 120.
- ÍRÁSNÉ MELIS 1997 = Írásné Melis K.: Árpád-kori temetők a pesti határban (Cimetière de l'époque Arpadienne [11e–13e siècles] sur la périphérie de Pest). BudRég 31 (1997) 41–78.
- ÍRÁSNÉ MELIS 2005 = Írásné Melis K.: Adatok a Buda és Pest körüli, 11–13. századi temetők régészeti kutatásához (Data on the investigation of cemeteries of the 11th–13th centuries in the region of Buda and Pest). In: Halál 2005, 71–76.
- ISTVÁNOVITS–KURUCZ 1984–1986 = Istvánovits E.–Kurucz K.: Régészeti ásatások és leletek Szabolcs–Szatmár megyében 1987/88-ban. JAMÉ 27–29 (1984–1986) 13–82. [1990]
- JANKOVICH–MEDGYESI–SZATMÁRI–TORMA 1998 = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Szatmári I.–Torma I.: [Békéscsaba-] Megyeri faluhely: MRT 10 (1998) 170–180: 2/78. lh.
- JUHÁSZ 1992 = Juhász I.: A Csolt-nemzetség monostora. Műemlékvédelem 36:2 (1992) 95–106.
- JUHÁSZ 2000 = Juhász I.: A Csolt nemzetség monostora. In: Középkori 2000, 281–303.
- Julianus 1965 = A Julianus első útjáról készült jelentés 1237-ből: Nagy-Magyarország dolgáról, melyet Riccardus fráter szerzett IX. Gergely pápa idejében. In: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja Györffy Gy. NK–M. Budapest 1965, 39–44.
- KARA–KURNATOWSKA 2000 = Kara, M.–Kurnatowska, Z.: Keresztény temetkezések. In: Európa 2000, 322–323.
- KARA–KURNATOWSKA 2000a = Kara, M.–Kurnatowska, Z.: Christliche Bestattungen. In: Europas Mitte 2000, 527–530.
- Képes 1964 = Képes Krónika (Chronicon pictum). Bev.: Dercsényi D. Ford.: Geréb L. I–II. Budapest 1964.
- KIEFFER–OLSEN 1997 = Kieffer-Olsen, J.: Christianity and christian burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist. In: Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Ed. by C. Kjeld Jensen–K. Høilund Nielsen. Aarhus 1997, 185–189.
- KISS 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). MHKKÁS 2 (2000).
- KISS 2005 = Kiss G.: Két szomszédos, kora Árpád-kori temető Szombathelyen (Two neighbouring cemeteries of the Early Árpadian Era at Szombathely). In: Halál 2005, 151–162.
- KISS 2006 = Kiss L.: Helynévmagyarázatok. MNy 102:4 (2006) 493–505.
- KISS–TÓTH 1993 = Kiss G.–Tóth E.: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről (Archäologische Untersuchung der St.-Martinskirche in Szombathely 1984–1992. Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus dem 9–13. Jahrhundert). CommArchHung 1993, 175–199.
- KOLNÍKOVÁ 1967 = Kolníková, E.: Obolus mýtvyh vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei). SlovArch 15 (1967) 189–254.
- KOLNÍKOVÁ 1976 = Kolníková, E.: Prírastky mincí v Archeologickom Ústave SAV v roku 1976 (Münzzuwachs im Archäologischen Institut der SAV im Jahre 1976). AVANS-1976 (1977) 172–178.
- KOVÁCS 1986 = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochklappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). CommArchHung (1986) 93–121.
- KOVÁCS 1986a = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195–225.
- KOVÁCS 1989 = Kovács, L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der

- arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *FontesArchHung* 1989.
- KOVÁCS 1991 = Kovács, L.: Bemerkungen zur Arbeit von Nebojša Stanojev: Nekropole X–XV veka u Vojvodini (Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina). *ActaArchHung* 43 (1991) 399–424.
- KOVÁCS 1997 = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről (Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch–archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I [des Heiligen] und Bélas II [des Blinden] [1000–1141] im Karpatenbecken). *VariaArchHung* 7 (1997).
- KOVÁCS 1998 = Kovács L.: Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon (Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof auf dem Kapellenhügel/Kápolnás-halom von Karcag). *SzolnokMMA* (1998).
- KOVÁCS 2003 = Kovács L.: Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje. IK 1. Budapest 2003.
- KOVÁCS 2004 = Kovács L.: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. *MHB* 14 (2004) 43–49.
- KOVÁCS 2006 = Kovács L.: A magyarhomorog-kőnyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kőnyadomb from the tenth–twelfth century). In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi B. *StudCarol* 7:3–4 (2006) 215–248.
- KOVÁCS 2008 = Kovács, L.: Die zwischen 1000 und 1141 verborgenen Hortfunde des Karpatenbeckens. *ActaArchHung* 59 (2008) 429–455.
- KOVÁCS 2011 = Kovács L.: A magyar kalandozások zsákmányáról. *HadtIMK* Budapest 2011.
- KOVÁCS 201? = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverés régészeti emlékei. *Tanulmányok a Kárpát-medence I. István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) sír-, szórvány- és kincsleleteiről*. Kézirat a befejezés előtt. Budapest 201?.
- KOVÁCS–KRIVÉCZKY 1991 = Kovács Gy.–Kriveczky B.: Kiskunfélegyháza–Páka. *RégFüz* I:42 (1991) 61–62: [Nr. 132.].
- KOVALOVSZKI 1965 = Kovalovszki J.: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza 1965*, I: 175–202.
- KOVALOVSZKI 1992 = Kovalovszki J.: Visegrád–Várkert. *RégFüz* I:44 (1992) 68: Nr. 122.
- KOVALOVSZKI 1995 = Kovalovszki J.: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. *Műemlékvédelem* 39:2 (1995) 69–74.
- KOVALOVSZKI 1996 = Kovalovszki J.: Visegrád–Várkert. *RégFüz* I:47 (1996) 71: Nr. 103.
- KOZÁK 1980 = Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása (Disclosure of the Arpadian-age cemetery in the fortress of Eger). *EMÉ* 16–17 (1980) 157–183.
- KÖBLÖS–SZŐKE 1994 = Köblös J.–Szőke B. M.: Nyitra. *KMTL* 1994, 498–499.
- KŐHEGYI 1964 = Kőhegyi M.: Kunfehértó–Templomdomb. *RégFüz* I:17 (1964) 92.
- KŐHEGYI 1966 = Kőhegyi M.: Kisszállás, Templomdomb. *RégFüz* I:19 (1966) 63: Nr. 86.
- KÖKORTÓL 1994 = A kökortól a középkorig. *Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer)*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994.
- Középkori 1985 = Középkori régészetünk újabb eredményei és feladatai (Neuere Ergebnisse und aktuelle Fragen der Mittelalterarchäologie in Ungarn). Szerk.: Fodor I.–Selmeczi L. Budapest 1985.
- Középkori 2000 = A középkori Dél-Alföld és Szer (The southern part of the Great Palan and Szer during the Middle Ages). Szerk.: Kollár T. Szeged 2000.
- KRALOVÁNSZKY 1971 = Kralovánszky A.: Székesfehérvár–Romkert. *RégFüz* I:25 (1971) 77–79: Nr. 157.
- KRALOVÁNSZKY 1985 = Kralovánszky A.: A veszprémi és zirci templomok kutatásának újabb eredményei (Neuere Ergebnisse der Erforschung der Kirchen von Veszprém und Zirc). In: *Középkori* 1985, 353–362.
- KRECSMÁRIK 1911 = Ifj. Krecsmárik E.: Szarvasi középkori és őskori leletekről. *ArchÉrt* 31 (1911) 378–382.
- KRISTÓ 1981 = Kristó Gy.: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben (Données relatives aux sépultures dans nos chartes pré-médiévales – Danye, kasajušciesja zahoronenij, v rannyh vengerskih gramotah). *ActaHist* 71 (1981) 21–28.
- KRISTÓ 1984 = Kristó Gy.: A korai feudalizmus. In: *MoT* 1984, 1007–1415.
- KRISTÓ 1985 = Kristó Gy.: Az augsburgi csata. *STN* 8. Budapest 1985.
- KRUPICA 1978 = Krupica, O.: Stredoveké Krásno (Das mittelalterliche Krásno). *ZápSlov* 5 (1978) 169–333.
- KRUPICA 1981 = Krupica, O.: Stredoveké Krásno (Das mittelalterliche Krásno). II. *ZápSlov* 8 (1981) 90–218.
- KUBINYI 1986 = Kubinyi A.: A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi

- birtokfelosztás alapján (Der Grossgrundbesitz und seine Hörigen im Spiegel der Garai-Szécsi Teilungsurkunde von 1478). VMMK 18 (1986) 197–226 [1987].
- KUBINYI 2001 = Kubinyi A.: A császárvári uradalom közbecsü összeírása 1489-ből (A public record of the Császárvár estate dating from 1489). TörtSzele 43:1–2 (2001) 5–17.
- KUBINYI 2005 = Kubinyi A.: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban (Late medieval burials in the historical sources). In: Halál 2005, 13–18.
- KULCSÁR 1995 = Kulcsár M.: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról (Vorbericht über die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs – 1993–1994). SMK 11 (1995) 236–246.
- LANGÓ-TÜRK 2004 = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás-kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai egyszerű mellkeresztek tipológiájához (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen). MFMÉ-StudArch 10 (2004) 365–451.
- LÁSZLÓ 1943 = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel). ArchHung 22 (1943).
- LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Népkönyvtár 4. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1945 = László Gy.: Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsi-történetben. Kolozsvár 1945.
- LASZLOVSZKY 1991 = Laszlovszky, J.: Social stratification and material culture in 10th–14th century Hungary. In: Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Hrsg. von A. Kubinyi–J. Laszlovszky. MAQ 22 (1991) 32–67.
- LISKA 1996 = Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút). BMMK 16 (1996) 175–208.
- LIUDPRAND 1908 = Liudprand történeti munkái. Antapodosis, Liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris, Relatio de legatione Constantinopolitana. Ford.: Jakubovich E.–Gombos F. A.–Gaál L. Bev. és jegyz.: Gombos F. Albin. KK 6–7. Budapest 1908.
- LIUDPRAND 2002 = Liudprand: Antapodosis. In: GYÖRFFY 2002, 212–220.
- LOVAG 2000 = Lovag Zs.: Keresztény temetkezések. In: Európa 2000, 399–400.
- LOVAG 2000a = Lovag, Zs.: Christliche Bestattungen. In: Europas Mitte 2000, II: 638–639.
- LOVAG 2005 = Lovag Zs.: Az esztergom-szigeti apácakolostor temetőjének kutatása (Investigation of the cemetery of the Esztergom-Sziget convent). In: Halál 2005, 126–130.
- LŐVEI 2005 = Lővei P.: Temetői sírjelek a középkori Magyarországon (Grave markers in the cemeteries of medieval Hungary). In: Halál 2005, 77–83.
- MAGYAR 1899 = Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici 1000–1895. Szerk.: Márkus D. I–II. Budapest 1899.
- MAJLÁTH 1890 = Majláth B.: Az orosházi sírmező. ArchÉrt 10 (1890) 417–423.
- MAKK 1994 = Makk F.: I. Béla. In: KMTL 90.
- MARCU ISTRATE 2008 = Marcu Istrate, D.: A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002) (The Roman Catholic Cathedral and the bishop's palace of Gyulafehérvár. The 2000–2002 archaeological research). Ford.: Kerekes Gy.–Kémenes M.–Gáll A. Budapest 2008.
- MAROSI 1999 = Marosi E.: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettípológiájához (Bemerkungen zur Bautypologie der Romanik in Ungarn). In: Architectura religiosă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. [I.]. Coord.: Kiss I.–Szócs P. L. Satu Mare 1999, 10–32.
- MAROSI 2008 = Marosi, E.: Pfarrkirchen im mittelalterlichen Ungarn im Spannungsfeld der beharrenden Kräfte der Gesellschaft und zunehmender Bildungsansprüche. StudGermSacra 32 = VMPIG 238 (2008) 201–221.
- MEDGYESI 1993 = Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). HOMÉ 30–31/2 (1993) 487–511.
- MÉRI 1944 = Méri I.: Középkori temetőink feltárás módjáról. Erdélyi TudFüz 175 (1944). = MÉRI 1986, 26–40.
- MÉRI 1958 = Méri I.: Kardoskút-Hatablak. RégFüz I:10 (1958) 56–57.
- MÉRI 1964 = Méri I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában (Otcët o raskopkah u sela Kardoškut – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút). RégFüz II:12. (1964).
- MÉRI 1964a = Méri I.: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban (Lošadijnye čerepa v selenijah èpohi Arpadov/Ausgesteckte Pferdeschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern). ArchÉrt 91 (1964) 111–115.

- MÉRI 1986 = A magyar falu régésze, Méri István (1911–1976). Összeáll.: Kovalovszki J. CeglFüz 23 (1986).
- MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: A sárrétudvari (biharudvari) X–XI. századi temetők (Begräbnisstätten aus den 10. und 11. Jahrhundert in Sárrétudvari/Biharudvari). BiMÉ 2 (1980) 29–42.
- MÉSZÁROS 2007 = Mészáros O.: Keresztény és iszlám templomok Esztergomban. Királyi központok régészeti kutatása. ÉT 62:20 (2007. május 18.) 618–620.
- MIRNIK 2001–2002 = Mirnik, I.: Coins from the early Croatian graves (Érmek a korai horvát sírokból). NK 100–101 (2001–2002) 99–119, 120–124.
- MKL = Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István, szerk.: Viczián János. VI: Kaán–kiz. Budapest 2001, VII: Klacs–lond. Budapest 2002, IX: Meszr–Olt. Budapest 2004, X: Oltal–Pneu. Budapest 2005, XIII: Szentl–titán. Budapest 2008.
- MOLNÁR 1979 = Molnár J.: Csenger régi helynevei. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. I–II. Szerk.: Kovács L. Nyíregyháza 1979, 269–298.
- MOLNÁR 2005 = Molnár E.: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője (The Esztergom-Zsidód churchyard). In: Halál 2005, 109–114.
- MORAVCSIK 1984 = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium). Budapest 1984.
- MoT 1984 = Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy, szerk.: Bartha A. Magyarország Története Tíz Kötetben. Szerk. biz. vez.: Pach Zs. P. I. Budapest 1984.
- MRT 2 = Éri István–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk.: Éri I. MRT 2. Budapest 1969.
- MRT 5 = Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk.: Torma István. MRT 5. Budapest 1979.
- MRT 6 = Ecsedy I.–Kovács L.–Maráz B.–Torma I.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeghalmi járás. Szerk.: Torma István. MRT 6. Budapest 1982.
- MRT 8 = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/2. A szarvasi járás. Szerk.: Makkay János. MRT 8. Budapest 1989.
- MRT 9 = Dinnyés I.–Kővári K.–Kvassay J.–Miklós Zs.–Tettamanti S.–Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A szobi és a váci járás. Szerk.: Torma I. MRT 9. Budapest 1993.
- MRT 10 = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. D. MRT 10. Budapest 1998.
- MÜLLER 1994 = Müller R.: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. A honfoglalásról sok szemmel. 1. Főszerk.: Györffy Gy. Budapest 1994, 91–98.
- MÜLLER 1996 = Müller R.: Zalaszabar – Borjúállás-sziget. In: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 135–140.
- MÜLLER 2004 = Müller R.: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztánfeltárt Karoling-kori temetőről (Archäologische Zusammenfassung des karolingerzeitlichen Gräberfeldes von Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta). In: Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi temetője). Szerk.: Tóth G. Szombathely 2004, 9–31.
- NAGY 1973 = Nagy Á.: Pétervására-Vár. RégFüz I:26 (1973) 84–85: Nr. 147.
- K. NÉMETH 2001 = K. Németh A.: A középkori Tolna vármegye korai templomairól (Die frühmittelalterlichen Kirchen im Komitat Tolna). In: Hadak útján XII. „Régiók és kistájak a népvándorlás korában. A népvándorláskor fiatal kutatói konferenciájának előadásai. Simontornya, 2001. szeptember 3–5. Szerk.: Gaál A. WosinskyMMÉ 23 (2001) 391–405.
- NÉMETH 2002 = Németh P.: Die kirchliche Baukunst im Komitat Szabolcs und Szatmár in dem frühen Zeitalter der Árpáden. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Eds-in-chief: K. Papp–J. Barta, co-eds: A. Bárány–A. Györkös. Debrecen 2002, 84–91.
- M. NEPPER 1991 = M. Nepper I.: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig (Sárrétudvari und seine Umgebung bis hin zum 13. Jahrhundert). BiMÉ 6–7 (1991) 13–61.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–II. MHKKÁS 3 (2002).
- NEŠPOROVÁ 1978 = Nešporová, T.: Trenčín, okres Trenčín. In: VSNS 1978, 217–223.
- NYÁRY 1907 = Nyáry A.: Ásatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád m.). ArchÉrt 27 (1907) 222–223.
- ÓDOR 1999 = Ódor J. G.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében (Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna). WosinskyMMÉ 21 (1999) 151–173.
- ÓDOR 2000 = Ódor J. G.: Árpád-kori temetőrészlet és településnyom a Tolna megyei Koppányszántó

- határában (Ein arpadenzeitliches Gräberfeldsdetail und Siedlungsspuren in der Gemarkung von Koppányszántó, Komitat Tolna). In: A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20. Szerk.: Petercsák T.–Váradi A. *HevesMRK* 2 (2000) 235–252.
- ÓDOR 2001 = Ódor J. G.: Bába, Régitemető-völgy. *RégKutMo-1998* (2001) 128: Nr. 16.
- OLASZ 1959 = Ifj. Olasz E.: Árpádkori település Békéssámson-Cigándon. *SzKMÉ* 2 (1959) 5–11.
- OLASZ 1959a = Ifj. Olasz E.: Elpusztult XI–XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámson határában. *SzKMÉ* 2 (1959) 31–39.
- Orosháza 1965 = Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gy. I–II. Orosháza 1965.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1986 = Pálóczi Horváth A.: A magyar honfoglalástól az Árpád-kor végéig. In: Tóth A.–Pálóczi Horváth A.: Kisújszállás város története. Kisújszállás 1986, I: 120–158.
- PAP 2002 = Pap I. K.: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön (Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene). *CommArchHung* 2002, 177–194.
- PASCU–RUSU–IAMBOR–EDROIU–GYULAI–WOLLMANN–MATEI 1968 = Pascu, Ș.–Rusu, M.–Iambor, P.–Edroiu, N.–Gyulai, P.–Wollmann, V.–Matei, Ș.: Cetatea Dăbica (Die Burg von Dăbica). *ActaMN* 5 (1968) 153–202.
- PATKANJAN 1861 = Keropè Petrovič Patkanjan (= Keropè Petrovič Patkanov = Heruvim Patkanjan): Istorija Agvan Moiseja Kagankatvaci, pisatel'ja X veka. Per. na rus. jaz., s primečanijami i priloženijami. Sankt-Peterburg 1861.
- PÁVAI 2000 = Pávai É.: Ellésmonostor kutatása. In: *Középkori* 2000, 219–232.
- PETKES 2008 = Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Alap-Tavaszmajorból. *Alba Regia* 37 (2008) 141–187.
- PETROV 1996 = Petrov, G.: Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara. *Campaniile din 1993, 1994, 1995* (Rapport préliminaire sur les recherches archéologiques du complexe médiéval de Geoagiu de Jos, dép. de Hunedoara. Les campagnes de 1993, 1994, 1995). *ActaMN* 33/1 (1996) 403–414.
- PETROV 1998 = Petrov, G.: Előzetes jelentés az algyógyi középkori épületegyüttes régészeti kutatásáról (1993–1995). *Ford.: Bajusz I. ErdMúz* 60:1–2 (1998) 68–73.
- PINTÉR 1887 = Pintér S.: Nógrádvidéki régészeti kutatásairól. *ArchÉrt* 7 (1887) 429–433.
- PLACHÁ–HLAVICOVÁ 1980 = Plachá, V.–Hlavicová, J.: Výsledki archeologického výskumu na hrade Devín v roku 1980 (Ergebnisse der archäologischen Grabung auf der Burg Devín im J. 1980). *AVANS-1980* (1981) 234–235.
- POPA 1976 = Popa, R.: Streisingeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11.–14. Jahrhunderts im Süden Transsilvaniens. *Dacia* 20 (1976) 37–61.
- POPESCU 1970 = Popescu, D.: Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969. *Dacia* 14 (1970) 431–464.
- PULSZKY 1880 = Pulszky K.: Az országos régészeti és embertani társulat. *ArchÉrt* 14 (1880) 38–41.
- RADISICS 1870 = Radisics J.: XXII (Ligeti ásatás). *ArchÉrt* 3 (1870) 119–121.
- REMIÁŠOVÁ 1970 = Remiášová, M.: Výskum v areáli bojnického kostola. *Horná Nitra* 5 (1970) 201–209.
- RÉTHY 1891 = Réthy L.: Kiadatlan magyar érmék. *ArchÉrt* 11 (1891) 435–438.
- RÉTHY 1899, 1907 = Réthy L.: *Corpus nummorum Hungariae. – Magyar egyetemes éremtár.* Budapest I: 1899, II: 1907.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jh.). *MHKKÁS* 1. Budapest 1996.
- RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: Karcsa, Kormoska. *RégKutMo-1998* (2001) 152–153: Nr. 106.
- RÉVÉSZ 2007 = Révész É.: A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleleteinkben. In: *Az V. Medieviztikai Konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai.* Szerk.: Révész É.–Halmágyi M. *KözTan* 5 (2007) 141–150.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitats Heves im 10.–11. Jahrhundert). *MHKKÁS* 5 (2008).
- RITOÓK 1984 = Ritoók Á.: Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. Előzetes jelentés a templomrom körüli temető feltárásáról (Begräbnisse in der Arpadzeit in Veszprémfajsz. Vorhergehende Meldung über die Ausgrabungen um die Kirchenruine). *VMMK* 17 (1984) 93–106 [1985].
- RITOÓK 1997 = Ritoók Á.: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei (Latest results of excavations of village churchyards in Hungary). *FolArch* 46 (1997) 165–177.
- RITOÓK 2004 = Ritoók Á.: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: „Es tu scholaris.” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi B.–Grynaeus A.–Magyar K.–Végh A. *MHB* 13 (2004) 115–123.
- RITOÓK 2005 = Ritoók Á.: Zalavár-Kápolna: egy

- temetőelemzés lehetőségei és eredményei (Zalavár-„Kápolna”: possibilities and results of a cemetery analysis). In: *Halál* 2005, 173–183.
- RITOÓK 2007 = Ritoók Á.: A templom körüli temetők felfedezése (The discovery of the medieval churchyards). In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. IV. Coord.–Szerk.: P. L. Szőcs–A. A. Rusu. Satu Mare 2007, 249–276.
- RITOÓK 2009 = Ritoók Á.: „ha szent király rakatta, tisztesség adassék néki ...” (Mezőlaky Ferenc a zalavári vár nyugati faláról, 1557). *Kézirat* 2009.
- RITOÓK 2010 = Ritoók Á.: Zalavár-Vársziget az Árpád-korban. A régészeti kutatás eredményei. Doktori disszertáció tézisei. Budapest 2010.
- RITOÓK–SZŐKE 2005 = Ritoók Á.–Szőke B. M.: Zalavár, Vársziget. *RégKutMo-2004* (2005) 311: Nr. 434.
- RÓNA-TAS 1997 = Róna-Tas A.: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest 1997.
- ROSNER 1987 = Rosner Gy.: Dombóvár-Szarvasd pusztja. *RégFüz* I:40 (1987) 78: Nr. 141.
- RUTTKAY 1989 = Ruttkay, A.: Výskum v Nitre-Dražovciach pri kostole Sv. Michala a v jeho okolí (Grabung in Nitra-Dražovce, bei der St.-Michaels-Kirche und ihrer Umgebung). *AVANS-1989* (1991) 88–90.
- RUTTKAY 2000 = Ruttkay, A. T.: Nyitra és Zoborhegy. In: *Európa* 2000, 393–395.
- RUTTKAY 2000a = Ruttkay, A. T.: Neutra (Nitra) und Zobor. In: *Europas Mitte* 2000, II: 628–632.
- RUTTKAY 2005 = Ruttkay, A. T.: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról (On the archaeological investigation of churchyards in Slovakia). In: *Halál* 2005, 31–57.
- SABĂU 1958 = Sabău, I.: Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumina izvoarelor numismatice (La circulation monétaire en Transylvanie aux XIe–XIIIe siècles à la lumière des sources numismatiques). *SCN* 2 (1958) 269–301.
- ŠAFARIK–ŠULMAN 1954 = Šafarik, O.–Dr. Šulman, M.: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice (The medieval necropolis Hinga near Subotica). *RadVM* 3 (1954) 5–55.
- SEBESTYÉN 1903 = Sebestyén K.: A pogány magyarok lóhúsevése. *Ethnographia* 14 (1903) 394–396.
- SIKLÓSI 1994 = Siklósi Gy.: Székesfehérvár. In: *KMTL* 1994, 626–628.
- ŠIMIĆ 2002 = Šimić, J.: Istraživanje prapovijesnog i srednjovekovnog lokaliteta Čepin-Ovčara/Tursko groblje u godini 2001 (Excavations at the prehistoric and medieval site Čepin-Ovčara/Tursko groblje in 2002 [sic!]). *Obavijesti* 34:1 (2002) 46–50.
- ŠIMIĆ 2004 = Šimić, J.: Lokalitet: Čepin – Ovčara/Tursko groblje (with summary). *HAG* 1 (2004) 7–8 [2005].
- ŠIMIĆ 2007 = Šimić, J.: Čepin-Ovčara/Tursko groblje, istraživanje godine 2006 (Čepin-Ovčara/Turkish cemetery excavations in 2006). *Obavijesti* 39:1 (2007) 65–72.
- SIMONYI 2005 = Simonyi E.: Középkori és kora újkori temető Felsőzsolca-Nagyszilváson (Medieval church and churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás). In: *Halál* 2005, 305–314.
- SOMMER 2000 = Sommer, P.: Térítés Csehországban régészeti, művészettörténeti és irott források alapján. In: *Európa* 2000, I: 245–246.
- SOMMER 2000a = Sommer, P.: Die Christianisierung Böhmens aufgrund archäologischer, kunsthistorischer und schriftlicher Quellen. In: *Europas Mitte* 2000, I: 401–404.
- SOMMER 2000b = Sommer, P.: Keresztény temetkezések. In: *Európa* 2000, I: 261–262.
- SOMMER 2000c = Sommer, P.: Die christliche Bestattungen. In: *Europas Mitte* 2000, I: 426–429.
- SOSZTARITS 1993 = Sosztarits O.: Csepreg-Szentkirály. *RégFüz* I:45 (1993) 59–60: Nr. 92.
- STANOJEV 1989 = Stanojev, N.: Nekropole X–XV veka u Vojvodini (Nekropole aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina). *Katalog* 1 (1989).
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1975 = Štefanovičová, T.: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí (Die Burg Bratislava im 9.–12. Jahrhundert). Bratislava 1975.
- SZABÓ 1969 = Szabó I.: A középkori magyar falu. Budapest 1969.
- SZABÓ 1970 = Szabó J. Gy.: A honfoglalás kori temetőárok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásátásokról (Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál, Kom. Heves). *ArchÉrt* 97 (1970) 264–271.
- SZABÓ 1983 = Szent Gellért püspök legendái. Ford.: Szabó Flóris. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szerk.: Érszegi G. Budapest 1983, 68–94.
- SZABÓ 1984 = Szabó J. Gy.: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: *Gyöngyösi tanulmányok*. Szerk.: Havassy P.–Kecskés P. Gyöngyös 1984, 21–89.
- SZABÓ 1985 = Szabó J. Gy.: A gyöngyöspatai Szent Péter templom (Die Kirche Sankt Peters in Gyöngyöspata). *Agria* 21 (1985) 5–76.
- SZABÓ 2005 = Szabó L.: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában (Church and churchyard from the Árpadian Period at Mezőcsát). In: *Halál* 2005, 221–232.
- SZAKÁCS 2004 = Szakács B. Zs.: A templomok nyugati

- térelrendezése és a „nemzeti monostor” kérdése (Western Complexes of the Medieval Hungarian Churches and the Problem of the „Kindred Monasteries”). In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. III. Coord.: D. Marcu-Istrate–A. A. Rusu–P. L. Szócs. Satu Mare 2004, 71–98.
- SZALMÁSI 1974 = Szalmási P.: *Movsës Kalankatuaci a kaukázusi hunok vallási kultuszáról. Keletkutatás 1974 Tanulmányok az orientalisztika köréből*. Szerk.: Kara Gy.–Terjék J. Budapest 1974, 95–108.
- SZARVAS 1911 = Ásatás Örményzúgban. *Szarvas és Vidéke* 22:33 (1911. augusztus 13.) 2–3.
- SZATMÁRI 1987 = Szatmári I.: Csökmő–Peterd. *RégFüz* 1:40 (1987) 92: Nr. 164.
- Szatmári 1987a = Szatmári I.: Gyula–Szeregyháza. *RégFüz* 1:40 (1987) 100: Nr. 173/5.
- SZATMÁRI 1992 = Szatmári I.: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. *Implom József ásatásainak hitelesítése. Békés 1992. Kézirat*.
- SZATMÁRI 1994–1995 = Szatmári I.: Árpád-kori templomok Kamuton (Árpádenzeitliche Kirchen in Kamut). *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 37–56.
- SZATMÁRI 1995 = Szatmári I.: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében (Die Pektoriales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád). *MFMÉ–StudArch* 1 (1995) 219–264.
- SZATMÁRI 1996 = Szatmári I.: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei (Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Dèce)*. Szerk.: Wolf M.–Révész L. Miskolc 1996, 162–186.
- SZATMÁRI 1996a = Szatmári I.: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában (Implom József ásatásainak hitelesítése). In: Szatmári I.–Gerelyes I.: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez*. Szerk.: Jankovich B. D. GyulaiFüz 8 (1996) 9–87.
- SZATMÁRI 1997 = Szatmári I.: Csökmő–Peterd. *RégFüz* 1:48 (1997) 79: Nr. 115.
- SZATMÁRI 2003 = Szatmári I.: Békés megye középkori szakrális építményeinek és temetőinek néprajza. PhD értekezés. Debrecen 2003. – http://phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezések/2003/de_2143.pdf – Letöltve: 2009. aug.–szept.
- SZATMÁRI 2004 = Szatmári I.: Középkori templomok kutatása Békés megyében (Die Erforschung mittelalterlicher Kirchen im Kom. Békés). *ArchÉrt* 129 (2004) 195–213.
- SZATMÁRI 2005 = Szatmári I.: Békés megye középkori templomai (Mediaeval Churches in Békés County). Békéscsaba 2005.
- SZATMÁRI–VÁGÓ 1993 = Szatmári I.–Vágó Cs.: *Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig*. In: *Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére*. Szerk.: Szabó F. Medgyesegyháza 1993, 8–66.
- SZEGFŰ 1980 = Szegfű L.: Vata népe (Le peuple de Vata – Ob učastnikah vosstanija Vaty). *ActaHist* 67 (1980) 11–19.
- V. SZÉKELY 1982 = V. Székely Gy.: Hetényegyháza–Belsőnyír, Zana tanya. *RégFüz* 1:35 (1982) 91: Nr. 178.
- V. SZÉKELY 1983 = V. Székely Gy.: Hetényegyháza–Belsőnyír, Zana tanya. *RégFüz* 1:36 (1983) 81: Nr. 153.
- SZEKERES 1971 = Szekeres L.: Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében (Die Geschichte von Zenta und seiner Umgebung im Lichte der archäologischen Funde). Senta 1971.
- SZEKERES 1983 = Szekeres L.: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék 1983.
- SZÉNÁSSY 2002 = Szénássy Á.: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. I: A nyitrai kerület, Szlovákia. Révkomárom/Komárno 2002.
- SZENTPÉTERY 1938 = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: E. Szentpétery. Budapest 1938, I–II (reprint: Budapest 1999).
- SZEREMLEI 1901 = Szeremlei S.: Hódmezővásárhely története. II: Az ökljog kora. I. Istvántól a mohácsi vészig. Hódmezővásárhely 1901.
- SZILÁGYI 1961 = Árpád-kori törvények. Latinból fordította: Szilágyi Loránd. Budapest 1961.
- SZŐKE 1956 = Szőke, B.: *Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns*. *StudSlav* 2 (1956) 119–155.
- SZŐKE 1979 = Szőke M.: *Visegrád–Várkert, MN Bank üdülő*. *RégFüz* 1:32 (1979) 105: Nr. 174.
- SZŐKE 1996 = Szőke, B. M.: *Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk–Kastélydomb*. *Antaeus* 23 (1996) 251–303.
- SZŐKE 2000 = Szőke M.: *Visegrád koraközépkori vára*. In: *Európa 2000*, 363–364.
- SZŐKE 2000a = Szőke, M.: *Die mittelalterliche Burg von Visegrád*. In: *Europas Mitte 2000*, II: 584–587.
- SZŐKE 2003 = Szőke B. M.: *Zalavár, Vársziget, Szt. Hadrianus (Adorján) zárandoktemplom*. *RégKutMo-2000* (2003) 236–237: Nr. 425.
- SZŐKE 2005 = Szőke B. M.: *Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén (Church, individuals and community on the eastern periphery*

- of the Carolingian empire). In: Halál 2005, 19–30.
- SZŐKE-VÁNDOR 1986 = Szőke B. M.–Vándor L.: Balatonmagyaród-Pusztageyház. RégFüz I:39 (1986) 79: Nr. 150.
- SZUROMI 2002 = Szuromi Sz. A.: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században (La discipline d'inhumation du XIIe et XIIIe siècle). BIPIC III: Studia 4 (2002).
- SZUROMI2003=SzuromiSzA: Egyháziintézménytörténet. BIPIC I: Inst (2003).
- SZUROMI 2003a = Szuromi Sz.: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében. In: Halál 2003, 5–6.
- SZUROMI 2005 = Szuromi Sz.: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század) (Burials in the churchyard as reflected in medieval church discipline). In: Halál 2005, 9–12.
- SZUROMI-LŐVEI 2008 = Szuromi Sz. A.–Lővei P.: temető. MKL XIII (2008) 814–816.
- SZÜCS 1990 = Szücs J.: Csongrád-Elléspart. Múzhír 11:11 (1990. nov.) 29.
- TAKÁCS 2005 = Takács M.: Egy vitatott kéztartásról (On a debated gesture). In: Halál 2005, 85–101.
- TARI 1989 = Tari E.: A templom régészeti feltárása. In: A hévízgyörki középkori templom. Egy XIII. századi romtemplom régészeti feltárása és műemléki helyreállítása (Archäologische Eröffnung der Kirche – Archaeological excavation of the church). Szerk.: Asztalos I. Múzfüz 39 (1989) 13–66.
- TARI 1994 = Tari E.: Korai szarmata sír Újszilváson (Early Sarmatian grave from Újszilvás). In: Kőkortól 1994, 259–264.
- TARI 1994–1995 = Tari E.: Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd-Nyúlfülehalom (Churches from the Árpadian age in the environs of Cegléd II. Cegléd-Nyúlfülehalom). CommArchHung (1994–1995) 191–217.
- TARI 1995 = Tari E.: Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén (Árpadian Age Rural Churches Surroundings of Cegléd). CeglFüz 31 (1995).
- TARI 1998 = Tari E.: Nagykőrös–Ludaspuszta. RégFüz/ArchRep I:51 (1998) 151–152 [2001].
- TARI 2000 = Tari E.: Pest megye középkori templomai (Medieval Churches in Pest County). StudComit 27 (2000).
- TEREI 2005 = Terei Gy.: Előzetes jelentés a Kőérberek-Tóváros-lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról (Preliminary report on the excavation of a village from the Árpadian Period on the territory of the Kőérberek-Tóváros residential district). RégKutMo-2004 (2005) 37–49.
- TEREI 2005a = Terei Gy.: XI. Kőérberek-Tóváros Lakópark. In: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27–augusztus 20. (Treasures under city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May–20 August 2005). Szerk.: Zsidi P. Budapest, 2005, [12] 89–97, 99.
- TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. Szerk.: Kiss L.–Papp L. I: A–GY. Budapest 1967, II: H–O. Budapest 1987, III: Ö–ZS. Budapest 1976.
- TETTAMANTI 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). StudComit 3 (1975) 79–123.
- TOČÍK 1952 = Točík, A.: Zistovacie výskumy v Sv. Tekove na Slovensku (Recherches de reconnaissance à Starý Tekov en Slovaquie). AR 4 (1952) 35–37, 90, 94.
- T^oROSEAN-T^oBOROSEAN 1991 = T^orosean, Y.–T^oBorosean, L.: Arjern bararan. Vienna/Wien 1988–89 [1991].
- TÓTH 1996 = Tóth P.: A pogány kori őskultusz emlékei Magyarországon (Memories of the cult of ancestors from the Pagan Times). In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Fazekas Cs. StudMisk 2 (1996) 20–35.
- H. TÓTH 1990 = H. Tóth E.: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében, 1949–1989 (Archäologische Forschungen von vier Jahrzehnten im Komitat Bács-Kiskun, 1949–1989). Cumania 12 (1990) 81–233.
- TÖMÖRKÉNY 1904 = Tömörkény I.: Kötörési leletekről. ArchÉrt 24 (1904) 414–417.
- TÖMÖRKÉNY 1905 = Tömörkény I.: Újabb kötörési leletekről. ArchÉrt 25 (1905) 410–420.
- TÖMÖRKÉNY-HARSÁNYI 1912 = Tömörkény I.–Harsányi P.: A szegedi múzeumba került régipérez-leletek. NK 11 (1912) 8–15.
- TŘEŠTÍK 2000 = Třeštík, D.: A prágai és a morva püspökség alapítása. In: Európa 2000, 249–250.
- TŘEŠTÍK 2000a = Třeštík, D.: Die Gründung des Prager und des mährischen Bistums. In: Europas Mitte 2000, I: 407–410.
- TUITE 2000 = Tuite, K.: The Choppa ritual in the traditional religions of the Caucasus. – <http://mapageweb.umontreal.ca/tuitekj/caucasus/Choppa.htm> – Letöltve: 2012. július.
- TUITE 2004 = Tuite, K.: Lightning, Sacrifice, and Possession in the Traditional Religions of the Caucasus. Anthropos 99 (2004) 143–159, 481–497.
- TÜRK 2005 = Türk A.: Árpád-kori, templom körüli

- temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhalmon. Előzetes beszámoló a 2000–2001. évi ásításokról (The excavation of a churchyard from the Árpadian Era at Szentes-Kaján, Temetőhalom). In: Halál 2005, 213–219.
- TÜRK 2011 = Türk A.: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. doktori.bibl.u-szeged.hu/1167/1/Turk_PhD_szoveg.pdf – Letöltve: 2012. július.
- UHRMANN 2010 = Uhrmann I.: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés (The last chieftain or the first peasant leader? The so-called Vata uprising – Le dernier chef de tribu ou le premier chef de paysans? L'insurrection dite de Vata – Der letzte Stammesfürst oder der erste Bauernführer? Der sogenannte Vata-Aufstand – Poslednij starejšina plemeni ili pervyj krest'janskij vožd'? Tak nazывaemoe vosztanie Vata). HadtKözl 123 (2010) 44–111.
- UJSZÁSZI 2010 = Ujszászi R.: A XII. századi magyar rézpénzek (with summary). Budapest 2010.
- VALTER 1985 = Valter, I.: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Burgenland Mosaik. Eisenstadt 1985.
- VALTER 1991 = Valter I.: Zsámbék-Premontrei monostorrom. RégFüz I:43 (1991) 80–81: Nr. 162.
- VALTER 1991a = Valter I.: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986–1991. MűemlékvSzle 1991/2 (1991) 24–28.
- VALTER 1993 = Valter I.: Zsámbék-Premontrei monostorrom. RégFüz I:45 (1993) 104: Nr. 163.
- VALTER 2004 = Valter I.: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. METEMKönyvek 43 (2004).
- VALTER 2005 = Valter I.: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon (Der arpadenzeitliche Wohnort des Geschlechtes Ják in Ják). CommArchHung 2005, 537–564.
- VÁLYI 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. Megjegyzések a terület korai történetéhez (Landnahmezeitliche Gräber in Szer [Kom. Csongrád] 1973. Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: Kőkortól 1994, 387–403.
- VÁSÁRY 2003 = Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. MÓK 19. Budapest 2003.
- VELTER 1988 = Velter, A.-M.: Unele considerații privind circulația monetară din secolele V–XII în bazinul Carpatic – cu o privire specială asupra teritoriului României (Considerations of the monetary circulation in the Carpathian area in the 5th–12th centuries – with a special regard over the territory of Romania). SCIIVA 39 (1988) 251–274.
- VELTER 2002 = Velter, A.-M.: Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V–XII (Siebenbürgen im V.–XII. Jahrhundert. Historisch-politische und wirtschaftliche Interpretationen auf Basis der Münzfunde aus dem Karpatenbecken der Jahrhunderten V.–XII.). București 2002.
- VÖRÖS 2012 = Vörös I.: A honfoglalás kori magyar lovak. Csodaszarvas IV. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2012, 47–84.
- VSNS 1978 = Významné slovanské nálezišká na Slovensku. Ed.: Bohuslav Chropovský. Bratislava 1978.
- WERBŐCZY 1990 = Werbőczy I.: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. és bev.: Csiky K. Budapest 1894. Utánnyomás. Bev.: Bónis Gy. Tudománytár. Budapest 1990.
- WICKER 1989 = Wicker E.: „Halasi Múzeum.” I. HT 8 (1989).
- WOLF 2005 = Wolf M.: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai (Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. The churches of the ispán's castle at Borsod). In: Halál 2005, 131–139.
- ZALOTAI 1951 = Zalotai E.: Fejirthow. CsK 45 (1951). Kézirat az MNM Adattárában, lt. sz.: 25.F.1.
- ZALOTAY 1957 = Zalotay E.: Gellértegyházai árpádkori temető (Das arpadenzeitliche Gräberfeld von Gellértegyháza). RégFüz I:7 (1957).
- ZÁVODSZKY 1904 = Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Budapest 1904 (reprint: Pápa 2002).
- ZELEV 2008 = Zelev, A.: Gorcy Severnogo Kavkaza potomki hazar? <http://www.proza.ru/2008/01/20/202> – Letöltve: 2012. július.

ÜBER DIE FRÜHARPADENZEITLICHEN KIRCHENFRIEDHÖFE MIT MÜNZBEIGABEN UND IHRE KIRCHEN IM UNGARISCHEN KÖNIGREICH (1000–1141)

ANHANG: ÜBER DIE BEKEHRUNG DER KAUKASISCHEN HUNNEN IM 7. JAHRHUNDERT

Im Beitrag beschäftigte ich mich nur mit jener Gruppe der früharpadenzeitlichen Gräberfeldern im Ungarischen Königreich, bei welchen die Münzen von 1000 bis zu 1141 als Beigaben charakteristisch sind (ein Vergleich über die Veränderung der Münzbeigaben nach Könige in den Dorf- und Kirchengräberfeldern S. *Tabelle 2.*).

In der Einführung des Kapitels II. führte ich die christlichen Regeln ihrer Eröffnung vor, dann habe ich die Entwicklung des Kirchenbau in Ungarn nach den Gesetzen von Stephan I. (1000–1038), Ladislaus I. (1077–1095) und König Koloman (1095–1116) durchgeblickt, die nur durch die Heidenrevolte in den Jahren 1046 und 1061 unterbrochen wurde. Am Ende des Kapitels zitierte ich zu den heidischen Handlungen in den Gräberfeldern das *Chronica Boëmorum* des Prager Cosmas (um 1045–1125). Obwohl alle Dörfer gewiss noch keine Kirchen unter Koloman hatten, aber ihre Zahl wuchs so an, dass aus der in ihrer Umgebung befindlichen kirchenlosen Dörfer die Toten hier bestattet waren. Aus Stein oder Ziegel waren nicht mehr als ungefähr die Hälfte der Kirchen erbaut, die anderen wurden aus Holz errichtet. Während zu jeder aus Stein erbauten Kirchen vielleicht ein Friedhof gehörte, hatte nur ein geringer Teil der Holzkirchen und –kapellen – archäologisch forschbare – Kirchenfriedhöfe.

Im Kapitel II.1. sammelte ich jene Kirchenfriedhöfe und ihre Kirchen des 11. Jahrhunderts zusammen, die Dorfgräberfelder als Vorlagen hatten. Einige Kirchen wurden auf Gräber mit ungarischen Denaren der Dorfgräberfelder gebaut (vgl. *Tabelle 1–3.*), anderwärts waren nur die Gräber der früheren Dorfgräberfelder schneidende Kirchenfundamente (*Tabelle 1: 4–20*), bzw. solche frühere Gräber beobachtbar, die sowohl zu Dorf-

, als auch zu früheren Kirchengräberfeldern gehören konnten (*Tabelle 1: 21–32, 64*).

Im Kapitel II.2. werden die Kirchenfriedhöfe und ihre Kirchen mit Gräbern mit zwischen 1000 und 1141 geprägten Münzen als Beigabe vorgezeigt, die nach Fundorte und Schlussmünzen gruppiert sind. Am Anfang des Kapitels (II.2.1.) beschäftigte ich mich mit den Schwierigkeiten der Materialsammlung. Die Friedhöfe sind nicht vollständig freigelegt und oft nicht veröffentlicht, zu den sich noch die stark subjektive Praxis der Münzbeigabe gesellt. Im weiteren Teil des Kapitels (II.2.2.) gruppierte ich die Fundstellen danach, zu welchen ungarischen Könige von Stephan I bis zum Béla II. die früheste Münze gehörte (*Tabelle 1: 33–101; nach als Streufunde erhalten gebliebenen Münzen: 102–119*). Die Münzen sind wegen der partiellen Freilegungen nur Zeugen dafür, dass der Kirchenhof in der Prägeperiode schon genutzt wurde und so auch ihre Kirche stand. Von diesen kann man den Grundriss der Kirche datieren, was bei den späteren Ausgrabungen ohne Münzfunde nützlich wäre. Die Vorführung dieser befindet sich im Kapitel II.2.3.

Das Kapitel III. ist ein Datenverzeichnis der behandelten Fundstellen nach den zeitlichen Gruppen.

Im Anhang wird der Bericht über die Gesandtschaftsreise des Bischofs Israel 682 nach Varačan – Hauptstadt der Hunnen im Nordkaukasus – vorgeführt, der in der Arbeit „Geschichte von Albanien“ von Movsës Kałankatuaçi erhalten blieb. Er evangelisierte dabei die Hunnen, was lebensnahe Parallelen zum Verlauf der heidnisch-christlichen Verhältnisse in Ungarn und Böhmen im 11. Jahrhundert bietet.